

KARL MARX
SKRIFTER I UDVALG

DEN TYSKE
IDEOLOGI
Heraf hele Feuerbachafsnittet

FILOSOFIENS
ELENDIGHED
Uforkortet

Redaktion:
JOHS. WITT-HANSEN

RHODOS

KARL MARX: SKRIFTER I UDVALG

Redaktion: Johannes Witt-Hansen

Oversættelse (©) RHODOS og oversætterne, København 1974
Oversættelse og indledninger må ikke – heller ikke i uddrag –
gengives uden tilladelse

Den tyske ideologi
Filosofiens elendighed
Oversat af Henriette Møller

Oversættelsen er foretaget efter Karl Marx/Freidrich Engels:
Werke, Dietz Verlag, Berlin
Tilrettelægning og omslag: Michael Malling

ISBN 87 7496 425 9 (heft.)
ISBN 87 7496 427 5 (indb.)

Tryk: Lakner bogtryk A/S

Om dette bind

Det foreliggende bind af *Karl Marx, Skrifter i udvalg*, indeholder »Tesar om Feuerbach«; 1. del af »Den tyske ideologi« med hovedtitlen *I. Feuerbach*; hele Marx' stridsskrift mod Proudhon: »Filosofiens elendighed«; brev af 5.5.1846 til Proudhon; brev af 28.12.1846 om Proudhons »Elendighedens filosofi« til P. V. Annenkov; brev af 24.1.1865 om Proudhon til den tyske socialdemokrat J. B. v. Schweitzer, og endelig Engels *Forord* (1885) til den første tyske udgave af »Filosofiens elendighed«.

Marx' teser, der findes i hans notesbog fra 1844–47, blev nedskrevet i Bruxelles i løbet af 1845. Titlen »Tesar om Feuerbach« hidrører fra Engels, der publicerede teserne i let bearbejdet form som tillæg til en pjece med titlen »Ludwig Feuerbach og den klassiske tyske filosofis udgang« (1888). I det foreliggende bind af *Skrifter i udvalg* finder man både Marx' oprindelige tekst og Engels' variant.

I *Forord* til sin pjece fortæller Engels, hvordan den blev til. I 1885 udkom på det tyske forlag Ferd. Encke, Stuttgart, en bog med titlen »Ludwig Feuerbach«, skrevet af den danske filosofiprofessor C. N. Starcke. I den anledning anmodede redaktionen af det socialdemokratiske tidsskrift »Die Neue Zeit« Engels om at skrive en kritisk anmeldelse af bogen. Arbejdet med denne opgave medførte, at Engels tog et emne op, som havde beskæftiget ham og Marx mere end fyrre år tilbage, nemlig deres forhold til Hegel og Feuerbach, »der dog i adskillige henseender udgør et mellemlid mellem Hegels filosofi og vor opfattelse«.* Engels' anmeldelse publiceredes i »Die Neue Zeit« i 1886.

Før anmeldelsen i 1888 blev sendt i trykken som

pjece, kiggede Engels endnu engang manuskriptet til »Den tyske ideologi« igennem og konstaterede, at afsnittet om Feuerbach ikke var skrevet færdigt. Samtidig fandt han i Marx' notesbog fra 1844–47 de elleve teser om Feuerbach. Som Engels fremhæver, »er det notater til senere udarbejdelse, hurtigt nedskrevet og absolut ikke bestemt for trykken, men uvurderlige som det første dokument, i hvilket den geniale spire til den nye verdensanskuelse er nedlagt«. **

Teserne danner m.a.o. ikke slutpunktet i Marx' overvejelser, men den første spire til hans filosofiske materialisme og materialistiske samfunds- og historieopfattelse. Fortolkningen af dem må derfor væsentligt støtte sig på Marx' senere arbejder, herunder »Den tyske ideologi«.

Manuskriptet til dette værk blev udarbejdet af Marx og Engels i fællesskab i årene 1845–46. Det var deres hensigt at publicere det i to bind, af hvilke det første fik undertitlen: *Kritik af den nyeste tyske filosofi i dens repræsentanter Feuerbach, B. Bauer og Stirner, og af den tyske socialisme i dens forskellige profeter*. I det foreliggende bind af *Skrifter i udvalg* er som nævnt kun medtaget det ikke afsluttede afsnit om Feuerbach.

I *Forord* (1859) til »Bidrag til kritik af den politiske økonomi« gør Marx kort rede for, hvorledes det gik til, at »Den tyske ideologi« ikke blev trykt som planlagt (se Rhodos-udg. af »Bidrag...«, s. 11). Først 1932 blev værket gjort tilgængeligt i *Marx-Engels Gesamtausgabe* (MEGA) Erste Abteilung, Band 5. Dette har medført et fornyet studium af Marx' filosofiske materialisme, antropologi og socialvidenskabelige synspunkter, der i »Den tyske ideologi« så at sige præsenteres *in statu nascendi*. Særlig opmærksomhed fortjener de her anstillede overvejelser over forholdet mellem materiel og åndelig produktion, der fortsættes og uddybes i »Kapitalen« og navnlig i »Teorier om merværdien«.

Den socialvidenskabelige metode og de socialvidenskabelige synspunkter, der fremlægges i »Den tyske

ideologi«, bringes for første gang til anvendelse i Marx' analyse i stridsskriftet mod P.-J. Proudhon. Allerede i sit brev til Annenkov af 28.12.1846 leverer Marx en grov skitse af sit syn på Proudhons »Elendighedens filosofi« (1846). Samtidig påbegyndes manuskriptet til »Filosofiens elendighed«, der afsluttes i foråret 1847. Bogen, der blev skrevet på fransk og trykt i Bruxelles sommeren 1847, giver et første indblik i Marx' økonomiske synspunkter og i hans syn på forholdet mellem økonomi og politik. Desuden bærer den vidnesbyrd om, at Marx' opfattelse af den hegelske dialektik på afgørende måde ændrede sig efter 1844. I »Filosofiens elendighed« dropper Marx definitivt den berygtede triade: tese-antitese-syntese, den hegelianske »indvielsesformel«, der efter nogle hegelianeres opfattelse dannede kernestykket i Hegels dialektik.

I brevet til Schweitzer indrømmer Marx åbent, at han selv under opholdet i Paris i 1844 var medvirkende til at give Proudhon et falsk billede af Hegels dialektik og forklarer i samme brev, hvad han selv vil forstå ved »videnskabelig dialektik« (dette bind, s. 269). Brevet publiceredes i »Social-Demokrat« nr. 16 fra 1.2., nr. 17 fra 3.2. og nr. 18 fra 5.2.1865 samt som bilag til den første tyske udgave af »Filosofiens elendighed«, hvor vi også finder Engels' *Forord* (1885). Dette *Forord* indeholder bl. a. en polemik mod den tyske økonom Rodbertus, en polemik, som Engels genoptager i *Forord* til bind 2 af »Kapitalen« (2. bog 1, s. 7–31). Forordet til den tyske udgave af »Filosofiens elendighed« indeholder desuden nogle interessante betragtninger over forholdet mellem økonomisk teori og politiske krav (dette bind, s. 284).

Oversættelsen er baseret på teksten i bd. 3 og 4 samt

* se Karl Marx og Friedrich Engels, *Udvalgte skrifter i to Bind*, Bind II, s. 356 (Forlaget Tiden. København 1971).

** se anf. værk, s. 357.

brevbindene i Marx/Engels: Werke, Dietz Verlag (her-
efter anført som MEW).

Marx' fodnoter er anført uden særlig markering. Til-
føjelser, som stammer fra MEW's redaktion, er betegnet
med parentes []; tilføjelser, som er indsat af oversætte-
ren, med < >. Fodnoter indsat af den danske redaktion, er
markeret med *Red.*

Registrene er udarbejdet af Gunnar Møller.

REDAKTIONEN

KARL MARX

Teser om Feuerbach¹⁾

1. ad Feuerbach

1.

Hovedmanglen ved al hidtidig materialisme (Feuerbachs medregnet) er, at tingen, virkeligheden, sanseligheden kun opfattes i form af et *objekt eller noget, der betragtes*; men ikke som *sanselig, menneskelig virksomhed, praksis*, ikke subjektivt. Derfor blev den *aktive side*, i modsætning til materialismen, udviklet abstrakt af idealismen – der naturligvis ikke kender den virkelige, sanselige virksomhed som sådan. Feuerbach ønsker sanselige objekter – virkeligt adskilte fra tankeobjekterne; men han opfatter ikke selve den menneskelige virksomhed som en *tinglig* virksomhed. Han betragter derfor i »Kristendommens væsen« kun den teoretiske holdning som den ægte menneskelige, mens praksis kun opfattes og fikseres i dens smudsig-jødiske fremtrædelsesform. Han forstår derfor ikke betydningen af den »revolutionære«, den »praktisk-kritiske« virksomhed.

¹⁾ »Teser om Feuerbach« er skrevet af Marx i foråret 1845 i Bruxelles og findes i hans notesbog fra 1844-1847 under overskriften *1. ad Feuerbach*. I 1888 blev de første gang offentliggjort af Engels som tillæg til hans eget skrift »Ludvig Feuerbach og den klassiske tyske filosofis udgang«. Engels foretog nogle mindre ændringer for at gøre disse notater, »som var hurtigt nedkradset, absolut ikke bestemt til at gå i trykken«, lettere forståelige for læseren. Vi gengiver her begge varianter. – Se Dietz-ud. bd. 3, s. 5-7 og 533-535. – *Red.*

2.

Spørgsmålet, om der kan tilkomme den menneskelige tænkning objektiv <gegenständliche> sandhed – er ikke et spørgsmål om teori, men et *praktisk* spørgsmål. I praksis må mennesket bevise sin tæknings sandhed, dvs. dens virkelighed og magt, dens dennesidighed. Striden om virkeligheden eller ikke-virkeligheden af en tænkning – der er isoleret fra praksis – er et rent *skolastisk* spørgsmål.

3.

Den materialistiske lære om ændring af omstændighederne og opdragelsen glemmer, at omstændighederne må ændres af menneskene, og at opdrageren selv må opdrages. Den må derfor skille samfundet i to dele – hvoraf den ene er ophøjet over samfundet.

Den sammenfaldende forandring af omstændighederne og af den menneskelige virksomhed eller selv-forandringen kan kun opfattes og forstås rationelt som *revolutionær praksis*.

4.

Feuerbach går ud fra det faktum, at religionen gør verden fremmed for sig selv og fordobler den i en religiøs og en verdslig. Hans arbejde består i at opløse den religiøse verden i dens verdslige grundlag. Men at det verdslige grundlag udskiller sig fra sig selv og skaber sig et selvstændigt rige i skyerne, kan kun forklares ud fra dette verdslige grundlags egen splidagtighed og indre selvmodsigelse. Selve dette grundlag må altså i sig selv forstås i sin modsigelse og revolutioneres i praksis. F. eks., efter at den jordiske familie er opdaget som den hellige families hemmelighed, må den førstnævnte selv tilintetgøres teoretisk og praktisk.

5.

Feuerbach, ikke tilfreds med den *abstrakte tænkning*, ønsker *betragtningen*, men han opfatter ikke sanseligheden som *praktisk*, menneskelig-sanselig virksomhed.

6.

Feuerbach opløser det religiøse væsen i det *menneskelige væsen*. Men det menneskelige væsen er ikke noget abstrakt, der er det enkelte individ iboende. I sin virkelighed er det indbegrebet af de sociale relationer <gesellschaftliche Verhältnisse>.

Feuerbach, der ikke kommer ind på kritikken af dette virkelige væsen, er derfor tvunget til:

1. at abstrahere fra det historiske forløb og fastholde det religiøse gemyt for sig og at forudsætte et abstrakt – *isoleret* – menneskeligt individ.

2. Væsenet kan derfor kun opfattes som »art«, som en indre, stum almenhed, der forener de mange individer med *naturlige* bånd.

7.

Feuerbach ser derfor ikke, at det »religiøse gemyt« selv er et samfundsprodukt, og at det abstrakte individ, som han analyserer, tilhører en bestemt samfundsform.

8.

Samfundslivet er i sit væsen *praktisk*. Alle mysterier, der forleder teorien til mysticisme, finder deres rationelle løsning i den menneskelige praksis og i forståelsen af denne praksis.

9.

Det højeste, den betragtede materialisme driver det til, dvs. den materialisme, der ikke forstår sanseligheden

som praktisk virksomhed, er at betragte de enkelte individer og det borgerlige samfund.

10.

Den gamle materialismes standpunkt er det borgerlige samfund, den nye materialismes standpunkt er det menneskelige samfund eller den sociale menneskehed (gesellschaftliche Menschheit).

11.

Filosofferne har kun fortolket verden forskelligt, det gælder om at *forandre* den.

Skrevet i foråret 1845.

KARL MARX

Teser om Feuerbach

1.

Hovedmanglen ved al hidtidig materialisme – Feuerbachs medregnet – er, at genstanden, virkeligheden, sanseligheden kun opfattes i form af *et objekt eller noget, der betragtes*; men ikke som *menneskelig, sanselig virksomhed, praksis*, ikke subjektivt. Derfor skete det, at den *aktive* side, i modsætning til materialismen, blev udviklet af idealismen – men kun abstrakt, da idealismen naturligvis ikke kender den virkelige, sanselige virksomhed som sådan. Feuerbach ønsker sanselige objekter, som er virkeligt adskilte fra tankeobjekterne; men han opfatter ikke selve den menneskelige virksomhed som *tinglig* virksomhed. Han betragter derfor i »Kri-stendommens væsen« kun den teoretiske holdning som den ægte menneskelige holdning, mens praksis kun opfattes og fikseres i dens smudsig-jødiske fremtrædelsesform. Han forstår derfor ikke betydningen af den »revolutionære«, den »praktisk-kritiske« virksomhed.

2.

Spørgsmålet om der kan tilkomme den menneskelige tænkning objektiv sandhed, er ikke et spørgsmål om teori, men et *praktisk* spørgsmål. I praksis må mennesket bevise sin tæknings sandhed, dvs. dens virkelighed og magt, dens dennesidighed. Striden om virkeligheden eller ikke-virkeligheden af en tænkning, der isolerer sig fra praksis, er et rent *skolastisk* spørgsmål.

3.

Den materialistiske lære, at menneskene er produkter af omstændighederne og opdragelsen, at forandrede mennesker altså er produkter af andre omstændigheder og en ændret opdragelse, glemmer, at omstændighederne netop ændres af menneskene og at opdragerne selv må opdrages. Den kommer derfor nødvendigvis til at skille samfundet i to dele, af hvilke den ene er ophøjet over samfundet. (F. eks. hos Robert Owen).

Den sammenfaldende ændring af omstændighederne og af den menneskelige virksomhed kan kun opfattes og forstås rationelt som revolutionerende <umwälzende> *praksis*.

4.

Feuerbach går ud fra det faktum, at religionen gør verden fremmed for sig selv og fordobler den i en religiøs, indbildt verden. Hans arbejde består i at opløse den religiøse verden i dens verdslige grundlag. Han overser, at efter dette arbejde er udført, mangler hovedsagen endnu at blive gjort. Den kendsgerning nemlig, at det verdslige grundlag udskiller sig fra sig selv og fikserer sig som et selvstændigt rige i skyerne, kan netop kun forklares ud fra dette verdslige grundlags egen splidagtighed og indre selvmodsigelse. Dette grundlag selv må altså for det første forstås i sin modsigelse, og derefter revolutioneres i praksis ved at fjerne modsigelsen. Altså f.eks., efter den jordiske familie er opdaget som den hellige families hemmelighed, må den førstnævnte selv kritiseres i teorien og omstyrtes i praksis.

5.

Feuerbach, ikke tilfreds med den abstrakte tænkning, appellerer til den sanselige betragtning; men han opfatter ikke sanseligheden som *praktisk* menneskelig-sanselig virksomhed.

6.

Feuerbach opløser det religiøse væsen i *det menneskelige væsen*. Men det menneskelige væsen er ikke noget abstrakt, der er det enkelte individ iboende. I sin virkelighed er det indbegrebet af de sociale relationer (gesellschaftliche Verhältnisse).

Feuerbach, der ikke går ind på kritikken af dette virkelige væsen, er derfor tvunget til:

1. at abstrahere fra det historiske forløb og fastholde det religiøse gemyt for sig, og at forudsætte et abstrakt – *isoleret* – menneskeligt individ.

2. Derfor kan det menneskelige væsen hos ham kun opfattes som »art«, som en indre stum almenhed, der blot forbinder de mange individer med *naturlige* bånd.

7.

Feuerbach ser derfor ikke, at det »religiøse gemyt« selv er et *samfundsprodukt*, og at det abstrakte individ, som han analyserer, i virkeligheden tilhører en bestemt samfundsform.

8.

Samfundslivet er i sit væsen *praktisk*. Alle mysterier, som forleder teorien til mysticisme, finder deres rationelle løsning i den menneskelige praksis og i forståelsen af denne praksis.

9.

Det højeste, den betragende materialisme driver det til, dvs. den materialisme, der ikke forstår sanseligheden som praktisk virksomhed, er at betragte de enkelte individer i det »borgerlige samfund«.

10.

Den gamle materialismes standpunkt er det »borgerlige«

samfund, den nye materialismes standpunkt er det *menneskelige* samfund eller den socialiserede (vergeselskafte) menneskehed.

11.

Filosofferne har kun *fortolket* verden forskelligt, men hvad det kommer an på er at *forandre* den.

Efter den i 1888 af Engels offentliggjorte tekst.

Karl Marx Friedrich Engels

Den tyske ideologi

Kritik af den nyeste tyske filosofi
i dens repræsentanter
Feuerbach, B. Bauer og Stimer,
og af den tyske socialisme
i dens forskellige profeter

1. bind

Kritik af den nyeste tyske filosofi
i dens repræsentanter
Feuerbach, B. Bauer og Stimer²⁾)

²⁾ Her er kun medtaget det første afsnit, der er viet Feuerbach, idet afsnittene om Bauer, Stimer m. fl. mere er af lokal og tidsbegrænset interesse. – *Red.*

Forord

Indtil nu har menneskene altid gjort sig urigtige forestillinger om sig selv, om det de er eller skal være. I overensstemmelse med deres forestillinger om Gud, om normalmennesket osv., har de indrettet deres forhold. Produkterne af deres hovede er vokset dem over hovedet. For deres skabninger har de, skaberne, bøjet sig. Lad os befri dem for dette hjernesvind, for ideerne, dogmerne, de indbildte væsner, under hvis åg de vantrives. Lad os gøre oprør mod dette tankernes herredømme. Lad os belære dem om, hvordan de skal ombytte disse indstillinger med tanker, der svarer til menneskets væsen, siger den ene, at forholde sig kritisk til dem, siger den anden, at slå dem ud af hovedet, siger den tredje – og den eksisterende virkelighed vil bryde sammen.

Disse uskyldige og barnlige fantasier danner kernen i den nyere unghøgelske filosofi, der i Tyskland ikke blot er blevet modtaget med rædsel og ærefrygt af publikum, men som også de *filosofiske helte* selv udgiver i den højtidelige bevidsthed om verdensomstyrtende farlighed og forbryderisk ryggesløshed. Første bind af denne publikation har til formål at afsløre disse får, der tror om sig selv, at de er ulve, og formår andre til at tro på det; at vise, hvordan de kun filosofisk efterplaprer de tyske borgeres forestillinger, hvordan disse filosofiske fortolkeres pralerier kun genspejler de reale tyske tilstandes ynkværdighed. Den har til formål at afsløre og diskreditere den filosofiske kamp med virkelighedens skygger, der falder så godt i det drømmende og åndeligt dovne tyske folks smag.

En gæv mand indbildte sig engang, at menneskene kun derfor druknede i vandet, fordi de var besatte af *tanken om tyngdekraften*. Hvis de ville slå denne forestilling ud af hovedet, hvis de f.eks. erklærede den for at være en overtroisk, en religiøs forestilling, så kunne

vandet aldrig blive farligt for dem. Gennem hele sit liv bekæmpede han illusionen om tyngdekraften, hvis skadelige følger enhver statistik leverede ham nye og talrige beviser for. Denne gæve mand var typen på den nye tyske revolutionære filosof.³⁾

³⁾ Slettet i manuskriptet: Den tyske idealisme udmærker sig ikke ved nogen specifik forskel fremfor alle andre folkeslags ideologi. Også denne anser verden for at være behersket af ideer, ideerne og begreberne som bestemmende principper, bestemte tanker som den materielle verdens mysterium, der er tilgængelig for filosofferne.

Hegel betød afslutningen på den positive idealisme. For ham havde ikke alene den materielle verden forvandlet sig til en tankeverden og hele historien til en tankernes historie. Han nøjes ikke med at indregistrere tanketingene, han forsøger også at skildre produktionsakten.

De tyske filosoffer, rusket op af deres drømmeverden, protesterer mod denne tankeverden, som... forestillingen om den virkelige, skinbarlige...

De tyske filosofiske kritikere påstår alle, at ideer, forestillinger, begreber indtil nu har hersket og bestemt over de virkelige mennesker, at den virkelige verden er et produkt af den ideelle verden. Det er sket indtil dette øjeblik, men det skal blive anderledes. De adskiller sig fra hinanden i henhold til den måde, hvorpå de vil frelse den menneskeverden, der efter deres mening sukker under dens egne fikse ideers magt; de adskiller sig i henhold til det, de erklærer for at være fikse ideer; de stemmer overens i troen på dette tankeherredømme, de stemmer overens i troen på, at deres kritiske tænkingsakt må bevirke det beståendes undergang, det være sig at de anser deres isolerede tankevirksomhed for tilstrækkelig, eller de vil erobre den almene bevidsthed.

Troen på, at den reale verden er produktet af den ideelle verden, af ideernes verden...

Efter de har mistet troen på den hegelske tankeverden, protesterer de tyske filosoffer mod de tankers, ideers, forestillingers herredømme, der indtil nu ifølge deres mening, dvs. ifølge Hegels *illusion*, producerede, bestemte, beherskede den virkelige verden. De indlægger protest og kreperer...

Ifølge det hegelske system havde ideer, tanker, begreber produceret, bestemt, behersket menneskenes virkelige liv, deres materielle verden, deres reale forhold. Hans rebelske elever overtager dette fra ham...

1. Feuerbach

Modsatningen mellem materialistisk og idealistisk opfattelse.

INDLEDNING

Efter hvad tyske ideologer beretter, har Tyskland i de seneste år undergået en omvæltning uden lige. Det hegel-ske systems forrådnelsesproces, der begyndte med Strauss, har udviklet sig til en verdensomspændende gæring, som alle »fortidens magter« er draget med ind i. Vældige riger har dannet sig i det almindelige kaos, for snart atter at bukke under, store helte er midlertidigt dukket op, for snart atter at blive slynget tilbage i mørket af dristigere og mægtigere rivaler. Det var en revolution, sammenlignet med hvilken den franske var barneleg, en verdenskamp, der får diadochernes⁴⁾ krige til at tage sig småtskårne ud. Principperne fortrængte hinanden, tankeheltene overhalede hinanden med uhørt hast, og i løbet af de tre år 1842–1845 blev der i Tyskland ryddet grundigere op end ellers i løbet af tre århundreder.

Alt dette skal således have udspillet sig i den rene tanke.

Det drejer sig ganske vist om en interessant begivenhed: om den absolutte ånds forrådnelsesproces. Efter den sidste livsgnist var slukket, gik de forskellige be-

⁴⁾ Diadocherne – Aleksander den Stores hærførere, der efter hans død kæmpede om magten. – *Red.*

standdele af dette caput mortuum⁵⁾ i dekomposition <opløsning>, indgik nye forbindelser og dannede nye substanser. De filosofiske næringsdrivende, der hidtil havde levet af at eksploitere <udbytte> den absolutte ånd, kastede sig nu over de nye forbindelser. Enhver bedrev med størst mulig emsighed forsjakringen af den andel, som var tilfaldet ham. Dette kunne ikke gå for sig uden konkurrence. I begyndelsen blev den ført temmelig borgerligt og adstadigt. Senere, da det tyske marked var overfyldt, og da varen trods megen besvær ikke slog an på verdensmarkedet, blev forretningen efter sædvanlig tysk skik spoleret gennem massefabrikation og skinfabrikation, forringelse af kvaliteten, sofistika-tion <forringelse> af råmaterialet, forfalsket varebetegnelse, skinopkøb, vekselrytteri og et kreditsystem, der savnede ethvert reelt grundlag. Konkurrencen mundede ud i en forbitret kamp, som nu bliver opreklameret som og opbygget til et verdenshistorisk omsving, der skal have skabt de vældigste resultater og erobringer.

For rigtigt at vurdere dette filosofiske markskrigeri, der vækker en velgørende nationalfølelse endog i den ærbare tyske borgers bryst, for at anskueliggøre småligheden, den lokale indskrænkethed i hele denne unghedske bevægelse og navnlig den tragikomiske kontrast mellem disse heltes virkelige præstationer og illusionerne om disse præstationer, er det nødvendigt for en gangs skyld at betragte hele dette skuespil fra et ståsted, der ligger uden for Tyskland.⁶⁾

⁵⁾ Caput mortuum, egentlig dødningehovede – i kemien: destillationsrest. – *Red.*

⁶⁾ Slettet i manuskriptet: Vi forudskikker derfor nogle generelle bemærkninger før den specielle kritik af de enkelte repræsentanter for denne bevægelse. Disse bemærkninger vil være tilstrækkelige til at kendetegne vort kritiske standpunkt, så vidt det er nødvendigt for at forstå og motivere de efterfølgende enkeltkritikker. Vi opstiller disse bemærkninger netop over for Feuerbach, fordi han er den eneste, der i det mindste har gjort et fremskridt, og hvis sager man kan gå ind på

A. IDEOLOGIEN OVERHOVEDET, NAVNLIG DEN TYSKE

På sine allernyeste bestræbelser nær, har den tyske kritik ikke forladt filosofiens jordbund. Langt fra at granske sine almen-filosofiske forudsætninger, er alle dens spørgsmål endog groet op af et bestemt filosofisk systems jordbund, det hegelske. Ikke kun i dens svar, men allerede i selve spørgsmålene lå der en mystifikation. Denne afhængighed af Hegel er grunden til, at ingen af disse nyere kritikere så meget som prøvede på at give en omfattende kritik af det hegelske system, uanset hvor meget enhver af dem hævdede at være nået ud over Hegel. Deres polemik med Hegel og med hinanden indskrænker sig til, at enhver af dem tager en enkelt side ud af det hegelske system og vender den dels mod hele systemet, dels mod de sider, som de andre har taget ud af det. I begyndelsen udtog man rene, uforfalskede hegelske kategorier såsom substans og selvbevidsthed; senere vanhelligede man disse kategorier ved hjælp af mere verdslige navne, såsom art, den Eneste, mennesket osv.

Den samlede tyske filosofiske kritik fra Strauss til Stimer indskrænker sig til en kritik af de *religiøse* fore-

de bonne foi i god tro, og de vil tjene til en nærmere belysning af de ideologiske forudsætninger, der er fælles for dem alle.

1. Ideologien overhovedet, specielt den tyske filosofi.

Vi kender kun en eneste videnskab, den historiske videnskab. Historien kan betragtes fra to sider, den kan inddeles i naturens historie og menneskenes historie. Imidlertid kan begge sider ikke adskilles; så længe der eksisterer mennesker, betinger naturens historie og menneskenes historie gensidigt hinanden.

Naturens historie, den såkaldte naturvidenskab, angår os ikke her; menneskenes historie må vi imidlertid beskæftige os med, idet næsten hele ideologien reduceres enten til en fordrejet opfattelse af denne historie eller en total abstraktion fra den. Selve ideologien er kun én side af denne historie.

stillinger.⁷⁾ Man gik ud fra den virkelige religion og den egentlige teologi. Hvad religiøs bevidsthed, religiøs forestilling skulle være, blev i det videre forløb bestemt forskelligt. Fremskridtet bestod i, at også de angiveligt herskende metafysiske, politiske, retslige, moralske og andre forestillinger blev subsumeret (underordnet) under sfæren af religiøse eller teologiske forestillinger; ligeledes at den politiske, retslige, moralske bevidsthed blev erklæret for religiøs eller teologisk bevidsthed, og det politiske, retslige, moralske menneske, i sidste instans »mennesket«, for religiøst. Religionens herredømme blev forudsat. Lidt efter lidt blev ethvert herskende forhold erklæret for at være et religiøst forhold og forvandlet til kult, rettens kult, statens kult osv. Overalt havde man kun at gøre med dogmer og troen på dogmer. Verden blev kanoniseret i stadig større udstrækning, indtil den ærværdige Sankt Max⁸⁾ kunne kanonisere den en bloc og dermed affærdige den én gang for alle.

Gammelhegelianerne havde *forstået* alt, så snart det var ført tilbage til en af Hegels logiske kategorier. Unghegelianerne kritiserede alt, idet de påduttede det religiøse forestillinger eller erklærede det for at være teologisk. Unghegelianerne var enige med gammelhegelianerne i troen på religionens, begrebernes, det almenes herredømme i den bestående verden. Blot at de første bekæmpede dette herredømme som usurpation (uretmæssigt erhvervet magt), mens de andre fejrede det som legitimt.

Hos disse unghgelianere betragtes forestillingerne, tankerne, begreberne, overhovedet produkterne af bevidstheden, der af dem er selvstændiggjort, som men-

⁷⁾ Slettet i manuskriptet: ...der optrådte med kravet om at være den absolutte frelser fra alle denne verdens onder. Religionen blev vedvarende betragtet og behandlet som den sidste årsag til alle forhold, der bød disse filosoffer imod, som ærkefejden.

⁸⁾ Sankt Max, den hellige Max – spøgefulde betegnelser for Max Stirner, bl.a. i Marx' værk »Den hellige familie«. – *Red.*

neskenes egentlige lænker, mens gammelhegelianerne erklærer, at de er det menneskelige samfunds sande bånd; det er derfor indlysende, at unghegelianerne kun behøver at kæmpe mod disse bevidsthedens illusioner. Da menneskenes relationer, al deres gøren og laden, deres lænker og skranker, ifølge unghegelianernes fantasi er produkter af menneskenes bevidsthed, så stiller unghegelianerne konsekvent det moralske krav til menneskene, at de udskifter deres nuværende bevidsthed med den menneskelige, kritiske eller egoistiske bevidsthed og derved fjerner deres skranker. Dette krav om at ændre bevidstheden udmunder i kravet om at fortolke det bestående anderledes, dvs. at anerkende det i kraft af en anden fortolkning. De unghegelske ideologier er trods deres angivelige »verdensomstyrtende« fraser de største konservative. De yngste blandt dem har fundet det rigtige udtryk for deres virksomhed, når de påstår, at de kun kæmper mod »fraser«. De glemmer bare, at de ikke stiller andet end fraser op mod disse fraser, og at de aldeles ikke bekæmper den virkelige, eksisterende verden, men kun denne verdens fraser. De eneste resultater, denne filosofiske kritik har kunnet drive det til, var nogle, og oven i købet ensidige, religionshistoriske oplysninger vedrørende kristendommen; samtlige deres øvrige påstande er kun videre udsmykninger af deres krav på, med disse ubetydelige oplysninger at have leveret verdenshistoriske opdagelser.

Det er ikke faldet nogen af disse filosoffer ind at spørge efter sammenhængen mellem den tyske filosofi og den tyske virkelighed, efter sammenhængen mellem deres kritik og deres egne materielle omgivelser.

De forudsætninger, vi begynder med, er ikke vilkårlige, er ikke dogmer, det er virkelige forudsætninger, som man kun kan abstrahere fra i indbildningen. Det er de virkelige individer, deres aktion og deres materielle livsbetingelser, såvel dem de forefinder, som dem de frembringer gennem deres egen aktion. Disse forud-

sætninger kan følgelig konstateres ad rent empirisk vej.

Den første forudsætning for al menneskehistorie er naturligvis eksistensen af levende menneskelige individer.⁹⁾ Den første kendsgerning, som kan konstateres, er følgelig disse individers legemlige organisation og deres dermed givne forhold til den øvrige natur. Vi kan her naturligvis hverken komme nærmere ind på menneskenes fysiske beskaffenhed, eller på de geologiske, orohydrografiske, klimatiske og andre forhold.¹⁰⁾ Al historiskrivning må gå ud fra disse naturlige grundlag og deres modifikation gennem menneskenes aktion i historiens forløb.

Man kan sætte skel mellem menneskene og dyrene ved bevidstheden, religionen og hvad ellers man lyster. De begynder selv at adskille sig fra dyrene, så snart de begynder at *producere* deres livsfornødenheder, et skridt, der er betinget af deres legemlige organisation. Idet menneskene producerer deres livsfornødenheder, producerer de indirekte selve deres materielle liv.

Den måde, hvorpå menneskene producerer deres livsfornødenheder, afhænger først og fremmest af, hvordan selve de livsfornødenheder er beskafne, som de forefinder og skal reproducere. Denne måde at producere på, bør ikke blot betragtes med henblik på, at den er en reproduktion af individernes fysiske eksistens. Tværtimod er den allerede en bestemt art virksomhed fra disse individers side, en bestemt art livsytring, en bestemt *levevis* fra disse individers side. Som individerne ytrer deres liv, sådan er de. Hvad de er, falder således sammen med deres produktion, både *hvad* de producerer og *hvordan* de producerer. Hvad individerne er, afhæn-

⁹⁾ Slettet i manuskriptet: Disse individers første *historiske akt*, hvorved de adskiller sig fra dyrene, er ikke, at de tænker, men at de begynder at *producere deres livsfornødenheder*.

¹⁰⁾ Slettet i manuskriptet: Disse forhold betinger imidlertid ikke kun menneskenes oprindelige, naturlige organisation, navnlig raceforskellene, men også hele deres videre udvikling eller ikke-udvikling indtil i dag.

ger følgelig af de materielle betingelser for deres produktion.

Denne produktion indtræder først ved en *forøgelse af befolkningen*. Den forudsætter selv et *samkvem* mellem individerne indbyrdes. Formen for dette samkvem er atter betinget af produktionen.¹¹⁾

De gensidige relationer mellem forskellige nationer afhænger af, hvor meget hver af dem har udviklet sine produktivkræfter, arbejdets deling og det indre samkvem. Denne læresætning er almindelig anerkendt. Imidlertid afhænger ikke blot den ene nations relation til andre nationer, men også hele den indre strukturering inden for en og samme nation af det udviklingstrin, som dens produktion og dens indre og ydre samkvem har nået. Hvor meget en nations produktivkræfter er udviklet, ses mest iøjnefaldende af, i hvilken grad arbejdets deling er udviklet. Hver ny produktivkraft, for så vidt den ikke er en ren kvantitativ udvidelse af allerede tidligere kendte produktivkræfter (f.eks. opdyrking af nye jorder) bliver efterfulgt af en ny udformning af arbejdets deling.

Arbejdets deling inden for en nation fører i første omgang til, at det industrielle og kommercielle arbejde adskilles fra landbrugsarbejdet og dermed til en adskillelse af *by* og *land* og en modsætning mellem deres interesser. Den videre udvikling fører til, at det kommercielle arbejde adskilles fra det industrielle. Samtidig udvikler der sig som følge af arbejdets deling inden for disse forskellige grene atter forskellige afdelinger blandt de individer, som samvirker ved de forskellige slags arbejde. Disse enkelte afdelingers stilling over for hin-

¹¹⁾ Glosen *Verkehr* (her oversat ved *samkvem*) har i »Den tyske ideologi« et meget omfattende indhold, idet den indbefatter materielt og åndeligt samkvem mellem enkelte individer, sociale grupper og hele lande. Marx påviser i dette værk, at det materielle samkvem og frem for alt menneskenes samkvem i produktionsprocessen danner grundlaget for alle arter samkvem. – *Red.*

anden er betinget af driftsmetoderne i landbrugsarbejdet, det industrielle og kommercielle arbejde (patriarkalisme, slaveri, stænder, klasser). Ved mere udviklet samkvem gør de samme forhold sig gældende i relationerne mellem forskellige nationer.

De forskellige udviklingstrin i arbejdets deling er lige så mange forskellige former for ejendom, dvs. det til enhver tid herskende trin af arbejdets deling bestemmer også individernes indbyrdes relationer vedrørende arbejdets materiale, instrument og produkt.

Den første ejendomsform er fællesejendom i stammen.¹²⁾ Den svarer til det uudviklede produktionstrin, hvor et folk ernærer sig ved jagt og fiskeri, kvægavl eller, hvis det kommer højt, agerbrug. I sidste tilfælde forudsætter det en stor mængde uopdyrket jord. På dette trin er arbejdets deling endnu meget lidt udviklet og begrænser sig til en videre udbredelse af den naturlige deling af arbejdet, som findes i familien. Den sociale strukturering er derfor begrænset til en udvidelse af familien: patriarkalske stammehøvdinge, under dem medlemmerne af stammen, endelig slaverne. Slaveriet, der er latent til stede i familien, udvikler sig først efterhånden, som befolkningen og behovene øges og det ydre samkvem, såvel i form af krig som af byttehandel, udvides. Den næste form er fællesejendom i den antikke kommune og stat, der især opstår ved at flere stammer gennem kontrakt eller erobring forener sig til en by, og hvor slaveriet fortsat eksisterer. Side om side med kommunens fælles ejendom udvikler der sig allerede den mobile <rørlige> og senere også den immobile privat-

¹²⁾ Begrebet *stamme* spiller en større rolle i den historiske videnskab i 40'erne i det 19. århundrede end i dag. Det betegner et fællesskab af mennesker, der nedstammer fra de samme forfædre og dækker de moderne begreber *gens* og *stamme*. En præcis bestemmelse af disse begreber blev første gang givet af Lewis Henry Morgan i værket »Ancient society«, som Engels bygger på i sit værk: »Familiens, privatejendommens og statens oprindelse«. – *Red.*

ejendom, men som en unormal form, der er underordnet fællesejendommen. Kun i fællesskab har statsborgerne magten over deres arbejdende slaver og allerede af denne grund er de knyttet til denne form for fællesejendom <Gemeindeeigentum>. Det er de aktive statsborders fælles privatejendom, og over for slaverne er de tvunget til at forblive i denne oprindelige associationsform. Derfor nedbrydes hele den samfundsstruktur, der bygger på dette, og dermed folkets magt i samme grad, som især den immobile privatejendom udvikles. Arbejdets deling er allerede mere udviklet. Vi finder allerede modsætningen mellem by og land, senere modsætningen mellem stater, der repræsenterer henholdsvis byinteresser og landinteresser, og inden for byerne modsætningen mellem industri og søhandel. Klasserelationen mellem borgere og slaver er fuldt udviklet.

Erobringens faktum synes at modsige hele denne samfundsopfattelse. Man har hidtil gjort vold, krig, plyndring, rovmord m.m. til historiens drivkraft. Vi må her begrænse os til hovedpunkterne og tager derfor kun det mest slående eksempel, hvor et barbarisk folk ødelægger en gammel civilisation og derefter danner en ny samfundsstruktur, der begynder helt fra grunden (Rom og barbarerne, feudalisme og Gallien, det Østromerske rige og tyrkerne). Hos det erobrende barbarfolk er krigen endnu, som allerede antydet ovenfor, en regelmæssig samkvemsform, der udbyttes så meget ivrigere, jo mere befolkningstilvæksten skaber behov for nye produktionsmidler ved den overleverede primitive produktionsmåde, der for dem er den eneste mulige. I Italien derimod var den frie befolkning næsten forsvundet og selv slaverne uddøde mere og mere og måtte hele tiden erstattes med nye; denne tilstand var skabt gennem koncentration af jordbesiddelsen (forårsaget dels af opkøb og gældsbyrder, men også gennem arv, idet de gamle slægter efterhånden uddøde som følge af udsvævelser og sjældne giftermål, og deres besiddelser tilfaldt nogle få) og dens forvandling til græsningsarealer for

kvæg (forårsaget af – foruden de sædvanlige, endnu i dag gyldige økonomiske årsager – indførsel af røvet korn og tributkorn og den deraf følgende mangel på aftagere af italiisk korn). Slaveriet blev ved med at være grundlaget for hele produktionen. Plebejerne, stående mellem frie og slaver, nåede aldrig ud over at være et pjalteproletariat. I det hele taget nåede Rom aldrig ud over at være Byen, og med provinserne stod det næsten kun i politisk forbindelse, der naturligt nok atter kunne afbrydes gennem politiske begivenheder.

Med udviklingen af privatejendommen indtræder her for første gang de samme forhold, som vi vil genfinde – kun i mere udstrakt målestok – ved den moderne privatejendom. På den ene side koncentration af privatejendommen, som begyndte meget tidligt i Rom (bevis: den licinske agrarlov)¹³⁾ og som siden borgerkrigen og især under kejserne gik meget hurtigt for sig; på den anden side den dermed forbundne forvandling af de plebejiske småbønder til et proletariat, der imidlertid som følge af sin stilling halvvejs mellem velhavende borgere og slaver ikke nåede til nogen selvstændig udvikling.

Den tredje form er den feudale ejendom eller stænderejendom. Når antikken gik ud fra *byen* og dens lille område, så gik middelalderen ud fra *landet*. Den forefandt en tynd, over store landområder spredt befolkning, som ikke fik nogen større tilvækst fra erobrerne og som betingede det ændrede udgangspunkt. I modsætning til Grækenland og Rom begynder den feudale udvikling derfor på et langt mere udstrakt terræn, som var forberedt af de romerske erobringer og den i begyndelsen dermed forbundne udbredelse af agerbruget. Romerrigets århundredelange forfald og barbarernes erobringer

¹³⁾ Den licinske agrarlov, fremsat af de romerske folketribuner Licinus og Sextus, vedtaget år 367 f.v.t. som resultat af plebejernes kamp mod patricierne. Ifølge denne lov måtte en romersk borger ikke eje mere end 500 jugera (ca. 125 ha) af statens jord. – *Red.*

ødelagde i sig selv mange produktivkræfter; agerbruget var præget af nedgang, industrien gik i forfald af mangel på afsætning, handelen sov ind eller voldeligt afbrudt, befolkningen i byerne og på landet dalet. Disse forhold, som de forefandtes, og den deraf betingede måde at organisere erobringer på udviklede, under indflydelse af den germanske hærforfatning, den feudale ejendom. Ligesom stammens og kommunens ejendom beror den atter på et fællesskab; det er imidlertid ikke, som i oldtiden, slaverne, men de livegne små bønder, der står over for den som den umiddelbart producerende klasse. Tillige med den fuldstændige udvikling af feudalismen fremtræder ydermere modsætningen til byerne. Jordbesiddelsens hierarkiske strukturering og det dertil knyttede væbnede hærfølge gav adelen magten over de livegne. Denne feudale struktur var lige så vel som den antikke fællesejendom en sammenslutning over for den undertrykte producerende klasse; blot var sammenslutningens form og forholdet til de umiddelbare producenter anderledes, fordi der forelå andre produktionsbetingelser.

Til denne feudale strukturering af jordbesiddelsen svarede i *byerne* den korporative ejendom, håndværkets feudale organisation. Her bestod ejendommen hovedsagelig i hver enkelts arbejde. Nødvendigheden af en sammenslutning mod de forenede adelige røvere, behovet for fælles markedshaller i en tid, da den industrielle tillige var købmand, den voksende konkurrence fra de flygtede livegne, som strømmede til de opblomstrende byer, den feudale strukturering af hele landet, førte frem til *laugene*; de enkelte håndværkere med deres gradvist opsparede små kapitaler og deres stabile antal i en voksende befolkning udviklede svende- og lærlingesystemet, der i byerne frembragte et lignende hierarki som det, der herskede på landet.

I den feudale epoke bestod den vigtigste form for ejendom altså på den ene side i jordejendom med de dertil lænkede livegnes arbejde, og på den anden side i

eget arbejde med en lille kapital, der beherskede svendenes arbejde. Begges strukturering var betinget af de bornerte produktionsrelationer – den ringe og primitive landbrugskultur og den håndværksmæssige industri. Arbejdets deling fandt i feudalismens blomstringsperiode kun sted i ringe omfang. Hvert land bar i sig modsætningen mellem by og land; stændernes strukturering var ganske vist meget skarpt udpræget, men ud over adskillelsen mellem fyrster, adel, gejstlighed og bønder på landet, og mellem mestre, svende og lærlinge og snart også en daglejerpøbel i byerne, fandtes der ingen betydelig deling. I agerbruget var den vanskeliggjort ved at dyrkningen foregik på små parceller; ved siden af landbruget opstod der hjemmeindustri hos bønderne; i industrien var arbejdet inden for de enkelte håndværk slet ikke opdelt, imellem dem kun meget lidt. Delingen mellem industri og handel forefandtes i de ældre byer, men udviklede sig først senere i de nyere, da byerne optog indbyrdes forbindelser imellem sig.

Foreningen af større landområder til feudale kongeriger var et behov såvel for jordadelen som for byerne. Derfor havde den herskende klasse, dvs. adelens, organisation overalt en monark i spidsen.

Kendsgerningen er altså denne: bestemte individer, som på en bestemt måde er produktivt virksomme, etablerer disse bestemte sociale og politiske relationer. Den empiriske iagttagelse må i hvert enkelt tilfælde – empirisk og uden al mystifikation og spekulation – påvise sammenhængen mellem den sociale og politiske struktur på den ene side og produktionen på den anden side. Den sociale struktur og staten fremgår bestandig af bestemte individers livsproces, vel at mærke disse individer, ikke som de fremtræder i deres egen forestilling eller en fremmed forestilling, men sådan som de *virkelig* er, dvs. sådan som de virker, producerer materielt, altså sådan som de er virksomme inden for bestemte materielle og af deres vilje uafhængige skranker, under givne forudsætninger og betingelser.¹⁴⁾

Produktionen af ideerne, forestillingerne, bevidstheden er fra første færd umiddelbart sammenflettet med menneskenes materielle virksomhed og deres materielle samkvem, det virkelige livs sprog. Menneskenes måde at forestille sig ting, at tænke, deres åndelige samkvem fremtræder her endnu som direkte udspringende af deres materielle adfærd. Det samme gælder for den åndelige produktion, sådan som den præsenterer sig hos et folk i politikens, lovenes, moralens, religionens, metafysikkens osv. sprog. Menneskene er producenterne af deres forestillinger, ideer m. fl., men de virkelige, virksomme mennesker, sådan som de er, betingede af en bestemt udvikling af deres produktivkræfter og det dertil svarende samkvem op til dets allermest omfattende formationer. Bevidstheden kan aldrig være andet end den bevidste væren, og menneskenes væren er deres virkelige livsproces. Når menneskene og deres relationer i hele ideologien synes at være stillet på hovedet som i et camera obscura, så fremgår dette fænomen lige så vel af deres historiske livsproces, som genstandenes omvendthed på nethinden af deres umiddelbart fysiske.

Helt modsat den tyske filosofi, som stiger fra himlen ned til jorden, stiger vi her fra jorden op til himlen. Dvs. vi går ikke ud fra det, menneskene siger, indbil-

¹⁴⁾ Slettet i manuskriptet: De forestillinger, som disse individer gør sig, er forestillinger, enten angående deres forhold til naturen, eller angående deres forhold til hinanden, eller om deres egen beskaffenhed. Det er indlysende, at i alle disse tilfælde er disse forestillinger det – virkelige eller illusoriske – bevidste udtryk for deres virkelige relationer og virksomhed, deres produktion, deres samkvem, deres sociale og politiske organisation. Den modsatte antagelse er kun mulig, hvis man foruden de virkelige, materielt betingede individers ånd forudsætter en særskilt ånd. Hvis det bevidste udtryk for disse individers virkelige relationer er illusorisk, hvis de i deres forestillinger stiller deres virkelighed på hovedet, så er dette atter et resultat af deres indskrænkede materielle virksomhedsområde og de bornerte sociale relationer, der udspringer heraf.

der sig, forestiller sig, heller ikke fra de omtalte, tænkte, indbildte, forestillede mennesker, for derfra at nå frem til de lyslevende mennesker; vi går ud fra de virkelige, virksomme mennesker, og skildrer ud fra deres virkelige livsproces også udviklingen af denne livsproces' ideologiske reflekser og ekkoer. Også tågebillederne i menneskenes hjerner er nødvendige sublimerede <essenser> af deres materielle livsproces, som kan konstateres empirisk og er knyttet til materielle forudsætninger. Moralen, religionen, metafysikken og anden ideologi og de dertil svarende bevidsthedsformer bevarer herved ikke længere deres skær af selvstændighed. De har ingen historie, de har ingen udvikling; men menneskene, som udvikler deres materielle produktion og deres materielle samkvem, ændrer sammen med denne deres virkelighed også deres tænkning og produkterne af deres tænkning. Ikke bevidstheden bestemmer livet, men livet bestemmer bevidstheden. I den første betragtningssmåde går man ud fra bevidstheden som det levende individ, i den anden, der svarer til det virkelige liv, går man ud fra de virkelige, levende individer selv, og man betragter kun bevidstheden som *deres* bevidsthed.

Denne betragtningssmåde er ikke uden forudsætninger. Den går ud fra de virkelige forudsætninger, slipper dem ikke et øjeblik. Dens forudsætning er menneskene, ikke i en eller anden fantastisk isolation og fiksering, men i deres virkelige, empirisk anskuelige udviklingsproces under bestemte betingelser. Så snart man skildrer denne virksomme livsproces, holder historien op med at være en samling døde fakta, som den er det hos empirikerne, der selv endnu er abstrakte, eller en indbildt aktion af indbildte subjekter, som hos idealisterne.

Der hvor spekuleringen holder op, ved det virkelige liv, begynder altså den virkelige, positive videnskab, skildringen af menneskenes praktiske virksomhed, af deres praktiske udviklingsproces. Fraserne om bevidstheden holder op, virkelig viden må indtage deres plads. Med skildringen af virkeligheden mister den selvstæn-

dige filosofi sit eksistensmedium. I dens sted kan der al-
lerhøjest træde en sammenfatning af de mest generelle
resultater, der lader sig abstrahere af en betragtning af
menneskenes historiske udvikling. Taget for sig, adskilt
fra den virkelige historie, har disse abstraktioner alde-
les ingen værdi. De kan kun tjene til at lette ordningen
af det historiske materiale, antyde rækkefølgen af de en-
kelte lag. Men de giver på ingen måde, sådan som filo-
sofien gjorde, en opskrift eller et skema, som de histori-
ske epoker kan tilstuds efter. Tværtimod begynder
vanskelighederne først dér, hvor man går i gang med
betragtningen og ordningen af materialet, det være sig
fra en svunden epoke eller fra nutiden, med den virke-
lige skildring. Fjernelsen af denne vanskelighed er be-
tinget af forudsætninger, som ingenlunde kan gives her,
men som først viser sig, når man studerer den virkelige
livsproces og individernes handlinger i hver enkelt epo-
ke. Vi udtager her nogle af disse abstraktioner, som vi stil-
ler over for ideologien, og vi vil anskueliggøre dem ved
historiske eksempler.

[1.] *Historie*

Hos den tyske læser, der er blottet for forudsætninger,
må vi begynde med at konstatere den første forudsæt-
ning for al menneskelig eksistens, følgelig også for al
historie, nemlig den forudsætning, at menneskene må
være i stand til at leve for at kunne »lave historie«. ¹⁵⁾
For at leve har man fremfor alt brug for mad og drikke,
for bolig, tøj og forskelligt andet. Den første historiske
handling er følgelig at frembringe midlerne til at til-
fredsstille disse behov, produktionen af selve det ma-
terielle liv, og dette er netop en historisk handling, en
grundbetingelse for al historie, der endnu den dag i dag,
som for årtusinder siden, hver dag og hver time må
fuldføres for blot at holde menneskene i live. Selv når

¹⁵⁾ Randbemærkning af Marx: *Hegel*. Geologiske, hydrogra-
fiske osv. forhold. De menneskelige legemer. Behov, arbejde.

sanseligheden, som hos den hellige Bruno¹⁶⁾ er reduceret til en stok, til et minimum, så forudsætter den en virksomhed, produktionen af denne stok. Det første i al historisk forståelse er følgelig, at man iagttager denne grundlæggende kendsgerning i hele dens betydning og hele dens omfang, og at man lader den komme til sin ret. Dette har tyskerne som bekendt aldrig gjort, derfor har de aldrig haft en *jordisk* basis for historien, og følgelig har de aldrig haft en historiker. Franskmændene og englænderne, selv om de kun har opfattet denne kendsgernings sammenhæng med den såkaldte historie yderst ensidigt, navnlig så længe de var hildet i den politiske ideologi, har dog i det mindste gjort de første forsøg på at give historieskrivningen en materialistisk basis, idet de som de første har skrevet det borgerlige samfunds, handelens og industriens historie.

Det andet er, at det første behov, efter det er tilfredsstillet, tilfredsstillelsens handling og det allerede erhvervede instrument til denne tilfredsstillelse, frembringer nye behov – og denne frembringelse af nye behov er den første historiske handling. Herved viser det sig straks, hvad tyskerens historiske visdom er for noget. Dér hvor det positive materiale slipper op og hvor der hverken behandles teologisk, politisk eller litterært vås, lader den slet ikke nogen historie foregå, men kun den »præhistoriske tid«, uden dog at oplyse os om, hvordan man fra dette vås med »præhistorien« kommer ind i den egentlige historie, trods det at på den anden side deres historiske spekulation især kaster sig over denne »præhistorie«, fordi de tror, at de dér kan føle sig sikre for indblanding fra det »grove faktum« og tillige fordi de her kan give frie tøjler til deres spekulative tilbøjeligheder og frembringe og omstøde hypoteser i tusindvis.

Det tredje forhold, der her straks fra begyndelsen træ-

¹⁶⁾ Den hellige Bruno – spøgefuld betegnelse for unghegelianeren Bruno Bauer, især i Marx' værk »Den hellige familie«.
– Red.

der ind i den historiske udvikling, er at menneskene, der hver dag på ny skaber deres eget liv, begynder at skabe andre mennesker, at forplante sig – forholdet mellem mand og kvinde, forældre og børn, *familien*. Denne familie, der i begyndelsen er den eneste sociale relation, bliver senere, når de øgede behov frembringer nye sociale relationer og det øgede antal mennesker frembringer nye behov, til en underordnet faktor (undtagen i Tyskland), og må derefter behandles og undersøges ud fra de eksisterende empiriske data, ikke ud fra »familiens begreb«, som man plejer at gøre det i Tyskland.¹⁷⁾ For øvrigt må disse tre sider af den sociale virksomhed ikke opfattes som tre forskellige trin, men netop kun som tre sider, eller – for at skrive forståeligt for tyskerne – som tre »momenter«, der har eksisteret samtidigt fra historiens begyndelse og fra de første menneskers tid, og som endnu den dag i dag gør sig gældende i historien.

¹⁷⁾ Husbygning. Hos primitive folk er det en selvfølge, at hver familie har sin egen hule eller hytte, ligesom det separate familietile hos nomaderne. Denne adskilte husholdning bliver endnu mere nødvendiggjort ved privatejendommens videre udvikling. Hos agerbrugsfolk er fælles husholdning lige så umulig som fælles dyrkning af jorden. Et stort fremskridt er bygning af byer. I alle tidligere perioder var afskaffelsen af den separate husholdning, der ikke kan adskilles fra afskaffelsen af privatejendommen, imidlertid umulig, allerede fordi de materielle betingelser dertil ikke fandtes. Indretningen af fælles husholdning forudsætter udviklingen af maskiner, udnyttelse af naturkræfterne og mange andre produktivkræfter – f.eks. vandledninger, gasbelysning, dampopvarmning os. Ophævelse af modsætningen mellem by og land. Uden disse betingelser ville den fælles husholdning ikke i sig selv være en ny produktivkraft, den ville mangle enhver materiel basis, hvile på et rent teoretisk grundlag, dvs. den ville kun være en grille og ikke nå videre end til klosterøkonomi. – Hvad der var muligt, viser sig ved sammenflytningen i byer, ved bygningen af fælles huse til enkelte bestemte formål (fængsler, kaserner m.fl.). At afskaffelsen af den separate husholdning ikke kan adskilles fra afskaffelsen af familien, er en selvfølge.

Produktionen af livet, såvel af ens eget liv gennem arbejdet som af fremmed liv gennem avling, fremtræder allerede straks som en dobbelt relation, på den ene side som en naturlig relation, på den anden side som en social relation – social i den betydning, at man herunder forstår samvirke mellem flere individer, ligegyldigt på hvilke betingelser, på hvilken måde og til hvilket formål. Heraf fremgår, at en bestemt produktionsmåde eller et bestemt industrielt trin altid er forbundet med en bestemt art samvirke eller et bestemt socialt trin, og at denne måde at samvirke på, i sig selv er en »produktivkraft«, at mængden af produktivkræfter, som er tilgængelige for menneskene, betinger samfundstilstanden, og at »menneskenes historie« følgelig altid skal studeres og bearbejdes i forbindelse med industriens og vareudvekslingens historie. Men det er også klart, hvorfor det er umuligt at skrive den slags historie i Tyskland, da tyskerne ikke kun mangler opfattelsesevne og materiale dertil, men også den »sanselige vished«, og at man hinsides Rhinen ikke kan gøre erfaringer angående disse ting, fordi der ikke længere foregår nogen historie dér. Der viser sig altså allerede på forhånd en materialistisk sammenhæng mellem menneskene indbyrdes, en sammenhæng, som er betinget af produktionens behov og måde og som er så gammel som menneskene selv – en sammenhæng, der hele tiden antager nye former og således frembyder en »historie«, også uden at der eksisterer et eller andet politisk eller religiøst nonsens, der særskilt skulle holde sammen på menneskene.

Først nu, efter at vi allerede har betragtet fire momenter, fire sider ved de oprindelige, historiske relationer, finder vi, at mennesket også har bevidsthed.¹⁸⁾ Men heller ikke dette på forhånd, som »ren« bevidsthed. Over »ånden« hviler på forhånd den forbandelse at være »be-

¹⁸⁾ Menneskene har historie, fordi de er nødt til at *producere* deres liv og netop producere det på en *bestemt* måde: denne nødvendighed er givet i kraft af deres psykiske organisation, ligesom deres bevidsthed.

lastet« med materien, som her optræder i form af bevægede luftlag, toner, kort sagt, sproget. Sproget er så gammelt som bevidstheden – sproget *er* den praktiske, også for andre mennesker eksisterende, virkelige bevidsthed, og sproget opstår, ligesom bevidstheden, først ud fra behovet for, nødvendigheden af samkvem med andre mennesker.¹⁹⁾ Hvor der eksisterer en relation, eksisterer den for mig, dyret »forholder sig« ikke til noget og overhovedet ikke. For dyret eksisterer dets forhold til andre ikke som relation. Bevidstheden er altså allerede fra selve begyndelsen et socialt produkt og bliver ved med at være det, så længe der overhovedet eksisterer mennesker. Bevidstheden er naturligvis i begyndelsen kun bevidstheden om den *nærmeste* sanselige omverden og bevidstheden om den begrænsede sammenhæng med andre personer og ting uden for det individ, der bliver sig bevidst; den er samtidig bevidstheden om naturen, der i begyndelsen står over for menneskene som en aldeles fremmed, almægtig og uangribelig magt, til hvilken menneskene forholder sig rent dyrisk, af hvilken de lader sig imponere som kvæget; og følgelig en ren dyrisk bevidsthed om naturen (naturreligion).

Her ser man straks: denne naturreligion, dvs. denne bestemte holdning over for naturen, er betinget af samfundsførelsen og omvendt. Her som overalt fremtræder identiteten af natur og menneske også således, at menneskenes indskrænkede holdning over for naturen betinger deres indskrænkede holdning over for hinanden, og deres indskrænkede holdning over for hinanden betinger deres indskrænkede holdning over for naturen, netop fordi naturen endnu næppe er historisk modificeret, og på den anden side er bevidstheden om, at det er nødvendigt at træde i forbindelse med de omgivende individer, begyndelsen til bevidstheden om, at man overhovedet lever i et samfund. Denne begyndelse er så dy-

¹⁹⁾ Slettet i manuskriptet: Min relation til mine omgivelser er min bevidsthed.

risk som det sociale liv på dette trin i det hele taget, den er kun en ren flokbevidsthed, og her adskiller mennesket sig kun derved fra fåret, at bevidstheden træder i stedet for instinktet, eller at menneskets instinkt er bevidst. Denne fåre- eller stammebevidsthed opnår sin videre udvikling og udformning i kraft af den øgede produktivitet, de øgede behov og den øgede befolknings-tilvækst, som ligger til grund for dem begge. Dermed udvikler der sig en deling af arbejdet, der oprindeligt ikke var andet end delingen af arbejdet i kønsakten, derefter deling af arbejdet, der opstår af sig selv, »naturligt«, som følge af de naturlige anlæg (f. eks. legemsstyrke), behov, tilfældigheder osv. Arbejdets deling bliver først virkelig deling fra det øjeblik, hvor der indtræder en deling af det materielle og det åndelige arbejde.²⁰⁾ Fra dette øjeblik kan bevidstheden virkelig indbilde sig at være noget andet end bevidstheden om den eksisterende praksis, *virkelig* at forestille noget, uden at forestille noget virkeligt – fra dette øjeblik er bevidstheden i stand til at emancipere sig fra verden og gå over til dannelsen af den »rene« teori, teologi, filosofi, moral osv. Men selv når denne teori, teologi, filosofi, moral osv. kommer i modsigelse til de eksisterende relationer, så kan dette kun ske, fordi de eksisterende sociale relationer er kommet i modsigelse til den eksisterende produktivkraft – hvad der for øvrigt i et bestemt nationalt område af relationer også kan ske ved, at modsigelsen ikke indtræder inden for dette nationale område, men mellem denne nationale bevidsthed og andre nationers praksis,²¹⁾ dvs. mellem en nations nationale og dens almene bevidsthed.

For øvrigt er det ganske ligegyldigt, hvad bevidstheden foretager sig alene, vi får ud af alt dette møg kun det ene resultat, at disse tre momenter, produktiv-

²⁰⁾ Randbemærkning af Marx: Første form for ideologer, præsterne (Pfaffen) falder sammen hermed.

²¹⁾ Randbemærkning af Marx: Religion, Tyskerne med *ideologien* som sådan.

kraften, den samfundsmæssige tilstand og bevidstheden, kan og må geråde i indbyrdes modsigelse, fordi der med *arbejdets deling* er givet den mulighed, ja, den virkelighed, at den åndelige og materielle virksomhed – nydelsen og arbejdet, produktionen og konsumtionen – tilfalder forskellige individer, og at muligheden for at de ikke geråder i modsigelse, udelukkende ligger i, at arbejdets deling atter afskaffes. Det er for øvrigt selvindlysende, at alle disse »spøgelser«, »bånd«, »det højere væsen«, »begreb«, »skrupler«, blot er det idealistiske, gejstlige udtryk, en forestilling, der tilsyneladende findes hos det isolerede individ, forestillingen om særdeles empiriske lænker og skranker, inden for hvilke livets produktionsmåder og den dertil knyttede samkvemsform bevæger sig.

Med delingen af arbejdet, hvori alle disse modsigelser er givet og som atter beror på den naturlige deling af arbejdet i familien og på samfundets opdeling i enkelte, indbyrdes modstillede familier, er samtidig også fordelingen, og vel at mærke, den *ulige*, både kvantitative og kvalitative fordeling af arbejdet og dets produkter givet, altså ejendommen, der allerede har sin spire, sin første form i familien, hvor kvinden og børnene er mandens slaver. Det ganske vist endnu meget primitive, latente slaveri i familien er den første ejendom, der for øvrigt allerede her fuldstændigt svarer til de moderne økonomers definition, hvorefter ejendom er rådighed over fremmed arbejdskraft. For øvrigt er arbejdets deling og privatejendommen identiske udtryk – i det ene udtrykkes det samme med henblik på virksomheden, som i det andet med henblik på virksomhedens produkt.

Endvidere er der tillige med arbejdets deling givet en modsigelse mellem det enkelte individs eller den enkelte families interesse og den fælles interesse hos alle de individer, der har samkvem med hinanden; denne fælles interesse eksisterer ikke kun i forestillingen som noget »alment«, men den eksisterer først i virkeligheden som en indbyrdes afhængighed hos de individer, blandt

hvilke arbejdet er opdelt. Og endelig viser arbejdets deling os straks det første eksempel på, at menneskets egen handling bliver til en fremmed, fjendtlig magt, der bøjer mennesket under åget i stedet for at det behersker den; dette sker, så længe menneskene befinder sig i det primitive samfund (naturwüchsige Gesellschaft), så længe altså spaltningen mellem den særlige og den fælles interesse eksisterer, så længe virksomheden altså er delt, ikke frivilligt, men spontant (naturwüchsig). Så snart arbejdet begynder at blive opdelt, har hver enkelt udelukkende en bestemt virksomhedskreds, som bliver ham påtvunget og som han ikke kan komme ud af; han er jæger, fisker, hyrde eller kritisk kritiker, og det må han blive ved med at være, hvis ikke han vil miste midlerne til livets ophold – i det kommunistiske samfund derimod, hvor hver enkelt ikke udelukkende har én virksomhedskreds, men kan uddanne sig i en hvilken som helst gren, som han måtte ønske sig, regulerer samfundet den almindelige produktion og gør det netop derved muligt for mig at gøre dette i dag, noget andet i morgen, at gå på jagt om morgenen, fiske om eftermiddagen, beskæftige mig med kvægavl om aftenen, kritisere oven på middagen, netop hvad jeg har lyst til, uden nogen sinde at blive jæger, fisker, hyrde eller kritiker. Dette at vi gror fast i en social virksomhed, at vort eget produkt konsoliderer sig til en tinglig magt over os, som vokser ud af vor kontrol, gennemkrydser vore forventninger, tilintetgør vore beregninger, er et af hovedmomenterne i den hidtidige historiske udvikling, og netop på grund af denne modsigelse mellem den særlige og den fælles interesse, antager den fælles interesse en selvstændig skikkelse som stat, adskilt fra de virkelige enkelt- og fællesinteresser og tillige som illusorisk fællesskab (Gemeinschaftlichkeit), men altid på real basis af de bånd, der eksisterer i ethvert familie- eller stammekonglomerat – såsom fælles blod, sprog, deling af arbejdet i større målestok og øvrige interesser – og især, hvad vi se-

ner vil påvise, på basis af de allerede ved arbejdets deling betingede klasser, der udskiller sig i enhver sådan menneskehob, og hvoraf den ene behersker alle de andre. Heraf følger, at alle kampe inden for staten, kampen mellem demokrati, aristokrati og monarki, kampen om valgretten osv. osv., ikke er andet end de illusoriske former, hvorunder de forskellige klassers virkelige indbyrdes kampe udkæmpes (og hvorom de tyske teoretikere ikke aner en stavelse, på trods af, at man i »Tysk-franske årbøger«²²⁾ og »Den hellige familie«²³⁾ havde givet dem lejlighed nok dertil), og endvidere, at enhver klasse, som stræber efter herredømmet, først må erobre den politiske magt for atter at fremstille sin interesse som den almene – hvortil den er tvunget i første øjeblik; dette er den nødt til, selv om dens herredømme, sådan som det er tilfældet med proletariatet, betinger ophævelsen af hele den gamle samfundsformation og alt herredømme overhovedet. Netop fordi individerne *kun* stræber efter deres særinteresser, som for dem ikke falder sammen med deres fælles interesse, og det almene overhovedet er en illusorisk form for fællesskab (Gemeinschaftlichkeit), bliver dette gjort gældende som en dem »fremmed« og af dem »uafhængig« interesse, som en »almen« interesse, der selv atter er specifik og ejendommelig, eller de må selv bevæge sig i denne tvedelthed, som i demokratiet. Den *praktiske* kamp mellem disse særinteresser, der vedvarende og *virkelig* optræder mod de fælles og de illusoriske fælles interesser, gør da også på den anden side den praktiske mellemkomst af den illusoriske »almen«-interesse i statens skikkelse nødvendig for at holde dem i tømme. Den sociale magt, dvs. den mangedoblede produktionskraft, som opstår ved det af arbejdets deling betingede samvirke mellem de for-

22) »Deutsch-Französische Jahrbücher«, udgivet 1844 i Paris under redaktion af Marx og Arnold Ruge. – *Red.*

23) »Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Consorten«, udgivet 1845 af Marx og Engels. – *Red.*

skellige individer, fremtræder for disse individer – fordi selve dette samvirke ikke er frivilligt, men spontant – ikke som deres egen, forenede magt, men som en fremmed voldsmagt, der står uden for dem selv, og om hvilken de ikke ved, hvorfra og hvortil, som de altså ikke længere kan beherske og som nu tværtimod gennemløber en ejendommelig række af faser og udviklingstrin, der er uafhængige af menneskenes vilje og færden, ja, der først dirigerer denne vilje og denne færden.

Denne »*fremmedgørelse*«, for at fortsætte med at gøre os forståelige for filosofterne, kan naturligvis kun ophæves, når to *praktiske* forudsætninger bliver ophævet. For at blive til en »uudholdelig magt«, dvs. en magt, som man gør oprør imod, dertil hører, at den har frembragt menneskehedens store masse som fuldstændig »ejendomsløs« og tillige i modstrid med en eksisterende verden af rigdom og dannelse, og begge dele forudsætter en stor forøgelse af produktivkræfterne, en høj grad af deres udvikling; på den anden side er denne udvikling af produktivkræfterne (dermed er der tillige også givet den empiriske eksistens, som forefindes i menneskenes *verdenshistoriske* i stedet for i deres lokale tilværelse) en absolut nødvendig praktisk forudsætning, fordi uden den måtte kun *manglen* gøres almindelig, følgelig måtte sammen med den *bitre nød* også striden om det nødvendige atter begynde og hele det gamle lort måtte begynde forfra. Kun med den universelle udvikling af produktivkræfterne er der givet et universelt samkvem mellem menneskene; dette samkvem frembringer på den ene side fænomenet med den »ejendomsløse« masse samtidig i alle nationer (almindelig konkurrence), gør enhver nation afhængig af omvæltningerne i de andre, og har endelig sat *verdenshistoriske*, empirisk universelle individer i stedet for de lokale. Uden dette kunne 1. kommunismen kun eksistere som et lokalt fænomen, 2. kunne samkvemets *magter* ikke selv have udviklet sig som *universelle*, derfor uudholdelige magter, de ville være blevet ved med at være hjemlig-overtroiske »omstæn-

digheder«, og 3. ville enhver udvidelse af samkvemmet ophæve den lokale kommunisme. Empirisk er kommunismen kun mulig som de herskende nationers handling »på engang« og samtidig, og dette forudsætter produktivkraftens universelle udvikling og det dermed forbundne verdenssamkvem. Hvordan kunne ejendommen ellers overhovedet have en historie og antage forskellige skikkelser; jordejendommen f. eks. – alt efter de forskellige foreliggende forudsætninger – i Frankrig gå fra parcellering til centralisation på få hænder, i England fra centralisation på få hænder til parcellering, som det virkelig er tilfældet i dag? Eller hvordan går det til, at handelen, der dog ikke er andet end udveksling af produkter fra forskellige individer og lande, i kraft af forholdet mellem efterspørgsel og udbud behersker hele verden – et forhold der, som en engelsk økonom siger, svæver over jorden lig den antikke skæbne og med usynlig hånd fordeler lykke og ulykke til menneskene, grundlægger riger og sønderslår riger, lader nationer opstå og forsvinde? Og hvordan kan det være, at ophævelsen af grundlaget, af privatejendommen, og den kommunistiske regulering af produktionen og dermed tilintetgørelsen af den fremmedhed, hvormed menneskene forholder sig til deres eget produkt, forvandler den magt, forholdet mellem efterspørgsel og udbud udøver, til det rene ingenting, således at menneskene atter får kontrol over vareudvekslingen, over produktionen og over den måde, hvorpå de indbyrdes forholder sig til hinanden?

Kommunismen er for os ikke en tilstand, der skal skabes, et *ideal*, hvorefter virkeligheden haver at rette sig. Vi kalder den *virkelige* bevægelse, der ophæver den nuværende tilstand, for kommunisme. Betingelserne for denne bevægelse fremgår af den netop nu bestående forudsætning. Massen af dem, der *kun* er arbejdere – massevis af arbejderkraft, som er afskåret fra kapital og enhver begrænset tilfredsstillelse – tabet, ikke kun midlertidigt, af selve dette arbejde som en sikker indtægtskilde, ifølge konkurrencen, forudsætter for øvrigt *ver-*

densmarkedet. Proletariatet kan altså, lige som kommunismen, kun eksistere *verdenshistorisk*; dets aktion kan overhovedet kun forefindes som »verdenshistorisk« eksistens; verdenshistorisk eksistens af individer, dvs. en sådan eksistens, der er umiddelbart forbundet med verdenshistorien.

Den samkvemsform, som er betinget af de på alle tidligere trin forhåndenværende produktivkræfter og som atter betinger dem, er det *borgerlige samfund*, der – som det allerede fremgår af det forudgående – har som forudsætning den enkelte familie og den sammensatte familie, det såkaldte stammevæsen, og hvis nærmere bestemmelser indeholdes i det forudgående. Det viser sig allerede her, at dette borgerlige samfund er det sande arnested, den sande skueplads for al historie; det viser sig også, hvor meningsløs den hidtidige historieopfattelse, der forsømmer de virkelige relationer og begrænser sig til højtravende officielle begivenheder (Haupt- und Staatsaktion).²⁴⁾

Det borgerlige samfund indbefatter det totale materielle samkvem mellem individerne inden for rammerne af et bestemt udviklingstrin i produktivkræfterne. Den indbefatter det totale kommercielle og industrielle liv på et bestemt trin og går for så vidt ud over staten og nationen, skønt det på den anden side atter må gøre sig gældende som nationalitet udadtil, strukturere sig som stat indadtil. Ordet »det borgerlige samfund« (bürgerliche Gesellschaft) dukkede op i det 18. århundrede, da ejendomsrelationerne allerede havde arbejdet sig ud af de antikke og middelalderlige fællesskaber (Gemeinwesen). Det borgerlige samfund som sådant udvikler sig først sammen med bourgeoisiet; den sociale organisa-

²⁴⁾ Slettet i manuskriptet: Hidtil har vi hovedsagelig kun betragtet den ene side af den menneskelige virksomhed – menneskene, der bearbejder naturen. Den anden side, menneskene, der bearbejder menneskene...

Statens oprindelse og statens forhold til det borgerlige samfund.

tion, som udvikler sig umiddelbart af produktionen og samkvemmet og som til alle tider danner grundlaget for staten og de øvrige idealistiske superstrukturer, er imidlertid vedvarende blevet betegnet med samme navn.

[2.] *Om produktionen af bevidstheden*

I den hidtidige historie er det ganske vist lige så meget en empirisk kendsgerning, at de enkelte individer, når de udvidede deres virksomhed til verdenshistorisk virksomhed, blev stadig mere trælbundet under en magt, der var dem fremmed (og dette tryk forestillede de sig da også som chikane fra den såkaldte verdensånd osv.), en magt, der er blevet mere og mere massiv og som i sidste instans viser sig at være *verdensmarkedet*. Men det er lige så empirisk begrundet, at når den kommunistiske revolution (mere herom senere) omstyrter den eksisterende samfundstilstand og, hvad der er identisk dermed, ophæver privatejendommen, så bliver denne for den tyske teoretiker så mysteriøse magt opløst og derefter bliver befrielsen af hvert enkelt individ virkeliggjort i samme grad som historien fuldtud forvandles til verdenshistorie. At individets virkelige åndelige rigdom helt afhænger af rigdommen i dets virkelige relationer, er efter det ovennævnte klart. Først herved bliver de enkelte individer befriet for de forskellige nationale og lokale skranke, sat i praktisk forbindelse med hele verdens produktion – (også den åndelige) og sat i stand til at erhverve sig evnen til at nyde denne alsidige produktion fra hele jorden (menneskenes skaberværk). Den *alsidige* afhængighed, denne spontane form for det *verdenshistoriske* samvirke mellem individerne, bliver gennem denne kommunistiske revolution forvandlet til kontrol over og bevidst beherskelse af disse magter, som er frembragt af menneskenes indvirkning på hinanden og som hidtil har imponeret dem og behersket dem som fuldstændig fremmede magter. Denne anskuelse kan nu atter opfattes spekulativt-idealistisk, dvs. fantastisk, som »selvfrembringelse af arten«, (»samfundet som subjekt«), og her-

ved forestiller man sig den efter hinanden følgende række af individer, der er forbundet med hinanden, som et eneste individ, der fuldbyrder det mysterium at avle sig selv. Det viser sig her, at individerne ganske vist skaber *hinanden*, fysisk og åndeligt, men ikke skaber sig selv, hverken i den hellige Brunos meningsløshed eller i »den Enestes«, den »skabte« mands mening.

Denne historieopfattelse beror altså på, at man undersøger den virkelige produktionsproces, idet man går ud fra den materielle produktion af det umiddelbare liv og skildrer den samkvemsform, som er forbundet med denne produktionsmåde og frembragt af den, dvs. at man opfatter det borgerlige samfund i sine forskellige stadier som grundlag for hele historien, at man både skildrer det i sin aktion som stat og forklarer alle de forskellige teoretiske produkter og bevidsthedsformer, religion, filosofi, moral osv. osv. ud fra dette samfund og forfølger deres oprindelsesproces, hvorved sagen selvfølgelig også kan skildres i sin helhed (og derfor også vekselvirkningen mellem disse forskellige sider indbyrdes). Den behøver ikke – som den idealistiske historieopfattelse – i hver periode at søge efter en kategori, den står fast og varigt på den virkelige histories *jordbund*, den forklarer ikke praksis ud fra ideen, men forklarer idéformationerne ud fra den materielle praksis og kommer følgelig også til det resultat, at alle bevidsthedens former og produkter ikke kan opløses ved hjælp af åndelig kritik, opløsning i »selvbevidsthed« eller forvandling til »spøgeri«, »gespenster«, »fikse ideer« osv., men kun idet man i praksis omstyrter de reale samfundsmæssige relationer, hvoraf disse idealistiske flovser er fremgået – at ikke kritikken, men revolutionen er historiens drivkraft, også på religionens, filosofiens og den øvrige teoris område. Den viser, at historien ikke slutter med at opløse sig i »selvbevidsthed«, som »ånd af ånden«, men at der på hvert trin i den forefindes et materielt resultat, en sum af produktionskræfter, en historisk skabt relation til naturen og mellem individerne

indbyrdes, som enhver generation arver fra sin forgænger, en mængde produktivkræfter, kapitaler og omstændigheder, som ganske vist på den ene side ændres af hver ny generation, men på den anden side også dikterer den dens egne livsbetingelser og giver den en bestemt udvikling, en speciel karakter – at omstændighederne altså lige så godt skaber menneskene, som menneskene skaber omstændighederne. Denne sum af produktionskræfter, kapitaler og sociale samkvemsformer, som hvert individ og hver generation forefinder som noget givet, er den reale grund for, hvad filosofferne har forestillet sig som »substans« og »menneskets væsen«, hvad de har ophøjet og bekæmpet, en real grund, der ikke bliver forstyrret det mindste i sine virkninger, sin indflydelse på menneskenes udvikling, fordi disse filosoffer rebellerer mod den som »selvbevidsthed« og »den Eneste«. Disse livsbetingelser, som de forskellige generationer forefinder, afgør også, om den revolutionære rystelse, der periodisk gentager sig i historien, vil være stærk nok til at omstyrte grundlaget for alt bestående eller ej; når disse materielle elementer for en total omvæltning, nemlig på den ene side de eksisterende produktivkræfter, på den anden side dannelsen af en revolutionær masse, der ikke kun gør oprør mod enkelte betingelser i det tidligere samfund, men mod selve den tidligere »livsproduktion«, mod »totalvirksomheden«, hvorpå den bygger – ikke er til stede, så er det ganske ligegyldigt for den praktiske udvikling om denne omvæltnings *idé* allerede er blevet forkyndt hundreder af gange – sådan som kommunismens historie beviser det.

Hele den hidtidige historieopfattelse har enten ladet denne virkelige basis for historien fuldstændig ude af betragtning eller den har kun betragtet den som en bitting, som er uden sammenhæng med det historiske forløb. Historien måtte derfor altid skrives efter en målestok, som lå uden for den selv; den virkelige livsproduktion fremtræder som præhistorisk (urgeschichtlich), mens det historiske fremtræder som noget, der er ad-

skilt fra det gemene liv, noget ekstra-overjordisk. Menneskenes forhold er dermed udelukket fra historien, hvorved der opstår en modsætning mellem natur og historie. Derfor kunne denne opfattelse ikke se andet end officielle politiske begivenheder (Haupt- und Staatsaktionen), religiøse og i det hele taget teoretiske kampe i historien, og i enhver historisk epoke måtte den dele *denne epokes illusion*. Indbilder en epoke sig f.eks. at den er bestemt af rent »politiske« eller »religiøse« motiver, skønt »religion« og »politik« kun er former for dens virkelige motiver, så accepterer dens historieskriver denne mening. Disse bestemte menneskers »indbildning«, deres »forestilling« om deres virkelige praksis forvandles til den eneste bestemmende og aktive magt, der behersker og bestemmer disse menneskers praksis. Når den primitive form, hvori arbejdets deling optræder hos inderne og ægypterne, hos disse folk fremkalder kastevæsenet i deres stat og deres religion, så tror historikeren, at kastevæsenet må være den magt, der har frembragt disse primitive sociale former. Mens franskmændene og englænderne i det mindste holder fast ved den politiske illusion, som alligevel står virkeligheden nærmest, så bevæger tyskerne sig på den »rene ånds« område og gør den religiøse illusion til historiens drivkraft. Den hegelske historiefilosofi er den sidste konsekvens, ført frem til sit »reneste udtryk«, af hele denne tyske historieskrivning, hvor det ikke drejer sig om virkelige, ikke engang om politiske interesser, men om rene tanker, der da også for den hellige Bruno måtte fremtræde som en række »tanker«, hvoraf den ene opæder den anden, hvori »selvbevidstheden« til sidst går under, og endnu mere konsekvent for den hellige Max Stimer, der intet véd om hele den virkelige historie, for hvem dette historiske forløb måtte tage sig ud som en ren og skær »ridder«, røver- og spøgelseshistorie, fra hvis visioner han naturligvis kun formår at redde sig ved hjælp af »usaligheden« (Heillosigkeit).²⁵⁾ Denne opfattelse er virkelig

²⁵⁾ Randbemærkning af Marx: Den såkaldte *objektive* historie-

religiøs, den forudsætter det religiøse menneske som de oprindelige menneske, fra hvem al historie udgår, og i sin indbildning sætter den den religiøse produktion af fantasier i stedet for den virkelige produktion af livsfor-nødenheder og af selve livet. Hele denne historieopfat-telse samt dens opløsning og de skrupler og betænelig-heder, dette afføder, er et rent *nationalt* anliggende for tyskerne og har kun *lokal* interesse for Tyskland, som f.eks. det vigtige spørgsmål, der for nylig er blevet be-handlet flere gange: hvordan man nu egentlig skal »kom-me fra gudsriget til menneskeriget«, som om dette »guds-rige« nogen sinde havde eksisteret andre steder end i indbildningen og som om de højlærde herrer ikke hele tiden, uden at vide det, levede i »menneskeriget«, hvor-til de nu søger vejen, og som om den videnskabelige morskab – for andet er det ikke – at forklare denne teo-retiske skydannelses kuriosum, ikke tværtimod lå i, at man påviser dens oprindelse af de virkelige, jordiske forhold. I det hele taget drejer det sig hos disse tyskere altid om at opløse det forhåndenværende nonsens i en eller anden ny grille, dvs. at forudsætte, at hele dette nonsens overhovedet har en særskilt *mening*, som man bør finde ud af, mens det kun gælder om at forklare alle disse teoretiske fraser ud fra de bestående, virkelige forhold. Den virkelige praktiske opløsning af disse fra-ser, fjernelsen af disse forestillinger fra menneskenes bevidsthed, bliver, som allerede nævnt, iværksat af de ændrede omstændigheder og ikke af teoretiske deduktio-ner. For menneskenes store masse, dvs. proletariatet, eksisterer disse teoretiske forestillinger ikke, for dem be-høver de altså heller ikke at opløses, og hvis denne masse nogen sinde havde nogle teoretiske forestillinger, f.eks. religion, så er de nu allerede for længst opløst af omstændighederne.

Det rent nationale ved disse spørgsmål og løsninger viser sig desuden i, at disse teoretikere for fuld alvor

skrivning bestod netop i at opfatte de historiske relationer som adskilt fra virksomheden. Reaktionær karakter.

tror, at hjernesvind som »gudmennesket«, »mennesket« osv. skulle have stået i spidsen for enkelte epoker i historien – den hellige Bruno går endog så vidt som til at påstå, at kun »kritikken og kritikerne skulle have skabt historien« – og når de selv giver sig i lag med historiske konstruktioner, springer de i største hast alt tidligere over og går fra »mongolismen« (Mongolentum) straks over til den egentlige »indholdsrige« historie, nemlig historien fra »Hallische« og »Deutsche Jahrbücher«²⁶⁾ og til opløsningen af den hegelske skole i et almindeligt skænderi. Alle andre nationer, alle virkelige begivenheder bliver glemt, verdensskuepladsen indskrænker sig til bogmessen i Leipzig og de indbyrdes stridigheder mellem »kritikken«, »mennesket« og »den Eneste«. Når teorien måske en sjælden gang giver sig i lag med at behandle virkelige historiske emner, som f.eks. det 18. århundrede, så giver de kun forestillingernes historie, løsrevet fra de kendsgerninger og praktiske udviklinger, der ligger til grund for dem, og også det sker kun i den hensigt at fremstille denne tid som et ufuldkomment, forudgående trin, som den endnu begrænsede forløber for den sande historiske tid, dvs. tiden for den tyske filosofstrid 1840–1844. Det svarer til dette formål – at skrive en tidligere tids historie for at lade en uhistorisk persons berømmelse og dens fantasier lyse desto klarere – at man slet ikke nævner alle virkelig historiske begivenheder, selv ikke politikens virkelige historiske indgreb i historien, og i stedet for serverer en fortælling, som ikke bygger på studier, men på konstruktioner og litterære sladderhistorier – siden som den hellige Bruno har gjort det i sin nu glemte »Det 18. århundredes historie«. Disse højtravende og storsnude tankekræmmere, der troede at være højt hævet over alle nationale fordomme, er altså i praksis altid meget mere nationale end de ølfilistere, der drømmer om Tysklands enhed. Andre folks

²⁶⁾ »Hallische Jahrbücher« og »Deutsche Jahrbücher«, tidskrifter, hvor tidens filosofiske polemik blev ført. – *Red.*

bedrifter anerkender de slet ikke som historiske, de lever i Tyskland, til Tyskland og for Tyskland, de forvandler Rhin-sangen til en gejstlig salme og erobrer Alsace og Lorraine, idet de bestjæler den franske filosofi i stedet for den franske stat, germaniserer franske tanker i stedet for franske provinser. Hr. Venedey er kosmopolit i sammenligning med den hellige Bruno og Max, der i teoriens verdensherredømme proklamerer Tysklands verdensherredømme.

Det viser sig også i disse debatter, hvor meget Feuerbach tager fejl, når han (i »Wigands Vierteljahres-schrift« 1845, bd. 2) i kraft af kvalifikationen »almenneske <Gemeinmensch> erklærer sig for kommunist, forvandles til et prædikat af »mennesket«, dvs. når han tror atter at kunne forvandle ordet »kommunist«, som i den eksisterende verden betegner tilhængeren af et bestemt revolutionært parti, til en ren og skær kategori. Hele Feuerbachs deduktion angående menneskenes indbyrdes relationer går kun ud på at bevise, at menneskene har brug for hinanden og *altid har haft det*. Han vil etablere bevidstheden om denne kendsgerning, han vil altså, ligesom de øvrige teoretikere, kun fremkalde en rigtig bevidsthed med henblik på et *bestående* faktum, mens det for den virkelige kommunist kommer an på at omstyrte dette bestående. Vi anerkender for øvrigt fuldt ud, at Feuerbach, idet han prøver at frembringe bevidstheden om netop denne kendsgerning, går så vidt som en teoretiker overhovedet kan gå, uden at holde op med at være teoretiker og filosof. Karakteristisk er det imidlertid, at den hellige Bruno og den hellige Max straks sætter Feuerbachs forestilling om kommunismen i stedet for den virkelige kommunist; det sker til dels, fordi de på denne måde også kan bekæmpe kommunismen som »ånd af ånden«, som filosofisk kategori, som en jævnbyrdig modstander – og fra den hellige Brunos side også ud fra pragmatiske interesser. Som et eksempel på den anerkendelse og tillige misforståelse af det bestående, som Feuerbach stadigvæk deler med vore mod-

standere, minder vi om dette afsnit i »Fremtidens filosofi«, hvor han påviser, at en tings eller et menneskes væren tillige er dens resp. dets væsen, at et dyrisk eller menneskeligt individs specifikke eksistensforhold, levevis og virksomhed er det, hvori dets »væsen« føler sig tilfredsstillet. Her opfattes udtrykkeligt enhver undtagelse som en ulykkelig tilfældighed, som en abnormitet, der ikke kan ændres. Hvis altså millioner af proletarer ikke føler sig tilfredsstillet, hvis deres »væren«²⁷⁾ ...

(...) i virkeligheden og for den praktiske materialist, dvs. for *kommunisten*, drejer det sig om at revolutionere den bestående verden, at angribe de forefundne ting praktisk og at forandre dem. Når sådanne anskuelser undertiden findes hos Feuerbach, så går de dog aldrig ud over enkelte anelser og har alt for lidt indflydelse på hans generelle betragtningssmåde til her at kunne komme i betragtning som andet end spirer, der kunne være udviklet. Feuerbachs »opfattelse« af sanseverdenen begrænser sig på den ene side til den blotte betragtning af den og på den anden side til den blotte følelse (Empfindung), han siger »mennesket« i stedet for de »reale historiske mennesker«. »Mennesket« er realiteter (i virkeligheden) »tyskeren«. I det første tilfælde, i *betragtningen* af den sanselige verden, støder han nødvendigvis på ting, der strider mod hans bevidsthed og følelse, ting der forstyrrer den harmoni, som han forudsætter mellem alle dele af sanseverdenen, og navnlig menneskets harmoni med naturen.²⁸⁾ For at fjerne dem, må han nødvendigvis tage sin tilflugt til en tvedelt betragtning, delt mellem en profan, der kun ser det, »der er soleklart«, og en højere, filosofisk, der skuer tinge-

²⁷⁾ [Her mangler noget i manuskriptet].

²⁸⁾ N. B. Feuerbachs fejl er ikke, at han underordner det, der er soleklart, altså det sanselige *skin*, under den sanselige virkelighed, som konstateres ved en nøjere undersøgelse af de sanselige fakta (Tatbestand), men at han i sidste instans ikke kan få bugt med sanseverdenen uden at betragte den med *filosoffens* øjne, dvs. gennem filosofens »briller«.

nes »sande væsen«. Han ser ikke, hvordan den sanselige verden, der omgiver ham, ikke er en ting, som er umiddelbart givet fra tidernes morgen, altid sig selv lig, men produktet af industrien og samfundstilstanden, nemlig i den betydning, at den er et historisk produkt, resultat af en hel række generationers virksomhed, hvor hver enkelt af dem stod på skuldrene af den forudgående, videreudviklede dens industri og dens samkvem, modificerede dens sociale orden efter de ændrede behov. Selv genstandene for den simpleste »sanselige vished« er ham kun givet i kraft af den samfundsmæssige udvikling, af industrien og det kommercielle samkvem. Som bekendt er kirsebærtræet, ligesom næsten alle frugttræer, først for få århundreder siden blevet omplantet til vor zone gennem *handelen*, og derfor er de først *i kraft* af denne handling i et bestemt samfund, i en bestemt tid, givet for Feuerbachs »sanselige vished«.

I denne opfattelse af tingene, hvordan de er virkelige og er sket, opløser sig for øvrigt – hvad der vil vise sig endnu tydeligere sidenhen – ethvert dybsindigt filosofisk problem ganske simpelt i et empirisk faktum. F.eks. det vigtige spørgsmål om menneskets forhold til naturen (eller endog, som Bruno siger, »modsætningerne i natur og historie«, som om det var to fra hinanden adskilte »ting«, som om mennesket ikke altid foran sig havde en historisk natur og en naturlig historie), hvoraf alle de »uudgrundeligt høje værker« (»die unergründlich hohen Werke« – citat fra Goethes »Faust«, 1. del) om »substans« og »selvbevidsthed« er fremgået, falder ganske af sig selv fra hinanden i den indsigt, at menneskets højtberømmede »enhed med naturen« har eksisteret i industrien fra begyndelsen af, og at den i hver epoke har eksisteret på en anden måde, alt efter industriens ringere eller større udvikling, lige som menneskets »kamp« med naturen, indtil produktivkræfterne var udviklet på et tilsvarende grundlag. Industri og handel, produktion og udveksling af livsfornødenhederne betinger og er selv atter på sin side betinget i deres driftsmåde af fordelin-

gen, struktureringen af de forskellige samfundsklasser – og sådan går det da til, at Feuerbach f. eks, i Manchester kun ser fabrikker og maskiner, hvor han for hundrede år siden kun ville have set spinderokke og håndvævestole, eller at han i Campagnen ved Rom kun opdager sumpe og græsgange til kvæg, hvor han på kejser Augustus' tid ikke ville have fundet andet end vinhaver og romerske kapitalisters villaer. Feuerbach taler navnlig om betragtningen i naturvidenskaberne, han omtaler hemmeligheder, der kun åbenbares for fysikerens og kemikerens øje; men hvor ville naturvidenskaben være henne uden industri og handel? Selv den »rene« naturvidenskab får kun såvel sit mål som sit materiale gennem handel og industri, gennem menneskenes sanselige virksomhed. Denne virksomhed, dette vedvarende sanselige arbejde og skaberværk, denne produktion, er i så høj grad grundlaget for hele den sanselige verden, sådan som den eksisterer nu, at Feuerbach, hvis denne virksomhed blot blev afbrudt i et år, ville forefinde en uhyre forandring ikke kun i den naturlige verden, men også i hele menneskeverdenen, og meget snart ville han savne sin egen evne til betragtning, ja, sin egen eksistens. Herved bliver ganske vist den ydre naturs prioritet bestående, og alt dette finder ganske vist ikke anvendelse på de oprindelige, gennem generatio aequivoca (Urzeugung = urfødsel) frembragte mennesker; men denne adskillelse har kun betydning for så vidt sbm man betragter mennesket som forskelligt fra naturen. For øvrigt er denne natur, som går forud for menneskenes historie, ikke den natur, som Feuerbach lever i, ikke den natur, der i dag ikke længere eksisterer nogetsteds, måske med undtagelse af nogle enkelte australske koral-øer af nyere oprindelse, og som altså heller ikke længere eksisterer for Feuerbach.

Feuerbach har ganske vist det store fortrin frem for de »rene« materialister, at han indser, at også mennesket er »en sanselig genstand«; men bortset fra, at han kun opfatter mennesket som »sanselig genstand« og ikke

som »sanselig virksomhed«, da han også her holder sig inden for teoriens rammer og ikke opfatter menneskene i deres givne sociale sammenhæng, ikke under deres givne livsbetingelser, der har gjort dem til det, de er, så når han aldrig frem til de virkelig eksisterende, virksomme mennesker, men bliver stående ved abstraktionen »mennesket« og bringer det kun så vidt som til at anerkende det »virkelige, individuelle, lyslevende menneske« i følelsen (Empfindung), dvs. han kender ikke andre »menneskelige relationer« »mellem menneske og menneske« end kærlighed og venskab, og oven i købet idealiseret. Han giver ingen kritik af de nuværende leveforhold. Han når følgelig aldrig så langt som til at opfatte den sanselige verden som den totale levende sanselige *virksomhed* fra de individers side, der udgør denne verden, og derfor er han tvunget til, når han f.eks. i stedet for sunde mennesker møder en flok kirtelsyge, forslæbte og tæringssyge fattiglemmer, da at tage sin tilflugt til den »højere betragtning« og til den ideelle udliggning i arten«, dvs. netop dér at få et tilbagefald til idealismen, hvor den kommunistiske materialist ser nødvendigheden af og tillige betingelsen for en omformning af såvel industrien som samfundsstrukturen.

For så vidt Feuerbach er materialist, befatter han sig ikke med historien, og for så vidt han tager historien i betragtning, er han ikke materialist. Hos ham holdes materialisme og historie helt adskilt, hvad der for øvrigt allerede fremgår af det, der her er sagt.²⁹⁾

Historien er ikke andet end rækken af de enkelte generationer, som følger efter hinanden og hvoraf enhver udnytter de materialer, kapitaler, produktionskræfter, som alle de forudgående generationer har givet den i arv, derfor fortsætter den altså på den ene side den

²⁹⁾ Slettet i manuskriptet: Når vi nu alligevel går nærmere ind på historien her, så sker det, fordi tyskerne er vant til ved gloserne historie og historisk at forestille sig alt muligt, bare ikke det virkelige, hvorpå navnlig den hellige Bruno med sin »prædikestol-veltalenhed« giver et strålende eksempel.

overleverede virksomhed under helt forandrede omstændigheder, og på den anden side modificerer den de gamle omstændigheder i kraft af en helt ændret virksomhed. Dette kan nu spekulativt fordrejes derhen, at den senere historie bliver udnævnt til formål for den tidligere, at f.eks. Amerikas opdagelse skulle have til formål at hjælpe den franske revolution til gennembrud, hvorved historien får sine aparte formål og bliver »en person side om side med andre personer« (såsom »selvbevidsthed«, »kritik«, »den Eneste« osv.) mens det, som man betegner med ordene: den tidligere histories »bestemmelse«, »formål«, »spire«, »idé«, ikke er andet end en abstraktion af den senere historie, en abstraktion af den aktive indflydelse, som den tidligere historie udøver på den senere.

Jo mere de enkelte kredse, som indvirker på hinanden, udvider sig i udviklingens forløb, jo mere de enkelte nationaliteters oprindelige isolation bliver tilintetgjort i kraft af den udformede produktionsmåde, samkvem og den derved spontant frembragte arbejdsdeling mellem forskellige nationer, desto mere bliver historien til verdenshistorie, således at – når der f.eks. i England bliver opfundet en maskine, som tager brødet fra utallige arbejdere i Indien og Kina og omvælter disse rigers hele eksistensform – denne opfindelse bliver et verdenshistorisk faktum; eller at sukker og kaffe i det 19. århundrede beviste deres verdenshistoriske betydning derved, at manglen på disse produkter, fremkaldt af Napoleons kontinentalblokade, fik tyskerne til at gøre opstand mod Napoleon og således blev den reale basis for de glørværdige befrielseskrige i 1813. Heraf følger, at historiens forvandling til verdenshistorie på ingen måde kun er en ren abstrakt bedrift af »selvbevidstheden«, verdensånden eller et andet metafysisk spøgelse, men en ganske materiel, empirisk påviselig handling, en handling, som ethvert individ leverer beviset for, sådan som det går og står, spiser og drikker og klæder sig.

Den herskende classes tanker er i hver epoke de her-

skende tanker, dvs. den klasse, som er den herskende *materielle* magt i samfundet, er tillige dets herskende *åndelige* magt. Den klasse, som råder over midlerne til materiel produktion, disponerer tillige over midlerne til åndelig produktion, således at tillige også tankerne hos gennemsnittet af dem, der er berøvet midlerne til åndelig produktion, er underkastet den. De herskende tanker er ikke andet end det ideelle udtryk for de herskende materielle relationer; de herskende materielle relationer, opfattet i form af tanker; dvs. de relationer, der netop gør den ene klasse til den herskende, dvs. dens herredømmes tanker. De individer, der udgør den herskende klasse, ejer blandt andet også bevidsthed og derfor tænker de; for så vidt de altså som klasse hersker og bestemmer en historisk epokes hele omfang, er det selvindlysende, at de gør det i hele dens udstrækning, at de altså blandt andet også hersker som tænkende, som producere af tanker, regulerer produktionen og distributionen af tanker i deres tid, at altså deres tanker er epokens herskende tanker. I en tid og i et land f.eks. hvor kongemagt, aristokrati og bourgeoisie strides om magten, hvor herredømmet altså er delt, viser doktrinen om tredelingen af magten sig som den herskende tanke, der nu bliver fremsat som en »evig lov«.

Arbejdets deling, som vi allerede tidligere har truffet på som en af hovedkræfterne i den hidtidige historie, ytrer sig nu også inden for den herskende klasse som deling mellem åndeligt og materielt arbejde, således at den ene del inden for denne klasse optræder som denne klasses tænkere (dens aktive, konceptive ideologer, der gør det til deres hovednæringsvej at udforme denne klasses illusion om sig selv), mens de andre forholder sig mere passivt og receptivt til disse tanker og illusioner, fordi de i virkeligheden er denne klasses aktive medlemmer og har mindre tid til at gøre sig tanker og illusioner om sig selv. Inden for denne klasse kan denne spaltning endog udvikle sig til en vis opposition og fjendtlighed mellem de to dele, der imidlertid falder bort af sig selv

ved ethvert praktisk sammenstød, hvor klassen selv er i fare, og da forsvinder endog skinnet af, at de herskende tanker ikke var den herskende klasses tanker og ejede en magt, der var forskellig fra denne klasses magt. Eksistensen af revolutionære tanker i en bestemt epoke forudsætter allerede eksistensen af en revolutionær klasse; om dens forudsætninger er det fornødne allerede tidligere blevet sagt.

Hvis man nu ved opfattelsen af det historiske forløb frigør den herskende klasses tanker fra den herskende klasse, gør dem selvstændige, bliver stående ved, at de og de tanker har hersket i en epoke, uden at bekymre sig om betingelserne for disse tankers produktion og deres producenter, så ser man altså bort fra de individer og de verdenstilstande, som ligger til grund for tankerne, og så kan man f.eks. sige, at i den tid, hvor aristokratiet herskede, herskede der begreber som ære, troskab osv., mens der under bourgeoisie's herredømme herskede begreber som frihed, lighed osv.³⁰⁾ Den herskende klasse selv hylder gennemgående denne forestilling, Denne historieopfattelse, der fortrinsvis siden det 18. århundrede er fælles for alle historieskrivere, vil nødvendigvis støde på det fænomen, at der hele tiden hersker mere og, stadig mere abstrakte tanker, dvs, tanker, der antager stadig mere generel form. Hver ny klasse, der sætter sig selv i stedet for den klasse, der herskede tidligere, er – allerede for at gennemføre sit formål – nødt til at fremstille sin interesse som fælles interesse for alle medlemmer af samfundet, dvs, udtrykt idémæssigt: at give disse tanker generel form, at fremstille dem som de eneste fornutige,

³⁰⁾ Slettet i manuskriptet: Disse »herskende begreber« vil have en så meget mere generel og omfattende form, jo mere den herskende klasse er nødt til at fremstille sin interesse som alle samfundsmedlemmers interesse. Den herskende klasse selv har gennemgående den forestilling, at disse dens begreber herskede, og den adskiller dem kun fra de herskende forestillinger i tidligere epoker ved at udgive dem for evige sandheder.

almengyldige tanker. Den revolutionerende klasse optræder fra første færd, allerede fordi den står over for en *klasse*, ikke som klasse, men som repræsentant for hele samfundet, den fremtræder som hele samfundets masse over for den eneste, herskende klasse.³¹⁾ Den kan gøre det, fordi dens interesse i begyndelsen endnu virkelig er forbundet med alle øvrige ikke-herskende klassers fælles interesse, fordi den under de hidtidige forholds tryk endnu ikke kunne udvikle sig til en særlig klasses særinteresse. Dens sejr gavner derfor også mange individer i de øvrige klasser, der ikke kommer til magten, men kun for så vidt disse individer nu bliver i stand til at hæve sig op i den herskende klasse. Da det franske bourgeoisie omstyrkede aristokratiets herredømme, gjorde det det derved muligt for mange proletarer at hæve sig op over proletariatet, men kun for så vidt de blev bourgeois. Hver ny klasse opretter derfor kun på bredere basis end den hidtil herskende sit herredømme, hvoraf også modsætningen mellem den ikke herskende og den nu herskende klasse senere udvikler sig så meget skarpere og dybere. Det er betinget af begge dele, at den kamp, der må føres mod denne nye herskende klasse, atter arbejder henimod en mere afgørende, mere radikal negation af de hidtidige samfundstilstande, end alle de klasser, som hidtil stræbte efter herredømmet, har kunnet gøre det.

Alt dette illusoriske, at en bestemt klasses herredømme kun skulle være visse tankers herredømme, ophører naturligvis af sig selv, så snart klassernes herredømme overhovedet ophører med at være formen for den sociale orden, så snart det ikke længere er nødvendigt at fremstille en særlig interesse som en almen eller »det alme-

³¹⁾ [Randbemærkning af Marx]: Det generelle svarer til 1. klasse kontra stand, 2. konkurrence, verdenssamkvem osv., 3. den herskende klasses talmæssige styrke, 4. illusionen om *fælles* <gemeinschaftliche> interesser (i begyndelsen er denne illusion sand), 5. ideologernes fejltagelse <Täuschung> og arbejdsdeling.

ne« som herskende.

Efter at de herskende tanker først er adskilt fra de herskende individer og fremfor alt fra de relationer, som fremgår af et bestemt trin i produktionsmåden, og der derved er fremkommet det resultat, at det altid er tankerne, der hersker i historien, så er det meget let, ud af disse forskellige tanker at abstrahere »tanken«, ideen osv., som det i historien herskende, og dermed at opfatte alle disse enkelte tanker og begreber som »selvbestemmelser« af begrebet, der udvikler sig i historien. Derefter falder det også naturligt, at alle menneskelige relationer kan afledes af begrebet menneske, det forestillede menneske, menneskets væsen, mennesket. Dette har den spekulative filosofi gjort. Hegel indrømmer selv i slutningen af sin »Historiefilosofi«, at han »udelukkende har betragtet begrebets fremadskriden« og i historien fremstillet »den sande teodicé«. Man kan nu atter gå tilbage til »begrebets« producenter, til teoretikerne, ideologerne og filosofferne, og man kommer da til det resultat, at det er filosofferne, de tænkende som sådanne, der altid har hersket i historien – et resultat, der ligeledes, som vi ser, allerede er udtalt af Hegel. Hele kunststykket med at påvise åndens overherredømme i historien, (hierarki hos Stimer), begrænser sig altså til de følgende tre bestræbelser:

Nr. 1. Man må adskille tankerne hos de herskende, der hersker af empiriske årsager, under empiriske betingelser og som materielle individer, fra disse herskende, og følgelig anerkende tankernes eller illusionernes herredømme i historien.

Nr. 2. Man må bringe orden i dette tankeherredømme, påvise en mystisk sammenhæng mellem de efter hinanden følgende herskende tanker, og dette opnår man ved at opfatte dem som »begrebets selvbestemmelser« (dette er kun muligt, fordi disse tanker i kraft af deres empiriske grundlag virkelig hænger indbyrdes sammen, og fordi de, opfattet som *blotte* tanker, bliver til selv-distinktioner, distinktioner, foretaget af tænkningen).

Nr. 3. For at fjerne det mystiske udseende fra dette »sig selv bestemmende begreb«, forvandler man det til en person – »selvbevidstheden« eller, for at synes rigtig materialistisk, til en række personer, som repræsenterer »begrebet« i historien, »de tænkende«, »filosofferne«, ideologerne, der nu atter opfattes som historiens fabrikanter, som »vægternes råd«, som de herskende.³²⁾ Derved har man fjernet samtlige materialistiske elementer fra historien og kan nu give frie tøjler til den spekulative stridshingst.

Mens i det daglige liv enhver shopkeeper (kræmmer) meget vel forstår at skelne mellem det, som en eller anden udgiver sig for at være, og det, som han virkelig er, så er vor historieskrivning ikke nået frem til denne banale erkendelse. Den tror hvert ord af det, som enhver epoke siger om sig selv og indbilder sig.

Denne historiske metode, der herskede i Tyskland – og hvorfor netop dér – må forklares ud fra sammenhængen med ideologernes illusion i det hele taget, f.eks. juristernes og politikernes (deriblandt også de praktiske statsmænds) illusioner, ud fra disse fyres dogmatiske drømmerier og fordrejninger, der ganske enkelt kan forklares ud fra deres praktiske livsstilling, deres bestilling og arbejdets deling.

[B. Ideologiens virkelige basis]

[1.] Samkvem og produktivkraft

Den største deling af materielt og åndeligt arbejde er delingen mellem by og land. Modsætningen mellem by og land begynder ved overgangen fra barbari til civilisation, fra stammevæsen til stat, fra lokalitet til nation, og den strækker sig gennem hele civilisationens historie til den

³²⁾ [Randbemærkning af Marx:] Mennesket = lig med den »tænkende menneskeånd«.

dag i dag (Anti-korn-lov-ligaen).³³⁾ Med byen opstår til- lige nødvendigheden af administration, politi, skatter osv., kort sagt for et fællesskab *⟨Gemeindewesen⟩* og dermed for politik i det hele taget. Her viste der sig for første gang befolkningens inddeling i to store klasser, der direkte beror på arbejdets deling og på produktions- instrumenterne. Byen er allerede det faktum, som ligger i selve koncentrationen af befolkningen, af produktions- instrumenterne, af kapitalen, af nydelserne, mens landet anskueliggør netop det modsatte faktum, isolation og adskilthed *⟨Vereinzellung⟩*. Modsætningen mellem by og land kan kun eksistere inden for privatejendommens rammer. Den er det skarpeste udtryk for individets sub- sumtion *⟨underordning⟩* under arbejdets deling, under en bestemt virksomhed, som er individet påtvunget, en subsumtion, der gør den ene til et indskrænket bydyr, den anden til et indskrænket landdyr, og som dagligt på ny frembringer modsætningen mellem begges interes- ser. Her er arbejdet atter hovedsagen, magten *over* in- dividene, og så længe denne eksisterer, så længe må privatejendommen eksistere. Afskaffelsen af modsæt- ningen mellem by og land er en af de første betingelser for fællesskab, en betingelse som atter afhænger af en mængde materielle forudsætninger og som viljen alene ikke kan opfylde, hvad enhver kan se ved første øjekast. (Disse betingelser må uddybes nærmere). Adskillelsen af by og land kan opfattes som adskillelsen af kapital og jordbesiddelse, som begyndelse til en af jordbesid- delsen uafhængig eksistens og udvikling af kapitalen, en ejendom, der har sin basis alene i arbejdet og i vareud- vekslingen.

I de byer, som i middelalderen ikke fandtes færdig overleveret fra den tidligere historie, men nydannedes af livegne, der var blevet frie, var det specifikke arbejde enhver persons eneste ejendom, ud over den lille kapital,

³³⁾ Anti-Corn-Law-League – frihandelsforening, grundlagt 1838 i England, krævede afskaffelse af indførselstold på korn.
– *Red.*

som han havde medbragt og som næsten udelukkende bestod i det mest nødvendige værktøj. Konkurrencen fra de flygtede livegne, som fortsat kom til byen, landets stadige krige mod byerne og dermed nødvendigheden af en organiseret krigsmagt i byerne, det bånd, som den fælles ejendom til et bestemt arbejde udgjorde, nødvendigheden af at råde over fælles bygninger til salg af varerne i en tid, hvor håndværkerne samtidig var købmænd, og dermed muligheden for at udelukke ubeføjede fra disse bygninger, modsætningen mellem de enkelte håndværks interesser, nødvendigheden af at beskytte det møjsommeligt lærte arbejde, og desuden hele landets feudale organisation – dette var årsagerne til, at de arbejdende i hvert enkelt håndværk forenede sig i håndværkerlaug. Vi kan ikke her komme nærmere ind på laugsvæsenets mangfoldige modifikationer, som indtræder under den senere historiske udvikling. De livegnes flugt til byerne foregik uafbrudt under hele middelalderen. Disse livegne, på landet forfulgt af deres herrer, kom enkeltvis til byerne, hvor de forefandt en organiseret bykommune, over for hvilken de var magtesløse og hvor de måtte underkaste sig den stilling, som behovet for deres arbejde og deres organiserede bykonkurrenters interesser anviste dem. Disse arbejdere, som enkeltvis kom ind til byen, kunne aldrig nå at blive til en magt, fordi de – hvis deres arbejde var organiseret i laug og måtte læres – blev underkuet af laugsmestrene og organiseret i deres interesse; hvis deres arbejde var ufaglært og derfor ikke underlagt laugene, men var daglejerarbejde, nåede de aldrig til nogen organisation, men blev ved med at være uorganiseret pøbel. Nødvendigheden af daglejerarbejde i byerne skabte pøbelen.

Disse byer var sande »foreninger« (Vereine), fremkaldt af det umiddelbare behov, omsorgen for ejendommens beskyttelse og for at mangedoble de enkelte medlemmers produktionsmidler og forsvarsmidler. Pøbelen i disse byer var berøvet al magt, fordi den bestod af individer, som var fremmede for hinanden, var kommet

enkeltvis til byen og stod uorganiseret over for en organiseret, krigsmæssig udrustet magt, der nidkært overvågede dem. Svendene og lærlingene i hvert enkelt håndværk var organiseret sådan, som det bedst svarede til mestrenes interesse; det patriarkalske forhold, de stod i til deres mester, gav denne en dobbelt magt: på den ene side den direkte indflydelse på svendenes hele liv, og desuden, fordi det for de svende, som arbejdede for den samme mester, var et virkeligt bånd, der holdt dem sammen i forhold til andre mestres svende og adskilte dem fra disse; endelig var svendene knyttet til den bestående orden allerede i kraft af den interesse, som de havde i selv at blive mestre. Mens pøbelen i det mindste bragte det til spredte oprør mod hele den bymæssige orden – oprør, der dog ved pøbelens magtesløshed forblev uden virkning – kom det blandt svendene kun til små opsætsigheder inden for de enkelte laug, noget der hørte med til selve laugsvæsenets eksistens. Middelalderens store opstande udgik alle fra landet, men forblev ligeledes uden resultater, fordi bønderne var splittede og isolerede og deres bevægelse derfor primitiv. I byerne var arbejdets deling mellem de enkelte laug endnu [helt spontan], og den var slet ikke gennemført mellem de enkelte arbejdere inden for laugene. Hver enkelt arbejder måtte være bevandret i en hel række arbejdsprocesser, måtte kunne gøre alt, hvad der kunne gøres med hans værktøj; det begrænsede samkvem og den ringe indbyrdes forbindelse mellem de enkelte byer, den spredte befolkning og de begrænsede behov lod ingen videre deling af arbejdet opstå, og derfor måtte enhver, som ville blive mester, beherske hele sit håndværk. Derfor findes der hos de middelalderlige håndværkere endnu en interesse i deres specielle arbejde og deres færdighed, som kunne udvikle sig til en vis begrænset kunstsans. Desuden gik også enhver middelalderlig håndværker fuldt og helt op i sit arbejde, stod i et følelsesmæssigt afhængighedsforhold <gemütliches Knechtschaftverhältnis> til og var langt mere subsume-

ret under <underordnet> sit arbejde end den moderne arbejder, der er ligeglad med sit arbejde.

Kapitalen i disse byer var en naturlig <naturwüchsig> kapital, der bestod af boligen, værktøjet og den naturlige, arvelige kundekreds, som på grund af det uudviklede samkvem og den manglende cirkulation ikke kunne realiseres og måtte gå i arv fra far til søn. Kapitalen var ikke, som den moderne, en kapital, der kan vurderes i penge, hvor det er ligegyldigt, om den er investeret i denne eller hin ting, men en kapital, som var umiddelbart forbundet med og slet ikke kunne skilles fra ejerens specifikke arbejde, og for så vidt var den *standsbetin- get* <ständisches> kapital.

Den næste udbredelse af arbejdets deling var adskillelsen mellem produktion og samkvem, idet der dannedes en særlig klasse af købmænd; denne adskillelse var i de historisk overleverede byer nedarvet (bl.a. sammen med jøderne) og i de nydannede indtrådte den meget snart. Muligheden var nu givet for handelsforbindelser som gik ud over den nærmeste omegn, en mulighed, hvis realisering afhæng af de eksisterende kommunikationsmidler, den offentlige sikkerhed i landet, som var betinget af de politiske forhold (under hele middelalderen drog købmændene, som bekendt, omkring i bevæbnede karavaner) og af mere primitive eller mere udviklede behov, betinget af det givne kulturtrin i det område, der var tilgængelig for handelssamkvem.

Så snart dette samkvem er konstitueret i en særlig klasse, og købmændene udbreder handelen ud over byens nærmeste omegn, indtræder der straks en vekselvirkning mellem produktion og samkvem. Byerne træder i forbindelse *med hinanden*, nye slags værktøj bliver bragt fra den ene by til den anden, og delingen mellem produktion og samkvem fremkalder snart en ny deling af produktionen mellem de enkelte byer, hvor hver af dem snart udbytter én fremherskende industrigren. Den oprindelige lokale begrænsning begynder efterhånden at gå i opløsning.

I middelalderen var borgerne i hver by tvunget til at forene sig mod landadelen for at forsvare sig; handelens udbredelse, kommunikationens oprettelse førte til, at de enkelte byer lærte andre byer at kende, som havde forsvaret de samme interesser i kamp mod den samme modstander. Fra de enkelte byers mange lokale borgerskaber opstår først lidt efter lidt *borgerklassen*. De enkelte borgeres livsbetingelser blev, fordi de stod i modsætning til de bestående forhold og derved betingede arbejdets art, tillige de betingelser, som var fælles for dem alle og uafhængige af hver enkelt. Borgerne havde skabt disse betingelser, for så vidt de havde løsrevet sig fra den feudale binding, og de var skabt af dem, for så vidt de var betingede af deres modsætning til den feudalisme, de forefandt. Så snart forbindelsen mellem de enkelte byer var skabt, udviklede disse fælles betingelser sig til klassebetingelser. De samme betingelser, den samme modsætning, de samme interesser måtte også i det store og hele fremkalde de samme sæder og skikke overalt. Bourgeoisiet selv udvikler sig først efterhånden sammen med sine betingelser, opspalter sig som følge af arbejdets deling atter i forskellige fraktioner og absorberer sluttelig i sig alle de besiddende klasser,³⁴) (mens flertallet af de eksisterende ejendomsløse og en del af de hidtil besiddende klasser udvikler sig til en ny klasse, proletariatet) i samme grad som al eksisterende ejendom forvandles til industriel eller kommerciel kapital. De enkelte individer danner en klasse kun for så vidt som de må føre en fælles kamp mod en anden klasse; for øvrigt står de selv indbyrdes fjendtligt over for hinanden i konkurrencen. På den anden side gør klassen sig atter selvstændig over for individerne, således at disse forefinder disse deres livsbetingelser prædestineret <skæbnebestemt>; af klassen får de anvist deres livsstilling og

³⁴) [Randbemærkning af Marx]: Den absorberer i første omgang de arbejdsgrene, som direkte hører ind under staten, derefter alle mere eller mindre ideologiske stænder.

dermed deres personlige udvikling, hvorunder de subsumeres. Dette er det samme fænomen som de enkelte individers subsumtion under arbejdets deling og kan kun fjernes ved at privatejendommen og arbejdet selv afskaffes.³⁵⁾ Vi har allerede gentagne gange antydet, hvordan denne individernes subsumtion under klassen tillige udvikler sig til en subsumtion under allehånde forestillinger m.fl.

Det afhænger udelukkende af, hvilken udstrækning samkvemmet har antaget, om de på et sted opnåede produktivkræfter, navnlig opfindelser, går tabt for den senere udvikling eller ej. Så længe der endnu ikke eksisterer et samkvem, som går ud over det umiddelbare nabolag, må enhver opfindelse gøres særskilt hvert sted, og rene tilfældigheder, såsom invasioner af barbariske folkeslag og selv almindelige krige er nok til at bringe et land med udviklede produktivkræfter derhen, hvor det atter må begynde forfra. I historiens begyndelse måtte hver opdagelse gøres på ny hver dag og uafhængigt på hvert sted. Hvor lidt de udviklede produktivkræfter, selv ved en forholdsvis udstrakt handel, er sikret mod fuldstændig tilintetgørelse, beviser fönikerne, hvis opfindelser for en stor del og for lang tid gik tabt ved at denne nation blev fortrængt fra handelen som følge af Aleksander den Stores erobringer og det deraf følgende forfald. Ligeså i middelalderen, f.eks. glasmaleriet. Først når samkvemmet er blevet til verdenssamkvem og har fået storindustrien som basis, når alle nationer er trukket ind i konkurrencekampen, er de opnåede produktivkræfters varighed sikret.

Arbejdets deling mellem de forskellige byer har som det næste resultat manufakturernes opståen i de produktionsgrene, der er vokset ud over laugsvæsenet. Manufakturernes første opblomstring – i Italien og senere i

³⁵⁾ Om betydningen af udtrykket »arbejdets afskaffelse« (arbejdet betyder i denne forbindelse altid: lønarbejdet) se Dietz-udg. bd. 3, s. 65–67, 77, 186 – *Red.*

Flandern – havde samkvem med andre nationer som historisk forudsætning. I andre lande – England og Frankrig f.eks. – begrænsede manufakturerne sig i begyndelsen til det indenlandske marked. Manufakturerne har som forudsætning – foruden de allerede nævnte – også en ret fremskreden koncentration af befolkningen, især på landet, og af kapitalen, som er begyndt at blive samlet på enkelte hænder, dels i laugene, på trods af laugsstatutterne, dels hos købmændene.

Det arbejde, som i forvejen forudsatte en maskine, selv om det endnu var i den mest primitive form, viste sig snart at være det, der var bedst egnet til udvikling. Væveriet, hidtil udøvet af bønderne ved siden af landbruget, for at skaffe sig den nødvendige beklædning, var det første arbejde, der fik et skub fremad og en videre udvikling ved at samkvemmet var blevet mere omfattende. Væveriet var den første manufaktur og blev ved med at være den vigtigste. Efterspørgslen efter beklædningsstoffer – en efterspørgsel, som voksede med den voksende befolkning – den begyndende akkumulation og mobilisering af den oprindelige <naturwüchsige> kapital som følge af den fremskyndede cirkulation, det luksusbehov, der blev fremkaldt og i det hele taget begunstiget af det efterhånden mere omfattende samkvem, gav væveriet kvantitativt og kvalitativt det skub fremad, som rev det ud af den hidtidige produktionsform. Ved siden af bønderne, der vævede for deres eget behov og fortsatte og endnu fortsætter med det, opstod der i byerne en ny klasse af vævere, hvis stoffer var bestemt til hele det indenlandske marked og for det meste også til udenlandske markeder.

Væveriet, et arbejde, som i de fleste tilfælde ikke krævede megen færdighed og snart blev opdelt i uendelig mange grene, var ifølge hele sin beskaffenhed i modstrid med laugsvæsenets lænker. Væveriet blev derfor for det meste udøvet i landsbyer og små købstæder uden laugsorganisation; disse blev efterhånden til byer og ofte netop de mest blomstrende byer i hvert land.

Med manufakturen, som ikke var underkastet laugsreglerne, forandredes også ejendomsrelationerne. Det første fremskridt udover den naturlige, standsbetingede <naturwüchsig-ständisch> kapital skete, da købmændene dukkede op; deres kapital var fra første færd mobil <bevægelig, rørlig>, var kapital i den moderne betydning for så vidt der kunne være tale om noget sådant under de daværende forhold. Det andet fremskridt kom med manufakturen, der atter mobiliserede en mængde naturlig kapital og i det hele taget forøgede mængden af mobil kapital i forhold til den naturlige kapital.

Manufakturen blev tillige bøndernes tilflugt mod de håndværkerlaug, som enten holdt dem udenfor eller betalte dem dårligt, ligesom laugsbyerne tidligere havde været bøndernes tilflugt (mod landadelen, der undertrykte dem).

Samtidig med manufakturernes begyndelse indtrådte der en periode med et udbredt vagabondvæsen, der havde sin årsag i, at feudalherrerne bevæbnede følge holdt op med at eksistere; de sammenløbne armeer, som havde tjent kongerne mod deres vasaller, blev opløst; agerbruget blev forbedret og store strækninger agerjord forvandlet til græsgange for kvæg. Det fremgår allerede af alt dette, hvordan dette vagabondvæsen på det nøjeste hænger sammen med feudalsystemets opløsning. Allerede i det 13. århundrede forekommer enkelte perioder af denne art; men almindeligt og varigt optræder dette vagabondvæsen først ved slutningen af det 15. og begyndelsen af det 16. århundrede. Disse vagabonder, der var så talrige, at bl. a. Henrik VIII af England lod 72.000 af dem hænge, kunne blot med største vanskelighed, tvunget af den yderste nød og meget modstræbende, blive bragt til at arbejde. Manufakturernes hurtige opblomstring, navnlig i England, absorberede dem efterhånden.

Med manufakturen indtrådte de forskellige nationer i et konkurrenceforhold, i handelskampen, der blev udkæmpet ved hjælp af krige, beskyttelsestold og prohibitioner <indførselsforbud>, mens nationerne tidligere, for

så vidt de havde stået i forbindelse med hinanden, havde gennemført en harmløs vareudveksling. Fra nu af fik handelen politisk betydning.

Med manufakturen var der tillige givet en ny relation mellem arbejder og arbejdsgiver. Det patriarkalske forhold mellem svend og mester eksisterede fortsat i håndværkslaugene; i manufakturen trådte nu pengerelationen mellem arbejder og kapitalist i dets sted, en relation, som på landet og i de små byer blev ved med at være patriarkalsk farvet; i de større, de egentlige manufakturbyer, havde den allerede tidligt mistet næsten ethvert patriarkalsk anstrøg.

Manufakturen og i det hele taget produktionens bevægelse fik et enormt opsving med det udvidede samkvem, som fulgte efter opdagelsen af Amerika og søvejen til Ostindien. De nye produkter, som blev indført derfra, navnlig de mængder af guld og sølv, der blev sat i omløb, forandrede totalt klassernes stilling over for hinanden og tilføjede den feudale jordbesiddelse og arbejderne et hårdt slag. Eventyrernes togter, kolonisationen, og fremfor alt den udvidelse af markederne til et verdensmarked, som nu var blevet mulig og som fra dag til dag blev mere af en kendsgerning, fremkaldte en ny fase i den historiske udvikling, som ikke i almindelighed skal behandles nærmere her. Gennem koloniseringen af de nyopdagede lande fik nationernes handelskamp mod hinanden ny næring og blev følgelig mere omfattende og bitter.

Handelens og manufakturens udvidelse fremskyndede akkumulationen af den mobile kapital, mens i håndværkerlaugene den naturlige kapital, som ikke oplevede nogen tilskyndelse til udvidet produktion, blev ved med at være stabil og endog formindskedes. Handel og manufaktur skabte det store bourgeoisie, i laugene koncentreredes småborgerskabet, der nu ikke mere som tidligere herskede i byerne, men måtte bøje sig under storkøbmændenes magt. Deraf laugenes forfald, så snart de kom i berøring med manufakturen.

Nationernes indbyrdes relationer i deres samkvem med hinanden antog i den epoke, som vi har omtalt, to forskellige former. I begyndelsen betingede den ringe cirkulerende mængde guld og sølv, at det blev forbudt at udføre disse metaller; industrien, som var blevet en nødvendighed for at beskæftige den voksende bybefolkning, men som for det meste var importeret fra udlandet, kunne ikke undvære de privilegier, der kunne gives, selvfølgelig ikke kun mod den indenlandske, men hovedsagelig mod den udenlandske konkurrence. I disse oprindelige prohibitioner blev det lokale laugsprivilegium udvidet til at omfatte hele nationen. Toldafgifterne opstod af de afgifter, som feudalherrerne havde pålagt de købmænd, der drog gennem deres område og måtte købe sig fri for plyndring; sådanne afgifter blev senere også pålagt af byerne, og da de moderne stater opstod, var de det nærmest liggende middel til at skaffe penge i statskassen.

Da det amerikanske guld og sølv dukkede op på de europæiske markeder, da industrien gradvist udviklede sig og handelen tog et hurtigt opsving, som fik det ikke laugsbundne bourgeoisie og pengene til at trives, fik disse forholdsregler en helt anden betydning. Staten, der efterhånden mindre og mindre kunne undvære pengene, bibeholdt nu forbudet mod udførsel af guld og sølv af hensyn til statsfinanserne; for bourgeois'erne var disse nye pengemasser, som blev kastet på markedet, hovedgenstand for deres accaparements *«ågerøpkøb»* og de var fuldtud tilfredse med disse forholdsregler. De hidtidige privilegier blev solgt for penge og blev således til en indtægtskilde for regeringen; i toldlovgivningen viste der sig udførselstold, som havde rent statsfinansielle formål og kun lagde en hindring i vejen for industrien.

Den anden periode indtrådte i midten af det 17. århundrede og varede næsten til slutningen af det 18. århundrede. Handelen og skibsfarten havde udvidet sig hurtigere end manufakturen, som spillede en sekundær rolle; kolonierne begyndte at blive stærke konsumenter,

nyåbnede verdensmarked imellem sig. Denne periode de enkelte nationer delte gennem langvarige kampe det begynder med navigationslovene³⁶⁾ og kolonimonopolerne. Nationernes indbyrdes konkurrence blev så vidt muligt udelukket ved hjælp af tariffær, prohibitioner og traktater, i sidste instans blev konkurrencekampen ført og afgjort ved hjælp af krige (især krige til søs). Den mægtigste flådenation, englænderne, beholdt overvægten i handel og manufaktur. Allerede her koncentration til et land.

Manufakturen var på det hjemlige marked til stadighed beskyttet af beskyttelsestold, på koloniernes marked af monopoler og i udenrigshandelen så vidt muligt af differentialtold.³⁷⁾ Bearbejdelse af råmaterialer, produceret i indlandet, blev begunstiget (uld og hør-lærred i England, silke i Frankrig), udførsel af råmaterialer, produceret i indlandet, blev forbudt (uld i England) og bearbejdelse af importerede råmaterialer blev forsømt eller undertrykt (bomuld i England). Den nation, der var fremherskende i søhandelen og som kolonimagt, sikrede sig naturligvis også den største udvidelse, både kvantitativ og kvalitativ, af manufakturen. Manufakturen kunne overhovedet ikke undvære beskyttelse, da den kan miste sit marked og blive ruineret som følge af meget små forandringer, der foregår i andre lande; den kan let indføres i et land under nogenlunde gunstige betingelser og netop derfor kan den

³⁶⁾ Skibsfartslove i England, udstedt af Cromwell 1651 og flere gange fornyet, havde til formål at sikre det engelske koloniherrredømme og var især rettet mod den hollandske mellemhandel. Lovene bestemte, at de vigtigste varer fra Europa og alle varer fra Rusland og Tyrkiet kun måtte importeres på engelske skibe eller skibe fra oprindelseslandet, og at den engelske kystskibsfart helt skulle forbeholdes engelske skibe. Lovene blev ophævet mellem 1793 og 1854. – *Red.*

³⁷⁾ Differentialtold lægger forskellige afgifter på varer af samme art, alt efter oprindelseslandet, og tjener til at begunstige landets egen skibsfart, industri og handel. – *Red.*

også let Ødelægges. Tillige er den, især ved den måde, den blev drevet på i landsbyerne i det 18. århundrede, så stærkt knyttet sammen med livsforholdene for et stort antal individer, at intet land kan vove at sætte dens eksistens på spil ved at tillade fri konkurrence. Følgelig afhænger den, hvis den når så langt som til at eksportere, helt af handelens udvidelse eller dens indskrænkning og udøver på sin side en forholdsvis ringe indflydelse på den. Deraf dens sekundære betydning og deraf købmændenes indflydelse i det 18. århundrede. Det var købmændene og især skibsrederne, der frem for andre krævede statsbeskyttelse og monopoler; manufakturjerne krævede og fik ganske vist også beskyttelse, men de stod hele tiden tilbage for købmændene i politisk betydning. Handelsbyerne, især søfartsbyerne, blev nogenlunde civiliserede og storborgerlige, mens der i fabriksbyerne fortsat eksisterede den største småborgerlighed. Jnfr. Aikin m.fl. Det 18. århundrede var handelens århundrede. Pinto siger dette udtrykkeligt: »Le commerce fait la marotte du siècle« (Handelen er århundredets fikse idé), og: »Depuis quelque temps il n'eut plus question que de commerce, de navigation et de marine« (I nogen tid har man kun talt om handel, navigation og søfart).³⁸⁾

Denne periode er også kendetegnet ved, at forbudet

³⁸⁾ Kapitalens bevægelse, omend fremskyndet betydeligt, blev dog endnu ved med at være forholdsvis langsom. Verdensmarkedet var splittet op i enkelte dele, der hver især blev udbyttet af en bestemt nation, nationernes indbyrdes konkurrence var udelukket, produktionen var selv ubehjælpelig, pengevæsenet var først begyndt at udvikle sig ud over de første trin – alt dette sinkede cirkulationen betydeligt. Resultatet var en kræmmeragtig, smudsig-smålig ånd, der endnu klæbede ved alle købmænd og ved den måde, handelen blev drevet på. I sammenligning med manufakturjerne og især håndværkerne var de ganske vist storborgere, bourgeois, men i sammenligning med købmændene og de industridrivende fra den følgende periode er og bliver de småborgere. Jnfr. A. Smith.

mod at udføre guld og sølv ophæves, at pengehandelen opstår, tillige med bankerne, statsgælden, papirpenge, aktie- og fondsspekulationen, agiotagen i alle slags varer, og at pengevæsenet i det hele taget udformes. Kapitalen mistede atter en stor del af sin oprindelige karakter (Naturwüchsigkeit), der stadigvæk klæbede ved den.

I det 17. århundrede udviklede handelens og manufakturens koncentration til et enkelt land, England, sig uafbrudt og skabte efterhånden et relativt verdensmarked for dette land og dermed en efterspørgsel efter dette lands manufakturprodukter, som ikke længere kunne tilfredsstilles ved hjælp af de hidtidige industrielle produktivkræfter. Denne efterspørgsel, som voksede produktionskræfterne over hovedet, var den drivende kraft, der fremkaldte privatejendommens tredje periode siden middelalderen, idet den frembragte storindustrien – anvendelse af naturkræfterne til industrielle formål, maskinerne og den mest omfattende deling af arbejdet. De øvrige betingelser for denne nye fase – konkurrencefrihed inden for nationen, udformningen af den teoretiske mekanik (mekanikken, bragt til fuldendelse af Newton, var i det hele taget den mest populære videnskab i England og Frankrig i det 18. århundrede) m.fl. – eksisterede allerede i England. (Den frie konkurrence inden for selve nationen måtte overalt erobres gennem en revolution – 1640 og 1688 i England, 1789 i Frankrig). Konkurrencen tvang snart hvert land, som ville bevare sin historiske rolle, til at beskytte sine manufakturer ved hjælp af fornyede toldforholdsregler, (de gamle toldsystemer hjalp ikke mere mod storindustrien), og snart derefter til selv at indføre storindustrien under toldbeskyttelse. Trods disse beskyttelsesforanstaltninger gjorde storindustrien konkurrencen universel, (den er den praktiske handelsfrihed, beskyttelsestolden er kun et palliativ (lindringsmiddel), en afværgeforanstaltning inden for handelsfrihedens rammer), skabte kommunikationsmidlerne og det moderne verdensmarked, underlagde sig handelen, forvandlede

al kapital til industriel kapital og bevirkede dermed kapitalernes hurtige cirkulation (udviklingen af pengevæsenet) og deres centralisation. I kraft af den universelle konkurrence tvang den alle individer til at anspænde deres energi til det yderste. Den tilintetgjorde efter mulighed ideologien, religionen, moralen osv. og hvor den ikke kunne gøre dette, gjorde den dem til håndgribelig løgn. Den skabte først verdenshistorien, for så vidt som den gjorde hver civiliseret nation og hvert individ deri afhængig af hele verden for at tilfredsstille sine behov og tilintetgjorde de enkelte nationers tidligere naturlige selvtilstrækkelighed. Den subsumerede naturvidenskaben under kapitalen og berøvede arbejdets deling det sidste skær af at være noget naturgivet (Naturwüchsigkeit). Den tilintetgjorde i det hele taget alt det naturlige, for så vidt det er muligt inden for arbejdet, og opløste alle naturlige relationer i pengereationer. I stedet for de byer, som var vokset naturligt op, skabte den de moderne, store industribyer, der er opstået med ét. Hvor den trængte igennem, ødelagde den håndværket og i det hele taget alle tidligere stadier af industrien. Den fuldbyrdede handelsbyens sejr over bondelandet. Dens første forudsætning er det automatiske system. Dens udvikling frembragte en mængde produktivkræfter; for dem blev privatejendommen en lænke, lige så meget som lauget havde været det for manufakturen og det lille landbrug for håndværket, der udviklede sig. Under privatejendommen får disse produktivkræfter kun en ensidig udvikling, for flertallet bliver de til destruktive kræfter og en mængde produktivkræfter kan slet ikke komme til anvendelse under privatejendommen. Storindustrien frembragte i det store og hele overalt de samme relationer mellem samfundets klasser og tilintetgjorde dermed de enkelte nationaliteters særpræg. Og endelig, mens bourgeoisiet i hver nation endnu bevarer særskilte nationale interesser, skabte storindustrien en klasse, der i alle nationer har den samme interesse og hvori nationaliteten

allerede er tilintetgjort, en klasse, der virkelig er frigjort for hele den gamle verden og tillige står over for den. For arbejderen gør den ikke blot relationen til kapitalismen, men selve arbejdet til noget uudholdeligt.

Det er klart, at storindustrien ikke når samme høje udvikling overalt i et land. Dette standser imidlertid ikke proletarietets klassebevægelse, da de proletarer, som storindustrien har frembragt, stiller sig i spidsen for bevægelsen og river hele massen med sig, og da de arbejdere, som er lukket ude fra storindustrien, netop af storindustrien bliver bragt i en endnu værre situation end arbejderne i selve storindustrien. På samme måde indvirker de lande, hvor en storindustri er udviklet, på de plus ou moins <mere eller mindre> ikke-industrielle lande, såfremt disse som følge af verdenssamkvemmet bliver revet ind i den universelle konkurrencekamp.³⁹⁾

Disse forskellige former er lige så mange former for arbejdets og dermed ejendommens organisation. I hver periode skete der en forening af de eksisterende produktivkræfter i den udstrækning, som behovet havde gjort nødvendig.

³⁹⁾ Konkurrencen isolerer individerne, ikke kun bourgeoisie's medlemmer, men endnu mere proletarerne, og sætter dem op mod hinanden, på trods af at den bringer dem sammen. Derfor tager det lang tid, før disse individer kan forene sig, bortset fra, at de til denne forening – hvis den skal være mere end blot lokal – nødvendige midler, nemlig de store industribyer og de billige og hurtige kommunikationer, først må være skabt af storindustrien, og derfor er det først efter langvarige kampe muligt at besejre enhver magt, der står organiseret over for disse isolerede individer, som lever under forhold, hvor isoleringen dagligt reproduceres. At forlange det modsatte, ville være det samme som at forlange, at konkurrencen ikke skulle eksistere i denne bestemte historiske epoke eller at individerne skulle slå sig de relationer ud af hovedet, de som isolerede individer ikke har kontrol over.

[2.] Stat og ret, deres relation til ejendommen

Den første form for ejendom er såvel i den antikke verden som i middelalderen stammeejendommen, hos romerne hovedsagelig betinget af krig, hos germanerne af kvægavl. Hos de antikke folk optræder stammeejendommen som statsejendom, fordi flere stammer bor sammen i en by; den enkeltes ret til stammeejendommen fremtræder kun som *possessio* (besiddelse, brugsret), der imidlertid, ligesom stammeejendommen i det hele taget, begrænser sig til jordejendom. Den egentlige privatejendom begynder hos de gamle som hos de moderne folk med mobiliarejendommen (den rørlige ejendom). (Slaveri og fællesskab (Gemeinwesen)), (*dominium ex jure Quiritum* (en romersk fuldborgers ejendom)). Hos de folk, der opstod i middelalderen, udvikler stammeejendommen sig over forskellige trin – feudal jordejendom, korporativ mobiliarejendom, manufakturkapital – frem til den moderne kapital, betinget af storindustri og universel konkurrence, den rene privatejendom, som har afkastet ethvert skær af fællesskabet og har udelukket enhver indvirkning på ejendommens udvikling fra statens side. Til den moderne privatejendom svarer den moderne stat, der efterhånden gennem skatterne bliver opkøbt af de private ejendomsbesiddere; gennem statsgælden er den helt hjemfaldet til dem og dens eksistens er blevet afhængig – gennem statspapirernes stigning og fald på børsen – af den kommercielle kredit, som de private ejendomsbesiddere, bourgeois'erne, yder den. Fordi bourgeoisiet er en *klasse* og ikke længere en *stand*, er den allerede tvunget til at organisere sig nationalt, ikke længere lokalt, og at give sine gennemsnietsinteresser en almen form. Gennem privatejendommens emancipation (frigørelse) fra fællesskabet er staten blevet til en specifik eksistens ved siden af og uden for det borgerlige samfund; men den er ikke andet end den form for organisation, som bourgeoisiet nødvendigvis giver sig selv, såvel udadtil som indadtil, til gensidig garanti for sine medlemmers ejendomme.

dom og interesser. Statens selvstændighed findes nu om stunder kun i sådanne lande, hvor stænderne endnu ikke fuldtud har udviklet sig til klasser; hvor stænderne, der er afskaffet i de mere fremskredne lande, endnu spiller en rolle, og hvor der eksisterer en blanding; hvor derfor ingen del af befolkningen kan opnå herredømmet over de øvrige. Dette er navnlig tilfældet i Tyskland. Det mest fuldkomne eksempel på den moderne stat er Nordamerika. De nyere franske, engelske og amerikanske skribenter giver alle udtryk for den opfattelse, at staten kun eksisterer for privatejendommens skyld, således at dette også er gået over i den almindelige bevidsthed.

Da staten er den form, hvori den herskende klasses individer gør deres fælles interesser gældende og hvori hele det borgerlige samfund i en bestemt epoke koncentrerer, så formidles følgelig alle fælles institutioner gennem staten og får en politisk form. Deraf den illusion, at loven skulle bero på viljen, og oven i købet den *frie* vilje, der er løsrevet fra sin reale basis. Retten reduceres atter på samme måde til loven.

Privatretten udvikler sig samtidig med privatejendommen, når det naturlige fællesskab (naturwüchsiges Gemeinwesen) opløses. Hos romerne fik privatejendommens og privatrettens udvikling ingen videre industrielle og kommercielle følger, fordi deres samlede produktionsmåde forblev uændret.⁴⁰⁾ Da industrien og handelen opløste det feudale fællesskab, begyndte der hos de moderne folk med privatejendommens og privatrettens opståen en ny fase, der kunne udvikles videre. Allerede Amalfi, den første by, som i middelalderen drev en omfattende søhandel, udformede sølovgivningen. Så snart industrien og handelen udviklede privatejendommen videre, – først i Italien og senere i andre lande –, blev også den højt udviklede romerske privatret atter genoptaget og ophøjet til autoritet. Da bourgeois-

⁴⁰⁾ [Randbemærkning af Engels: (Åger!)]

siet senere havde fået så meget magt, at fyrsterne tog sig af dets interesser for at styrte feudaladelen med bourgeoisiets hjælp, begyndte der i alle lande – i Frankrig i det 16. århundrede – den egentlige udvikling af lovgivningen, som i alle lande, med undtagelse af England, foregik på basis af romerrettens kodeks. Også i England måtte de romerske retsprincipper inddrages i den videre udformning af privatretten (især angående løsøret). (Ikke at forglemme, at retten lige så lidt som religionen har sin egen historie).

I privatretten erklæres de bestående ejendomsforhold at være et resultat af den almene vilje. Jus utendi et abutendi (retten til at bruge og forbruge – også: misbruge – det, der er ens eget) udtrykker selv på den ene side den kendsgerning, at privatejendommen er blevet aldeles uafhængig af fællesskabet (Gemeinwesen), på den anden side den illusion, at privatejendommen selv skulle bero på den blotte private vilje, den vilkårlige disposition over genstanden. I praksis har jus abutendi (retten til at misbruge) meget bestemte økonomiske grænser for den private ejendomsbesidder, hvis han ikke vil se sin ejendom og dermed sin »jus abutendi« gå over på andre hænder, da genstanden slet ikke er nogen genstand, hvis man kun betragter den med henblik på ejerens vilje, men først i samkvem, og uafhængig af retten, bliver til en genstand, til virkelig ejendom (en *relation*, det som filosofferne kalder en idé).⁴¹⁾

Denne juristernes illusion, som reducerer retten til den blotte vilje, fører i ejendomsrelationernes videre udvikling nødvendigvis til, at nogen kan have et juridisk retskrav på en ting, uden virkelig at have tingen. Hvis f. eks. jordrenten på et stykke jord bortfalder som følge af konkurrencen, så har dens ejer ganske vist et retskrav på den samt »jus utendi et abutendi«. Men han kan ikke stille noget op dermed, han ejer som jordejer

⁴¹⁾ Relation for filosofferne = *idé*. De kender kun »menneskers« relation til sig selv, og derfor bliver alle virkelige relationer til ideer for dem.

ingenting, hvis han ikke ved siden af har kapital nok til at dyrke sin jord. Ud fra den samme illusion hos juristerne må det forklares, at det for dem og for enhver lovkodeks i det hele taget, er rent tilfældigt, når individer indtræder i indbyrdes relationer, når de f.eks. indgår kontrakter, og at de opfatter dem som relationer, som man efter behag kan indgå eller lade være med at indgå, og hvis indhold helt og holdent beror på kontrahenternes individuelle vilkårlighed.

Så ofte der gennem udviklingen af industri og handel har dannet sig nye samkvemsformer, f.eks. forsikrings- osv. selskaber, har retten hver gang været nødt til at optage dem blandt de måder, ejendom kan erhverves på.

Intet er mere almindeligt udbredt end den forestilling, at det i historien hidtil kun er kommet an på *at tage*. Barbarerne tager det romerske rige, og med denne kendsgerning, at de tager, forklarer man den antikke verdens overgang til feudalismen. Men når barbarerne tager noget, så kommer det an på, om den nation, der overvindes, har udviklet industrielle produktivkræfter, sådan som det er tilfældet hos de moderne nationer, eller om deres produktivkræfter hovedsagelig kun beror på deres forening og fællesskabet. Måden at tage på er endvidere betinget af den genstand, som tages. En bankiers formue, som består af værdipapirer, kan slet ikke tages, uden at den, der tager den, underkaster sig produktions- og samkvemsrelationerne i det erobrede land. Det samme gælder hele den industrielle kapital i et moderne industriland. Og endelig, så er det overalt snart slut med at tage, og når der ikke mere er noget at tage, må man begynde at producere. Det følger af denne meget snart indtrædende nødvendighed for at producere, at den form for fællesskab (Gemeinwesen), som erobrerne antager, når de bosætter sig, må svare til de forefundne produktivkræfters udviklingstrin, eller – hvis det ikke er tilfældet fra begyndelsen – at den i hvert fald må ændre sig i overensstemmelse med produk-

tivkræfterne. Heraf forklares det faktum, man vil have bemærket overalt i tiden efter folkevandringen, nemlig at trællen var herre, og at erobrerne meget snart overtog sprog, dannelse og skikke fra de erobrede.

Feudalismen blev på ingen måde medbragt fra Tyskland i færdig form, men på erobrernes side havde den sin oprindelse i hærvæsenets krigsmæssige organisation under selve erobringen, og først efter erobringen udviklede organisationen sig til det egentlige feudalsystem under indvirkning af de i de erobrede lande forefundne produktivkræfter. Hvor meget denne form var betinget af produktivkræfterne, viser fejlslagne forsøg på at gennemtvinge andre former, som havde deres udspring i gammelromerske reminiscenser (Karl den Store m.fl.).

[3.] Naturgivne og civiliserede produktionsinstrumenter og ejendomsformer⁴²⁾

[...] bliver fundet. Af det første opstår forudsætningen for en udviklet deling af arbejdet og udstrakt handel, af det andet det lokalt begrænsede. Ved det første må individerne være bragt sammen, ved det andet forefinder de sig selv som produktionsinstrumenter ved siden af det givne produktionsinstrument. Her fremtræder altså forskellen mellem de naturlige produktionsinstrumenter og dem, der er skabt af civilisationen. Ageren (vandet osv.) kan betragtes som et naturligt produktionsinstrument. I første tilfælde, ved det naturlige produktionsinstrument, bliver individerne underordnet naturen, i det andet tilfælde underordnet et arbejdsprodukt. I det første tilfælde fremtræder derfor også ejendommen (jordbesiddelsen) som umiddelbart, naturligt herredømme, i det andet som arbejdet herredømme, specielt det akkumulerede arbejdes, kapitalens herredømme. Det første tilfælde forudsætter, at individerne er knyttet sammen ved et eller andet bånd, det være sig

⁴²⁾ [Her mangler fire sider i håndskriftet]..

familien, stammen, jorden m.m., det andet tilfælde forudsætter, at de er uafhængige af hinanden og kun holdes sammen i kraft af vareudvekslingen. I første tilfælde er udvekslingen hovedsagelig en udveksling mellem menneskene og naturen, en udveksling, hvor den enes arbejde bliver udvekslet med den andens produkter; i det andet tilfælde er det overvejende udveksling mellem menneskene indbyrdes. I første tilfælde er den gennemsnitlige menneskeforstand tilstrækkelig, legemlig og åndelig virksomhed er endnu slet ikke adskilt; i det andet tilfælde må delingen mellem åndeligt og legemligt arbejde allerede være fuldbyrdet i praksis. I første tilfælde kan ejerens magt over ikkeejereren bero på personlige relationer, på en særlig art fællesskab; i det andet tilfælde må den have antaget tinglig skikkelse i noget tredje, i pengene. I første tilfælde eksisterer den lille industri underordnet benyttelsen af det naturlige produktionsinstrument, og derfor uden fordeling af arbejdet mellem forskellige individer, i det andet tilfælde består industrien kun i og i kraft af arbejdets deling.

Hidtil er vi gået ud fra produktionsinstrumenterne, og her viste det sig allerede, at privatejendommen er nødvendig for visse industrielle stadier. I den ekstraktive <udvindende> industri falder privatejendommen endnu helt sammen med arbejdet; i den lille industri og al hidtidig jordbrug er ejendommen en nødvendig konsekvens af de forhåndenværende produktionsinstrumenter; i storindustrien er modsigelsen mellem produktionsinstrument og privatejendom først dens produkt, til hvis frembringelse den allerede må være meget udviklet. Følgelig bliver privatejendommens afskaffelse også først muligt med storindustrien.

I storindustrien og konkurrencen er samtlige eksistensbetingelser, betingetheder, ensidigheder hos individerne smeltet sammen i de to simpleste former: privatejendom og arbejde. Med pengene er enhver samkvemsform og selve samkvemmet blevet til en tilfældighed for

individerne. Følgelig ligger det allerede i pengenes natur, at al hidtidig samkvem kun var samkvem mellem individer under bestemte betingelser, ikke mellem individer som individer. Disse betingelser er reduceret til to – akkumuleret arbejde, dvs. kapital, og virkeligt arbejde. Holder den ene eller den anden af dem op, så stagnerer samkvemmet. De moderne økonomer, f.eks. Sismondi, Cherbuliez osv., modstiller selv »association des individus« og »association des capitaux« (individernes forening og kapitalernes forening). På den anden side er individerne selv fuldstændigt underordnet arbejdets deling og derved er de bragt i den mest fuldkomne afhængighed af hinanden. Privatejendommen, for så vidt den inden for arbejdet kommer til at stå over for arbejdet, udvikler sig af nødvendigheden af akkumulation og har i begyndelsen endnu til en vis grad fællesskabets <Gemeinwesen>form, men under den videre udvikling nærmer den sig mere og mere privatejendommens moderne form. Ved arbejdets deling er der allerede på forhånd givet en deling af arbejds*betingelserne*, af værktøj og materialer, og dermed den akkumulerede kapital opsplitning mellem forskellige ejere, og dermed opsplitningen mellem kapital og arbejde og de forskellige former for selve ejendommen. Jo mere arbejdets deling udformes og jo mere akkumulationen vokser, desto skarpere udformes også denne opsplitning. Arbejdet selv forudsætter denne opsplitning for at kunne bestå.

Der viser sig altså her to fakta.⁴³⁾ For det første fremtræder produktivkræfterne som helt uafhængige og løsrivne fra individerne, som en egen verden ved siden af individerne; dette har sin årsag i, at individerne, hvis kræfter de er, eksisterer opsplittet og i modsætning til hinanden, mens disse kræfter på den anden side kun er virkelige kræfter i disse individers samkvem og sammenhæng. Altså på den ene side en totalitet

⁴³⁾ [Randbemærkning af Engels: Sismondi].

af produktivkræfter, der så at sige har antaget tinglig skikkelse og som for individerne selv ikke længere er individernes kræfter, for så vidt de er privatejendomsbesiddere. I ingen tidligere periode havde produktivkræfterne antaget en form så ligegyldig for individernes samkvem *som* individer, fordi deres samkvem selv endnu var begrænset. Over for disse produktivkræfter står på den anden side individernes flertal, som disse kræfter er løsrevet fra og som derfor er berøvet alt virkeligt livsindhold, som er blevet til abstrakte individer, men som først derved er i stand til at træde i forbindelse med hinanden *som individer*.

Den eneste sammenhæng, de fortsat har med produktivkræfterne og dermed med deres egen eksistens, nemlig arbejdet, har for dem mistet ethvert skær af selv-virksomhed *〈Selbstbetätigung〉* og opretholder kun deres liv, idet den forkrøbler det. Mens selv-virksomhed og frembringelse af det materielle liv i de tidligere perioder var adskilt ved, at de tilfaldt forskellige personer, og frembringelsen af det materielle liv på grund af selve individernes indskrænkethed endnu gjaldt som en underordnet art selv-virksomhed, er de nu skilt så grundigt fra hinanden, at det materielle liv overhovedet fremtræder som formål, mens frembringelsen af dette materielle liv, arbejdet (som nu er den eneste mulige, men som vi ser, negative form for selv-virksomhed), fremtræder som middel.

Nu er det altså kommet så vidt, at individerne må tilegne sig den forhåndenværende totalitet af produktivkræfter, ikke kun for at nå frem til deres selv-virksomhed, men allerede for overhovedet at sikre selve deres eksistens. Denne tilegnelse er for det første betinget af den genstand, som skal tilegnes – produktivkræfterne, som er udviklet til en totalitet og som kun eksisterer inden for et universelt samkvem. Denne tilegnelse må altså allerede fra denne side have en universel karakter, svarende til produktivkræfterne og samkvemmet. Tilegnelsen af disse kræfter er selv ikke andet end udviklingen af de individuelle evner, der svarer til udviklin-

gen af de materielle produktionsinstrumenter. Tilegnelsen af en totalitet af produktionsinstrumenter er allerede af denne grund udviklingen af en totalitet af evner i individerne selv. Denne tilegnelse er endvidere betinget af de individer, som skal foretage den. Kun nutidens proletarer, som er fuldstændigt udelukket fra al selv-virksomhed, er i stand til at gennemføre deres fuldstændige, ikke længere begrænsede selv-virksomhed, der består i tilegnelsen af en totalitet af produktivkræfter og den deraf bestemte udvikling af en totalitet af evner. Alle tidligere revolutionære tilegnelser var begrænsede: individer, hvis selv-virksomhed var begrænset ifølge et begrænset produktionsinstrument og et begrænset samkvem, tilegnede sig kun dette begrænsede produktionsinstrument og opnåede dermed kun en ny begrænsning. Deres produktionsinstrument blev deres ejendom, men de selv blev subsumeret under arbejdets deling og deres eget produktionsinstrument. Ved alle hidtidige tilegnelser blev en mængde individer underordnet et eneste produktionsinstrument; ved proletarernes tilegnelse må en mængde produktionsinstrumenter blive underordnet hvert individ og ejendomsretten underordnet alle. Det moderne universelle samkvem kan ikke på nogen måde underordnes individerne, men kun ved at det underordnes alle.

Tilegnelsen er endvidere betinget af den måde, hvorpå den må fuldbyrdes. Den kan kun fuldbyrdes gennem en forening, der ifølge proletariatets karakter kun kan være universel, og gennem en revolution, hvorved på den ene side den hidtidige produktions- og samkvemsmådes og den sociale strukturs magt omstyrtes og på den anden side proletariatets universelle karakter og dets energi, som er nødvendig for at gennemføre denne tilegnelse, udvikles, mens proletariatet afkaster alt det, der fortsat klæber ved af dets hidtidige stilling i samfundet.

Først på dette trin falder selv-virksomheden sammen med det materielle liv, hvad der svarer til, at individerne

udvikler sig til totale individer og aflægger det oprindelige, primitive (alle Naturwüchsigkeit); arbejdets forvandling til selv-virksomhed og forvandlingen af det hidtidige betingede samkvem til et samkvem mellem individer som sådanne vil da svare til hinanden. Med de forenede individers tilegnelse af de totale produktivkræfter ophører privatejendommen. Mens en specifik betingelse altid optrådte som tilfældig i den hidtidige historie, er det nu selve individernes afsondring, hver enkelts specifikke privaterhverv, der er blevet tilfældig.

De individer, der ikke længere subsumeres under arbejdets deling, har filosoferne forestillet sig som ideal under navnet »menneske«, og hele den proces, vi har undersøgt, har de opfattet som »menneskets« udviklingsproces, således at de hidtidige individer på ethvert historisk trin er blevet påduttet at være »mennesket«, og de er blevet fremstillet som historiens drivkraft. Hele processen blev således opfattet som »menneskets« selv-fremmedgørelsesproces, og dette skyldes i det væsentlige, at gennemsnitsindividet fra et senere trin blev sat i stedet for det tidligere, og den senere bevidsthed blev tillagt de tidligere individer. Ved denne fordrejning, der på forhånd abstraherer fra de virkelige betingelser, blev det muligt at forvandle hele historien til en udviklingsproces i bevidstheden.

Sluttelig får vi følgende resultater af den fremsatte historieopfattelse: 1. I produktivkræfternes udvikling indtræder et stadium, hvor der frembringes produktivkræfter og samkvemsmidler, som under de bestående relationer kun anstifter ulykker, som ikke længere er produktionskræfter, men destruktionskræfter (maskiner og penge) – og, hvad der hænger nøje sammen med det, at der frembringes en klasse, der må bære alle samfundets byrder, uden at nyde dets fordele, den bliver trængt ud af samfundet, tvunget ind i den mest afgjorte modsætning til alle andre klasser; denne klasse udgør flertallet af alle samfundsmedlemmer og fra den udgår be-

vidstheden om, at en grundlæggende revolution er nødvendig, den kommunistiske bevidsthed, som naturligvis også kan dannes i de andre klasser ved betragtning af denne klasses stilling; 2. de betingelser, hvorunder bestemte produktivkræfter kan anvendes, er betingelserne for en bestemt samfundsklasses herredømme, hvis sociale magt, som stammer fra dens ejendom, finder sit praktisk-idémæssige udtryk i den givne statsform, og derfor retter enhver revolutionær kamp sig mod den klasse, der hidtil har hersket;⁴⁴⁾ i alle hidtidige revolutioner forblev virksomhedens art altid urørt, idet det kun drejede sig om en ny fordeling af denne virksomhed, om en ny fordeling af arbejdet til andre personer, mens den kommunistiske revolution er rettet mod virksomhedens hidtidige *art*, den afskaffer *arbejdet* og ophæver alle klassers herredømme sammen med selve klasserne, fordi den gennemføres af den klasse, der i samfundet ikke mere gælder som klasse, der ikke er anerkendt som klasse, der allerede inden for det nuværende samfund er udtryk for opløsningen af alle klasser, nationaliteter osv. 4. for at skabe denne kommunistiske bevidsthed i massemålestok og for at føre selve sagen igennem, er en forandring af menneskene i massemålestok nødvendig, og den kan kun foregå i en praktisk bevægelse, i en *revolution*, følgelig er revolutionen nødvendig, ikke kun fordi den *herskende* klasse ikke kan styrtes på nogen anden måde, men også fordi den *omstyrtende* klasse kun i en revolution kan komme til at skaffe sig alt det gamle skidt fra halsen og blive skikket til at lægge et nyt grundlag for samfundet.⁴⁵⁾

⁴⁴⁾ [Randbemærkning af Marx]: At menneskene er interesserede i at bevare den nuværende produktionstilstand.

⁴⁵⁾ [Slettet i manuskriptet]: Mens samtlige kommunister såvel i Frankrig som i Tyskland allerede i rum tid har været indforstået med, at en revolution er nødvendig, drømmer den hellige Bruno roligt videre og mener, at den »reale humanisme«, dvs. kommunismen, kun bliver sat »i stedet for spiritualismen« (der ikke har noget sted at være) for at vinde til-

Produktion af selve samkvemsformen

Kommunismen adskiller sig fra alle tidligere bevægelser derved, at den omstyrter grundlaget for alle hidtidige produktions- og samkvemsrelationer og for første gang bevidst behandler alle naturgivne <naturwüchsige> forudsætninger som noget, der er skabt af de hidtidige mennesker, aflæder dem deres naturgivne karakter og underkaster dem de forenede individers magt. Kommunismens institution er derfor efter sit væsen økonomisk, den materielle fremstilling af betingelser for denne forening; den gør de eksisterende betingelser til betingelser for denne forening. Det bestående, som kommunismen skaber, er netop den virkelige basis, der gør det umuligt at noget består uafhængigt af individerne, for så vidt dette bestående alligevel ikke er andet end et produkt af individernes eget hidtidige samkvem. Kommunisterne behand-

bedelse <Verehrung>. Derefter, således drømmer han videre, må vel »frelsen være kommet, jorden gjort til himmel og himlen til jord«. (Teologen har endnu ikke forvundet tabet af himlen). »Da toner i himmelske harmonier glæde og fryd fra evighed til evighed«. Den hellige kirkefader vil dog undre sig meget, når dommedagen, hvor alt dette går i opfyldelse, kommer over ham – en dag, hvis morgenrøde er genskæret af brændende byer mod himlen, når Marseillaisens og Carmagnolens melodier sammen med den obligate kanontorden runger i hans øre – sikke »himmelske harmonier«! – og guillotinen slår takten dertil; når den ryggesløse »masse« brøler »ça ira, ça ira« og ophæver »selvbevidstheden« formedelst lygtep ælen.

- ⁴⁶⁾ Den hellige Bruno har allermindst grund til at udmale sig et opbyggeligt skilderi af »glæde og fryd fra evighed til evighed«. Vi afholder os fra den fornøjelse, på forhånd at rekonstruere Sankt Brunos opførsel på den yderste dag. Det er også svært at afgøre, om *les proletaires en revolution* <proletarerne i revolution> måtte opfattes som »substans«, som »masse«, der vil omstyrte kritikken, eller som »åndens emanation«, der imidlertid endnu savner den til fordøjelse af Bauers tanker nødvendige konsistens.

ler altså i praksis de betingelser, som er skabt af den hidtidige produktion, resp. samkvem, som uorganiske, uden at de imidlertid indbilder sig, at det skulle have været de hidtidige generationers plan eller bestemmelse at levere dem materiale, og uden at tro, at disse betingelser var uorganiske for de individer, som har skabt dem. Forskellen mellem det personlige individ og det tilfældige individ er ikke en begrebsdefinition, men et historisk faktum. Denne definition har forskellig betydning til forskellige tider; f.eks. er standen noget tilfældigt for individet i det 18. århundrede, plus ou moins <mere eller mindre> også familien. Det er ikke os, der skal foretage denne distinktion for enhver tidsperiode, men enhver tidsperiode foretager den selv blandt de forskellige elementer, som den forefinder, og den gør det ikke ifølge begrebet, men tvunget af det materielle livs kollisioner <sammenstød>. Hvad der for en senere tid forekommer at være tilfældigt i modsætning til den tidligere, altså også blandt de elementer, som den har overtaget fra en tidligere, er en samkvemsform, der svarede til en bestemt udvikling af produktivkræfterne. Produktivkræfternes relation til samkvemsformen er samkvemsformens relation til individernes virksomhed eller aktivitet. (Grundformen for denne aktivitet er naturligvis den materielle, hvoraf alle andre åndelige, politiske, religiøse osv. afhænger. Den forskellige udformning af det materielle liv er hver gang naturligvis afhængig af de allerede udviklede behov, og såvel frembringelsen som tilfredsstillelsen af disse behov er selv en historisk proces, som ikke findes hverken hos et får eller en hund (Stimers kradsbørstige hovedargument aduersus hominem <rettet mod mennesket>), skønt får og hunde i deres nuværende skikkelse ganske vist, men malgré eux <mod deres vilje> er produkter af en historisk proces). De betingelser, under hvilke individerne omgås hinanden,

⁴⁶⁾ Marseillaisen, Carmagnolen og Ça ira – sange fra den franske revolution 1789, den sidstnævnte slutter med »op i lygtepælen med aristokraterne«. – *Red.*

så længe modsigelsen endnu ikke er opstået, er betingelser, som hører med til deres individualitet, de er ikke noget udvendigt for dem, men betingelser, hvorunder disse bestemte, under bestemte forhold eksisterende individer alene kan producere deres materielle liv og hvad der hænger sammen dermed; de er altså betingelserne for deres selv-virksomhed og bliver produceret af denne selv-virksomhed.⁴⁷⁾ Den bestemte betingelse, hvorunder de producerer, svarer altså, så længe modsigelsen endnu ikke er opstået, til deres virkelige betingethed, deres ensidige tilværelse, hvis ensidighed først viser sig, når modsigelsen opstår og følgelig eksisterer for dem, der kommer senere. Da fremtræder denne betingelse som en tilfældig lænke, og da bliver bevidstheden om, at den er en lænke, også tillagt en tidligere tidsperiode.

Disse forskellige betingelser, der først fremtrådte som betingelser for selv-virksomheden, men senere som dens lænker, danner under hele den historiske udvikling en sammenhængende række af samkvemsformer, hvis sammenhæng består i, at der i stedet for den tidligere samkvemsform, som er blevet til en lænke, bliver sat en ny, som svarer til de mere udviklede produktivkræfter og samtidig til individernes mere fremskredne art af selv-virksomhed, som à son tour <vekselvis> atter bliver til lænke og derefter bliver erstattet af en anden. Da disse betingelser på hvert trin svarer til produktivkræfternes samtidige udvikling, er deres historie tillige historien om produktivkræfterne, som udvikler sig og overtages af hver ny generation, og dermed historien om udviklingen af individernes egne kræfter.

Da denne udvikling foregår spontant <naturwüchsig>, dvs. ikke er underlagt en totalplan af frit forenede individer, så går den ud fra de forskellige lokaliteter, stammer, nationer, arbejdsgrene osv.; enhver af dem udvikler sig i begyndelsen uafhængigt af de andre og træder først lidt efter lidt i forbindelse med de andre. Endvide-

⁴⁷⁾ [Randbemærkning af Marx]: Produktionen af selve samkvemsformen.

re foregår udviklingen kun meget langsomt; de forskellige stadier og interesser bliver aldrig helt overvundet, men kun underordnet den sejrige interesse og slæber sig endnu i århundreder videre ved siden af denne. Følgelig udvikler individerne, selv inden for samme nation, sig helt forskelligt, også bortset fra deres formueomstændigheder; en tidligere interesse, hvis særegne samkviksform allerede er fortrængt af en, som svarer til en senere interesse, bliver endnu længe ved med at råde over en traditionel magt i det fællesskab, der tilsyneladende har gjort sig selvstændigt i forhold til individerne (stat, ret), en magt, der i sidste instans kun kan brydes af en revolution. Det forklarer også, hvorfor bevidstheden med hensyn til enkelte punkter, som tillader en mere generel konklusion, undertiden kan synes at være videre fremskreden end de samtidige empiriske forhold, således at man i en senere epokes kampe kan støtte sig til tidligere teoretikere som autoriteter.

Derimod foregår udviklingen meget hurtigt i lande, der – som Nordamerika – begynder forfra i en allerede mere udviklet historisk epoke. Sådanne lande har ikke andre naturlige forudsætninger end de individer, som bosætter sig der og blev bevæget til at gøre dette af samkviksformer i de gamle lande, som ikke svarede til deres behov. De begynder altså med de mest fremskredne individer fra de gamle lande og følgelig med den mest udviklede samkviksform, som svarer til disse individer, endnu før denne samkviksform kan slå igennem i de gamle lande.⁴⁸⁾ Dette er tilfældet i alle kolonier, såfremt de ikke kun er militær- eller handelsstationer. Karthago, de græske kolonier og Island i det 11. og 12. århundrede leverer eksempler. Noget lignende sker ved

⁴⁸⁾ Personlig energi hos enkelte nationers individer – tyskere og amerikanere – energi allerede som resultat af racekrydsning – tyskerne derfor degenererede (kretinmæssig) – i Frankrig, England osv. fremmede folk omplantet til en allerede udviklet, i Amerika til en helt ny jordbund; i Tyskland blev den oprindelige befolkning roligt siddende.

erobring, når en samkvemsform, som er udviklet på en anden jordbund, i færdig form bliver bragt med til det erobrede land; mens den i sit hjemland endnu var behæftet med interesser og relationer fra tidligere epoker, kan og må den her slå igennem, fuldstændigt og uden forhindringer, allerede for at sikre erobrerne varig magt (England og Neapel efter normannernes erobring, hvor man fik den mest fuldkomne form for feudal organisation).

Alle kollisioner <sammenstød> i historien har således efter vor opfattelse deres oprindelse i modsigelsen mellem produktivkræfterne og samkvemsformen. Det er for øvrigt ikke nødvendigt, at denne modsigelse, for at føre til kollisioner i et land, er sat på spidsen i dette land selv. Konkurrencen med industrielt mere udviklede lande, sådan som den er fremkaldt af det udvidede internationale samkvem, er tilstrækkelig til at frembringe en lignende modsigelse også i lande med mindre udviklet industri (f.eks. i Tyskland det latente proletariat, som konkurrencen fra den engelske industri har fået til at træde frem i dagens lys).

Denne modsigelse mellem produktivkræfterne og samkvemsformen, der – som vi har set – allerede flere gange er opstået i den tidligere historie, uden dog at bringe grundlaget i fare, måtte hver gang give sig udslag i en revolution; samtidig antog den forskellige sideløbende skikkelser, som en totalitet af kollisioner, som kollisioner mellem forskellige klasser, som modsigelse i bevidstheden, kamp mellem tankerne osv., politisk kamp osv. Ud fra et begrænset synspunkt kan man nu plukke en af disse sideløbende skikkelser ud og betragte den som basis for disse revolutioner; dette er så meget lettere, eftersom individerne, fra hvem revolutionerne udgik, alt efter deres dannelsesgrad og deres historiske udviklingstrin, selv gjorde sig illusioner om deres egen virksomhed.

Forvandlingen af personlige magter (relationer) til tinglige i kraft af arbejdets deling kan ikke ophæves igen, bare fordi man slår sig den almindelige forestilling

derom ud af hovedet; dette kan kun ske ved at individerne atter subsumerer disse tinglige magter under sig og ophæver arbejdets deling.⁴⁹⁾ Dette er umuligt uden fællesskabet. Først i fællesskabet med andre har hvert individ midlerne til at udforme sine anlæg i alle retninger; først i fællesskabet bliver den personlige frihed altså mulig. I de hidtidige surrogater for fællesskab, i staten osv., eksisterede den personlige frihed kun for de individer, som udviklede sig under den herskende classes forhold og kun for så vidt de var individer af denne klasse. Det illusoriske fællesskab, hvori individerne hidtil forenede sig, gjorde sig altid selvstændigt over for dem og var tillige, da den var den ene classes forening over for en anden, ikke kun et helt igennem illusorisk fællesskab, men også en ny lænke for den beherskede klasse. I det virkelige fællesskab opnår individerne i og gennem deres association (forening) tillige deres frihed.

Det fremgår af hele den hidtidige udvikling, at den fællesskabsrelation, som en classes individer havde indgået og som var betinget af deres fælles interesser over for tredjepart, altid var et fællesskab, som disse individer kun tilhørte i deres egenskab af gennemsnitsindivider og kun såfremt de levede under deres classes eksistensbetingelser, en relation, som de ikke havde del i som individer, men kun som klassemedlemmer. Ved det revolutionære proletariats fællesskab derimod, der tager sine egne og alle samfundsmedlemmers eksistensbetingelser under sin kontrol, er det netop omvendt, deri tager alle individerne andel som individer. Det er netop individernes forening (naturligvis inden for rammerne af de forudsætninger, som de nu udviklede produktivkræfter skaber), der giver betingelserne for individernes frie udvikling og bevægelse under deres kontrol; disse betingelser var hidtil overladt til tilfældighederne, og de havde gjort sig selvstændige over for de enkelte individer, netop fordi de var isolerede som individer, forenede kun af den nødvendighed, som var givet ved ar-

⁴⁹⁾ [Randbemærkning af Engels: (Feuerbach: væren og væsen)].

bejdets deling og som gennem deres isolation var blevet til et bånd, der var fremmed for dem selv. Den hidtidige forening var kun en forening (på ingen måde en vilkårlig forening, som det f.eks. fremstilles i »Contrat social«,⁵⁰) men en nødvendig forening) (jvnfr. f.eks. dannelsen af den nordamerikanske stat og de sydamerikanske republikker) med henblik på disse betingelser, hvorunder individerne så kunne nyde tilfældigheden. Denne ret til under visse betingelser uforstyrret at kunne nyde tilfældigheden, har man hidtil kaldt personlig frihed. – Disse eksistensbetingelser er naturligvis kun de til enhver tid givne produktivkræfter og samkvemsformer.

Når man betragter individernes udvikling under de eksistensbetingelser, som er fælles for de historisk på hinanden følgende stænder og klasser, og de generelle forestillinger, der dermed bliver påtvunget dem, *filosofisk*, så kan man ganske vist let indbilde sig, at arten, dvs. mennesket, havde udviklet sig i disse individer, eller at de havde udviklet mennesket; en indbildning, hvorved man tildeler historien nogle kraftige lussinger.⁵¹) Så kan man opfatte disse forskellige stænder og klasser som specifikationer af det generelle udtryk, som underarter af arten, som udviklingsfaser af mennesket.

Denne subsumtion af individerne under bestemte klasser kan ikke ophæves, før der har dannet sig en klasse, som ikke længere har en specifik klasseinteresse at hævde over for den herskende klasse.

Individerne gik altid ud fra sig selv, men naturligvis ud fra sig selv, sådan som de var under deres givne hi-

⁵⁰) Contrat social (samfundskontrakten) – Jean Jacques Rousseaus hovedværk. – Red.

⁵¹) Den hos Sankt Max hyppigt optrædende sætning, at enhver er alt, hvad han er, gennem staten, er i grunden det samme, som at en bourgeois kun er et eksemplar af bourgeois-arten, en sætning, som forudsætter, at *bourgeois*klassen allerede har eksisteret forud for de individer, der konstituerer den. [Til denne sætning randbemærkning af Marx]: klassernes *præeksistens* hos filosofferne.

storske betingelser og relationer, ikke ud fra det »rene« individ i ideologernes betydning. Men i løbet af den historiske udvikling og netop i kraft af den selvstændiggørelse af de sociale relationer, som var uundgåelig inden for arbejdets deling, fremtræder der en forskel i hvert enkelt individs liv, for så vidt det er personligt og for såvidt det er subsumeret under en eller anden arbejdsgren og de dertil hørende betingelser. (Dette skal ikke forstås sådan, som om f.eks. rentier'en, kapitalisten m.fl. holdt op med at være personer; men deres personlighed er betinget og bestemt af ganske bestemte klas-serelationer, og forskellen fremtræder først i modsætning til en anden klasse, og for dem selv sker det først, når de går fallit). I standen (og endnu mere i stammen) er dette endnu tilsløret; f.eks. bliver en adelsmand altid ved med at være en adelsmand, en roturier <ikke adelig, borgerlig> altid en roturier, bortset fra hans øvrige forhold, en kvalitet, som er uadskillelig fra hans individualitet. Forskellen mellem det personlige individ og klasseindividet, livsbetingelsernes tilfældighed for individet, viser sig først dér, hvor der opstår den klasse, som selv er et produkt af bourgeoisiet. Individernes indbyrdes konkurrence og kamp frembringer og udvikler først denne tilfældighed som sådan. I forestillingen er individerne derfor friere under bourgeoisiets herredømme end før, fordi deres livsbetingelser er tilfældige for dem; i virkeligheden er de naturligvis mere ufrie, fordi de er mere underkastet en tingenes magt. Forskellen mellem stand og -klasse fremtræder navnlig i bourgeoisiets modsætning til proletariatet. Da byborgernes stand, korporationerne m.fl., opstod over for landadelen, syntes dens eksistensbetingelse, den rørlige ejendom og håndværksarbejdet, som havde eksisteret latent allerede før deres udskillelse fra feudalforbindingen, at være noget positivt, der blev gjort gældende over for den feudale jordbesiddelse, og derfor antog den også i første omgang igen den feudale form på sin egen måde. Ganske vist behandlede de flygtede livegne deres tidligere

livegenskab som noget, der var tilfældigt for deres personligheds vedkommende. Men dermed gjorde de kun det samme, som enhver klasse gør, der befrier sig fra en lænke, og i øvrigt befriede de sig ikke som klasse, men kun enkeltvis. Endvidere udtrådte de ikke af stændervæsenets system, men dannede kun en ny stand; de beholdt deres hidtidige arbejdsmåde også i den nye stilling og udviklede den videre, idet de befriede sig fra de hidtidige lænker, som ikke længere svarede til den allerede opnåede udvikling.⁵²⁾

Hos proletarerne derimod er deres egen livsbetingelse, arbejdet, og dermed er samtlige eksistensbetingelser i det moderne samfund, blevet til noget tilfældigt for dem, noget som de enkelte proletarer ikke har kontrol over og som ingen *social* <gesellschaftlich> organisation kan give dem kontrol over; modsigelsen mellem den enkelte proletars personlighed og den livsbetingelse, der er ham påtvunget, nemlig arbejdet, bliver klar for ham selv, navnlig da han allerede fra sin ungdom bliver ofret, og ikke har nogen chance for inden for sin egen klasse at nå til betingelser, der ville give ham adgang til en anden.

Mens de flygtede livegne således kun ville udvikle deres allerede forhåndenværende eksistensbetingelser frit og gøre dem gældende og derfor i sidste instans kun nåede til det frie arbejde, må proletarerne, for at gøre

⁵²⁾ NB. Ikke at forglemme, at for de livegne medførte allerede nødvendigheden af at eksistere, fordelingen af allotments <parceller>, der gjorde store brug umulige, at deres forpligtelser over for feudalth Herren snart reduceredes til et gennemsnit af naturalleverancer og hoveriydelser, som gjorde det muligt for den livegne at akkumulere rørlig ejendom; dette lettede hans flugt fra herrens besiddelser og gav ham udsigt til at skabe sig en fremtid som byborger; men det frembragte også gradueringer mellem de livegne, således at de flygtede livegne allerede er halvvejs borgere. Herved er det ligeledes indlysende, at de livegne bønder, der kunne et håndværk, havde de bedste chancer for at erhverve sig rørlig ejendom.

sig personligt gældende, ophæve deres egen hidtidige eksistensbetingelse, der tillige er hele det hidtidige samfunds eksistensbetingelse, arbejdet. De befinder sig derfor i direkte modsætning til den form, hvori samfundets individer indtil nu gav sig et totalt udtryk, nemlig til staten, og de må omstyrte staten for at hævde deres personlighed.

Karl Marx

Filosofiens elendighed

**Et svar på Proudhons »ELENDIG-
HEDENS FILOSOFI**

Forord

Hr. Proudhon er så uheldig at blive miskendt på en ejendommelig måde. I Frankrig har han lov at være en dårlig økonom, fordi han går for at være en habil tysk filosof; i Tyskland derimod har han lov at være en dårlig filosof, fordi han går for at være en af de stærkeste franske økonomer. I vor dobbeltegenskab af tysker og økonom føler vi os foranlediget til at indlægge protest mod denne dobbelte fejltagelse.

Læseren vil indse, at vi ved denne utaknemmelige bestilling flere gange er nødt til at lade kritikken af hr. Proudhon træde i baggrunden for at give en kritik af den tyske filosofi og samtidig fremkomme med nogle bemærkninger om den politiske økonomi i det hele taget.

Bruxelles, den 15. juni 1847.

KARL MARX

Hr. Proudhons værk er ikke slet og ret en afhandling om politisk økonomi, en almindelig bog, det er en Bibel: »mysterier«, »hemmeligheder, fravristet Guds bryst«, »åbenbaringer« – intet af alt dette mangler. Men da profeterne nu om stunder bliver prøvet endnu mere samvittighedsfuldt end de verdslige forfattere, må læseren desværre finde sig i sammen med os at gennemvandre denne »Genesis'« tørre og dunkle lærdom for senere sammen med hr. Proudhon at løfte sig op i »over-socialismens« (supra-socialisme) æteriske og frugtbare egne.

(Se Proudhon, »Philosophie de la Misère«, prolog, s. III, linie 20).⁵³)

FØRSTE KAPITEL

En videnskabelig opdagelse

§ 1. Modsætning mellem brugsværdi og bytteværdi

»Den egenskab, alle produkter har, det være sig naturlige eller industrielle, at tjene mennesket til livets ophold – kaldes i særdeleshed for *brugsværdi*; deres egenskab, at kunne udveksles med hinanden, kaldes for *bytteværdi*... Hvordan bliver brugsværdi til bytteværdi?... Frembringelsen af (bytte-)⁵⁴) værdiens idé er af økonomerne ikke blevet bemærket med tilstrækkelig omhu; vi må derfor standse her. Da der nemlig blandt de ting, som jeg har brug for, er et stort antal, der i naturen kun forefindes i beskeden mængde eller slet ikke forefindes, er jeg tvunget at hjælpe til ved at producere det, jeg mangler, og da jeg ikke selv kan lægge håndkraft til så mange ting, vil jeg *foreslå* andre mennesker, mine medarbejdere i forskellige virksomhedsgrene, at overlade en del af deres produkter til mig i *bytte* med mit«. (Proudhon, bd. I, kap. 2, s. 33–34).

Hr. Proudhon sætter sig for fremfor alt at forklare os værdiens dobbelte natur, »distinktionen inden for værdien«, (I, s. 34), den bevægelse, hvorved bytteværdien fremgår af brugsværdien. Sammen med hr. Proudhon må også vi standse op ved denne transsubstantiations-akt (forvandlings-akt). Lad os se, hvordan denne akt fuldbyrdes ifølge vor forfatter.

Et meget stort antal produkter forefindes ikke i na-

⁵³) Denne forbemærkning findes ikke i de første fire oplag af den tyske udgave. – Red.

⁵⁴) (bytte) – indføjet af Marx.

turen, men kan kun skabes ved hjælp af industrien. Så snart behovene overstiger naturens spontane produktion, er mennesket tvunget til at tage sin tilflugt til den industrielle produktion. Hvad er denne industri, i hr. Proudhons forestilling? Hvad er dens oprindelse? Et enkelt menneske, der føler behov for et stort antal ting, »kan ikke selv lægge håndkraft til så mange ting«. Så mange behov, som skal tilfredsstilles, forudsætter så mange ting, som skal produceres. Intet produkt uden produktion. Men så mange ting, som skal produceres, forudsætter allerede mere end et enkelt menneskes hjælpende hånd. Men fra det øjeblik, hvor man forudsætter mere end én hånd, som bidrager til produktionen, forudsætter man allerede en hel produktion, som er baseret på arbejdets deling. Således forudsætter det behov, som hr. Proudhon forudsætter, allerede hele arbejdsdelingen. Forudsætter vi arbejdsdelingen, så har vi vareudvekslingen og følgelig også bytteværdien. Vi kunne lige så godt forudsætte bytteværdien som givet på forhånd.

Men hr. Proudhon har foretrukket at vandre i kredse; lad os følge ham på hans omveje, der hele tiden kun vil føre os tilbage til udgangspunktet.

For at forlade den tilstand, hvor enhver som eneboer kun producerer for sig selv, og nå frem til vareudvekslingen, »henvender jeg mig,« siger hr. Proudhon, »til mine medarbejdere i forskellige virksomhedsgrene«. Jeg har altså medarbejdere, som alle udfører forskellige funktioner, uden at vi derfor, jeg og alle de andre – stadigvæk ifølge hr. Proudhons forudsætning – er trådt ud af vor ensomme og lidet sociale stilling som Robinson'er. Medarbejderne og de forskellige virksomhedsgrene, arbejdsdelingen og vareudvekslingen, som arbejdsdelingen indbefatter, det hele forefindes, dalet ned fra himlen.

Lad os sammenfatte: jeg har behov, som bygger på arbejdsdeling og vareudveksling. Idet hr. Proudhon forudsætter disse behov, har han allerede forudsat vareudvekslingen og bytteværdien, hvis »oprindelse« han netop

har sat sig for »at markere med større omhu end de øvrige økonomer«.

Hr. Proudhon kunne lige så godt have byttet om på tingenes rækkefølge, uden at gøre afbræk i sine slutningers rigtighed. For at forklare bytteværdien har man brug for vareudvekslingen. For at forklare vareudvekslingen har man brug for arbejdsdelingen. For at forklare arbejdsdelingen har man brug for de behov, som gør arbejdsdelingen nødvendig. For at forklare disse behov, må man simpelt hen »forudsætte« dem, hvad der på ingen måde betyder at fornægte dem, stik imod det første aksiom i hr. Proudhons prolog: »At forudsætte Gud, betyder at fornægte ham«. (Prolog, s. I).

Hvordan går hr. Proudhon til værks med den arbejdsdeling, han forudsætter som bekendt, for at forklare bytteværdien, der for ham altid er det ubekendte?

»Et menneske« går i gang med »at foreslå andre mennesker, sine medarbejdere i forskellige virksomheds-grene«, at etablere vareudveksling og foretage en adskillelse mellem brugsværdi og bytteværdi. Når de har accepteret denne foreslåede adskillelse, har medarbejderne kun overladt hr. Proudhon den »omhu« at tage kendsgerningen til efterretning i sin afhandling om politisk økonomi, at notere »frembringelsen af værdiens idé, at »bemærke« den. Men han skylder os stadigvæk at forklare »frembringelsen« af dette forslag, han skal nemlig fortælle os, hvordan dette enlige menneske, denne Robinson, pludselig har fået den idé at stille »sine medarbejdere« et forslag af den *kendte* art og hvordan disse medarbejdere har accepteret det uden nogen som helst indvending.

Hr. Proudhon kommer ikke ind på disse genealogiske enkeltheder. Han forlener simpelt hen vareudvekslingens kendsgerning med en slags historisk præg, idet han præsenterer den i form af et andragende, stillet af tredjemand og gående ud på at man bør etablere vareudvekslingen.

Her har vi en lille prøve på den »historiske og beskri-

vende metode« hos hr. Proudhon, der viser en så overlegen foragt for den »historiske og beskrivende metode« hos Adam Smith og Ricardo.

Vareudvekslingen har sin egen historie. Den har gennemgået forskellige faser.

Der var en tid, hvor man, som i middelalderen, kun udvekslede det overflødige, produktionens overskud over forbruget.

Der var endvidere en tid, hvor ikke kun det overflødige, men alle produkter, hele den industrielle eksistens var gået over i handelen, hvor hele produktionen afhang af vareudvekslingen. Hvordan forklarer man denne anden fase af vareudvekslingen, bytteværdien i anden potens?

Hr. Proudhons svar er straks parat: antag at et menneske har »*foreslået* andre mennesker, sine medarbejdere i forskellige virksomhedsgrene« at opløfte bytteværdien til anden potens.

Endelig kom der en tid, hvor alt, hvad menneskene hidtil havde betragtet som ikke salgbart, blev gjort til genstand for vareudveksling, for sjakren, kunne sælges. Dette er tiden, hvor selv de ting, som man hidtil havde delt, men aldrig udvekslet, givet, men aldrig solgt, erhvervet, men aldrig købt – dyd, kærlighed, overbevisning, viden, samvittighed osv. – hvor, kort sagt, alt blev gjort til genstand for handel. Det er en tid med almindelig korrupsion, med universel bestikkelighed, eller, for at bruge den politiske økonomis udtryksmåde, en tid, hvor hver ting, fysisk eller moralsk, har fået handelsværdi og bliver bragt på markedet for at blive takseret efter sin nøjagtige værdi.

Hvordan vil man nu forklare denne nye og sidste fase i vareudvekslingen – bytteværdien i tredje potens?

Hr. Proudhons svar vil straks være parat: antag, at en person »har *foreslået* andre personer, sine medarbejdere i forskellige virksomhedsgrene«, at gøre dyden, kærligheden osv. til en handelsværdi og opløfte bytteværdien til tredje og sidste potens.

Man ser, hr. Proudhons »historiske og beskrivende metode« er godt for alt, besvarer alt, forklarer alt. Når det drejer sig om at forklare »frembringelsen af en økonomisk idé« historisk, så forudsætter han et menneske, der foreslår andre mennesker, »sine medarbejdere i forskellige virksomhedsgrene«, at fuldbyrde denne frembringelsesakt, og alt er gjort.

Fra nu af accepterer vi bytteværdiens »frembringelse« som en fuldbyrdet akt; nu mangler vi bare at forklare bytteværdiens forhold til brugsværdien. Lad os lytte til hr. Proudhon.

»Økonomerne har meget godt fremhævet værdiens dobbeltkarakter; men hvad de ikke har udtrykt med samme tydelighed, det er dens selvmodsigende natur – her begynder vor kritik... Det betyder kun lidt, at man gør opmærksom på hin forbavsende kontrast mellem brugsværdi og bytteværdi, hvor økonomerne kun er vant til at se noget meget simpelt; det gælder om at vise, at denne tilsyneladende simpelhed skjuler et dybt mysterium, som det er vor pligt at trænge ind i... For at udtrykke os teknisk, så forholder brugsværdi og bytteværdi sig omvendt proportionalt« (I, s. 36 og 38).

Hvis vi har fattet hr. Proudhons tanke rigtigt, så vil han fastslå følgende fire punkter:

1. Brugsværdi og bytteværdi danner en »forbavsende kontrast«, står i modsætning til hinanden.

2. Brugsværdi og bytteværdi forholder sig omvendt proportionalt, modsiger hinanden.

3. Økonomerne har hverken set eller erkendt modsætningen eller modsigelsen.

4. Hr. Proudhons kritik begynder med slutningen.

Også vi begynder med slutningen, og for at rense økonomerne for hr. Proudhons anklager, vil vi give ordet til to ret betydelige økonomer:

Sismondi: »Handelen har reduceret alle ting til modsætningen mellem brugsværdi og bytteværdi, etc« (»Études«, bd. II, s. 162, udg. Bruxelles).

Lauderdale: »I almindelighed aftager nationalrigdom-

men (brugsværdien)⁵⁵⁾ i samme forhold som enkeltformerne forøges gennem bytteværdiens stigning; og i samme grad som disse aftager ved at værdien falder, stiger som regel den førstnævnte«. (»Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique«, overs. af Lagentie de Lavaisse, Paris 1808, s. 34).

På *modsatningen* mellem brugsværdi og bytteværdi har Sismondi bygget sin hovedteori, ifølge hvilken indtægten aftager i samme forhold som produktionen øges.

Lauderdale har bygget sit system på det omvendte forhold mellem de to værdiarter, og på Ricardos tid var hans teori så populær, at denne kunne omtale den som almindelig kendt.

»Ved at sammenblande begreberne bytteværdi og rigdom (brugsværdi)⁵⁶⁾ kom man til den påstand, at man kunne øge rigdommen ved at mindske mængden af ting, som er nødvendige, nyttige eller behagelige i livet«. (Ricardo, »Principes d'économie politique«, overs. af Constanancio, med anmærkninger af J.-B. Say, Paris 1835, bd. II, kap. »Om værdi og rigdom«, s. 65).

Vi ser, at økonomerne – før hr. Proudhon – har »gjort opmærksom på« det dybe mysterium af modsætning og modsigelse. Lad os se, hvordan hr. Proudhon i sin tur – efter økonomerne – forklarer dette mysterium.

Et produkts bytteværdi falder i samme grad, som udbuddet vokser, når efterspørgslen er uforandret; med andre ord, jo rigeligere et produkt findes i *forhold til efterspørgslen*, des lavere er dets bytteværdi eller pris. Og *omvendt*; jo svagere udbuddet er i forhold til efterspørgslen, des højere bliver produktets bytteværdi, dvs. dets pris; med andre ord, jo sjældnere de udbudte produkter er i forhold til efterspørgslen, des højere bliver prisen. Et produkts bytteværdi afhænger af, om det er rigeligt eller sjældent, men altid i forhold til efterspørgslen. Tag et produkt, som er mere end sjældent – for

⁵⁵⁾ (brugsværdien) – indføjet af Marx.

⁵⁶⁾ (brugsværdi) – indføjet af Marx.

min skyld ét, der er det eneste i sin art – det vil være mere end rigeligt, det vil være overflødig, hvis der ikke findes efterspørgsel efter det. Omvendt, tag et produkt, der er mangfoldiggjort i milliontal, det vil stadigvæk være sjældent, hvis det ikke dækker efterspørgslen, dvs. hvis der findes for megen efterspørgsel efter det.

Vi kan sige, at dette er nærmest banale sandheder, og dog var vi nødt til at gentage dem her for at gøre hr. Proudhons mysterier forståelige.

»Således at man, hvis man følger princippet i dets yderste konsekvenser, måtte nå frem til denne den mest logiske af alle slutninger, at de ting, hvis anvendelse er nødvendig og hvis mængde er ubegrænset, måtte kunne fås gratis, og at de, hvis nytteværdi er lig nul og hvis sjældenhed er overordentlig stor, måtte stå i en umådelig høj pris. for at øge forvirringen til det yderste, forekommer disse to ekstremer ikke i praksis: på den ene side kan intet menneskeligt produkt nogen sinde vokse til uendelige mængder; på den anden side må de sjældneste ting til en vis grad være nyttige, ellers kunne de slet ikke have nogen værdi. Brugsværdi og bytteværdi er altså nødvendigvis forbundet med hinanden, skønt de ifølge deres natur vedvarende prøver at udelukke hinanden«. (Bd. I, s. 39).

Hvad er det, der forøger hr. Proudhons forvirring til det yderste? Simpelt hen det, at han har glemt *efterspørgslen* og at en ting kun er rigelig eller sjælden, alt efter om den er efterspurgt. Efter han først har set bort fra efterspørgslen, sætter han bytteværdi lig med *sjældenhed* og brugsværdi lig med *overflod*. Når han siger, at de ting, »hvis nytteværdi er lig nul og hvis sjældenhed er overordentlig, står i en umådelig høj pris«, så siger han i virkeligheden, at bytteværdien ikke er andet end sjældenhed. »Yderste sjældenhed og nytteværdi lig nul«, det er sjældenhed slet og ret. »Umådelig høj pris«, det er bytteværdiens maksimum, den rene bytteværdi. Disse to udtryk anbringer han i en ligning. Bytteværdi og sjældenhed er således ensbetydende betegnelser. Idet

han når frem til disse påståede »yderste konsekvenser«, har hr. Proudhon ganske vist drevet det til det yderste, men kun i ord, ikke i det indhold, som de udtrykker, og han giver dermed mere bevis på retorik end på logik. Der hvor han tror at have fundet nye konsekvenser, genfinder han kun sine oprindelige hypoteser i al deres nøgenhed. Takket være den samme fremgangsmåde lykkes det ham at gøre brugsværdien ensbetydende med den rene overflod.

Efter han har sat lighedstegn mellem bytteværdi og sjældenhed på den ene side, brugsværdi og overflod på den anden side, er hr. Proudhon forbavset over, at han hverken kan finde brugsværdien i sjældenhed og bytteværdi, eller bytteværdien i overflod og brugsværdi; og da han endvidere indser, at disse ekstremer ikke forekommer i praksis, kan han ikke gøre andet end tro på et mysterium. Han kender en pris, som er umådelig høj, netop fordi der ikke findes købere, og købere vil han aldrig finde, så længe han ser bort fra efterspørgslen.

På den anden side synes hr. Proudhons overflod at opstå spontant. Han glemmer helt, at der findes folk, som producerer den, og at det ligger i deres interesse aldrig at tabe efterspørgslen af syne. Hvis det ikke var tilfældet, hvordan kunne hr. Proudhon ellers påstå, at de ting, som har en stor nytteværdi, skulle være meget billige eller sågar slet ikke koste noget? Han burde tværtimod være kommet til den slutning, at man måtte indskrænke overfloden, produktionen af meget nyttige ting, når man vil forhøje deres pris, deres bytteværdi.

Når før i tiden de franske vinbønder krævede en lov, der forbød at anlægge nye vingårde; når hollænderne brændte Asiens krydderier og udryddede nelliketærrerne på Molukkerne, så ønskede de simpelt hen at formindske overfloden for at forhøje bytteværdien. Hele middelalderen handlede efter samme princip, idet man ved lov begrænsede antallet af de svende, hver enkelt mester måtte beskæftige, og mængden af det værktøj, han måtte anvende. (Jnfr. Anderson, »Geschichte des

Handels«).

Efter at have præsenteret overflod som brugsværdi og sjældenhed som bytteværdi – og intet er lettere end at påvise, at overflod og sjældenhed forholder sig omvendt proportionalt – identificerer hr. Proudhon brugsværdien med *udbuddet* og bytteværdien med *efterspørgslen*. For at lade antitesen fremtræde endnu skarpere, substituerer han et andet udtryk og sætter »*meningsværdi*« (valeur d'opinion) i stedet for *bytteværdi*. Således bliver striden ført over på et andet felt, og vi har på den ene side nytteværdien (brugsværdien, udbuddet) og på den anden side meningen (bytteværdien, efterspørgslen).

Hvordan skal man nu forsone disse to faktorer, der modsiges hinanden? Hvad skal man gøre for at skabe harmoni mellem dem? Kan der i det mindste findes ét punkt, som de har til fælles?

»Bestemt,« udråber hr. Proudhon, »det findes: den *frie vilje*. Den pris, der resulterer af denne kamp mellem udbud og efterspørgsel, mellem nytteværdi og mening, kan ikke være udtryk for den evige retfærdighed«.

Hr. Proudhon fortsætter med at udvikle denne antitese:

»I min egenskab af *fri køber* er jeg dommer over mit behov, dommer over genstandens hensigtsmæssighed, dommer over den pris, som jeg er *villig* til at give for den. På den anden side er du i din egenskab af *fri producent* herre over fremstillingsmidlerne og følgelig har du frihed til at reducere dine omkostninger«. (Bd. I, s. 41).

Og da efterspørgslen eller bytteværdi er identiske med meningen, ser hr. Proudhon sig foranlediget til at sige:

»Det er bevist, at det er menneskets *frie vilje*, der bevirker modsætningen mellem brugsværdi og bytteværdi. Hvordan opløse denne modsætning, så længe den *frie vilje* består? Og hvordan ofre den *frie vilje* uden at prisgive mennesket?« (Bd. I, s. 41).

Her er det altså ikke muligt at nå frem til et resul-

tat. Vi har en kamp mellem to så at sige inkommen surable <som ikke kan måles med samme mål> magter, mellem nytte og mening, mellem den frie køber og den frie producent.

Lad os se lidt nærmere på sagen:

Udbuddet repræsenterer ikke udelukkende nytten, efterspørgslen ikke udelukkende meningen. Tilbyder den, der efterspørger, ikke tillige selv et eller andet produkt, eller det tegn, der repræsenterer alle produkter: penge, og repræsenterer han ikke – ifølge hr. Proudhon, – idet han tilbyder noget, nytten eller brugsværdien? På den anden side, efterspørger den tilbydende ikke samtidig et eller andet produkt, eller tegnet, der repræsenterer alle produkter: penge, og bliver han derved ikke lige så meget repræsentant for meningen, for meningsværdien eller bytteværdien?

Efterspørgslen er samtidig et udbud, udbuddet er samtidig en efterspørgsel. Følgelig beror hr. Proudhons antitese, der simpelt hen identificerer udbud og efterspørgsel med hhv. nytte og mening, udelukkende på en tom abstraktion.

Det som hr. Proudhon kalder brugsværdi, kalder andre økonomer med samme ret for meningsværdi. Vi vil kun citere Storch. («Cours d'économie politique», Paris 1823, s. 48 og 49).

Ifølge ham kaldes de ting, vi føler behov for, *behov*; *værdier* kaldes de ting, vi tillægger værdi. De fleste ting har kun værdi, fordi de tilfredsstillter behov, som er skabt af meningen. Meningen om vore behov kan skifte, og tingenes nytteværdi, som kun udtrykker disse tings forhold til vore behov, kan også skifte. Selv de naturlige behov skifter bestandig. Hvilken forskel kan der i virkeligheden ikke være mellem de ting, der tjener som hovednæringsmiddel hos forskellige folkeslag!

Kampen foregår ikke mellem nytteværdien og meningen; den foregår mellem den handelsværdi, den tilbydende kræver, og den handelsværdi, den efterspørgende tilbyder. Produktets bytteværdi er hver gang

resultatet <die Resultante> af disse hinanden modsigende vurderinger.

Udbud og efterspørgsel stiller i sidste instans produktion og konsumtion over for hinanden, men vel at mærke, produktion og konsumtion, byggende på vareudveksling mellem individer.

Det produkt, man tilbyder, er ikke det nyttige i og for sig. Det er forbrugeren, der fastslår dets nytteværdi. Og selv om man tilkender det den egenskab at være nyttigt, repræsenterer det ikke nytteværdien som sådan. Under produktionens gang blev det udvekslet mod alle produktionsomkostninger, mod råstoffer, arbejderens løn osv., lutter ting, der har bytteværdi. Følgelig repræsenterer produktet i producentens øjne en sum af bytteværdier. Det han tilbyder, er ikke kun en nyttig genstand, men også og fremfor alt en bytteværdi.

Hvad angår efterspørgslen, så er den kun effektiv for så vidt den råder over byttemidler. Disse midler er selv produkter, bytteværdier.

I udbud og efterspørgsel finder vi således på den ene side et produkt, som har kostet bytteværdier, og behov for at sælge; på den anden side midler, der har kostet bytteværdier, og ønsket om at købe.

Hr. Proudhon stiller den *frie køber* over for den *frie producent*. Han tillægger dem begge rent metafysiske egenskaber. Derfor kan han også sige: »Det er bevist, at det er menneskets *frie vilje*, der skaber modsætningen mellem brugsværdi og bytteværdi«. (I, s. 41).

Så længe producenten producerer i et samfund, der bygger på arbejdsdeling og vareudveksling mellem individer – og dette er hr. Proudhons hypotese – er han tvunget til at sælge. Hr. Proudhon gør producenten til herre over produktionsmidlerne; men han vil være enig med os i, at det ikke afhænger af den *frie vilje*, om han ejer disse produktionsmidler. Mere endnu: disse produktionsmidler er for en stor del produkter, han indfører fra udlandet, og i den moderne produktion står

det ham ikke engang frit at producere den mængde, han vil; produktivkræfternes udviklingstrin på et givet tidspunkt tvinger ham til at producere i denne eller hin bestemte målestok.

Konsumenten er ikke friere end producenten. Hans mening afhænger af hans midler og hans behov. Begge er bestemt af hans sociale position, som selv er afhængig af hele den sociale organisation. Nu vel, både arbejderen, der køber kartofler, og den holdte elskerinde, der køber kniplinger, følger begge kun deres respektive mening; men deres forskellige mening forklares ved den forskellige stilling, som de hver især indtager i verden og som selv er et produkt af den sociale organisation.

Beror hele systemet af behov på meningen eller på produktionens totale organisation? For det meste udspringer behovene direkte af produktionen eller af en almindelig tilstand, der bygger på produktionen. Verdenshandelen drejer sig næsten udelukkende om behov – ikke privatforbrugets behov, men produktionens behov. For at vælge et andet eksempel: forudsætter ikke behovet for sagførere en given civilret, som kun er udtryk for en vis udvikling af ejendomsretten, dvs. af produktionen?

Det er ikke nok for hr. Proudhon, at han i forholdet mellem udbud og efterspørgsel har elimineret de elementer, vi har omtalt. Han driver abstraktionen til den yderste grænse, idet han smelter alle producenter sammen til en *enkelt* producent, alle konsumenter til en *enkelt* konsument og lader kampen foregå mellem disse to fantastiske personer. Men i den reale verden sker tingene anderledes. Den indbyrdes konkurrence mellem de tilbydende og den indbyrdes konkurrence mellem de efterspørgende danner begge et nødvendigt element i kampen mellem købere og sælgere, den kamp, hvis resultat er bytteværdien.

Efter hr. Proudhon har elimineret produktionsomkostningerne og konkurrencen, kan han efter behag redu-

cere formlen om udbud og efterspørgsel til det absurde.

»Udbud og efterspørgsel,« siger han, »er ikke andet end to *ceremonielle former*, der tjener til at stille brugsværdi og bytteværdi over for hinanden og foranledige deres forsoning. De er to elektriske poler, der, når de forbindes, må frembringe det fænomen af valgslægtskab <affinité>, som man kalder vareudveksling«. (Bd. I, s. 49).

Man kunne lige så godt sige, at vareudvekslingen kun er en »ceremoniel form« for at bringe forbrugeren og forbrugsgenstanden sammen. Man kunne lige så godt sige, at alle økonomiske relationer kun er »ceremonielle former« for at formidle den umiddelbare konsumtion. Udbud og efterspørgsel er relationer i en given produktion, hverken mere eller mindre end den individuelle vareudveksling.

Hvori består følgelig hele hr. Proudhons dialektik? Den består i, at han i stedet for brugsværdi og bytteværdi, udbud og efterspørgsel sætter abstrakte og modsigende begreber, såsom sjældenhed og overflod, nytte og mening, *én* producent og *én* konsument, begge *riddere af den frie vilje*.

Og hvad vil han opnå med alt dette?

At sikre sig et middel til før eller senere at indføre et af de elementer, han har fjernet, *produktionsomkostningerne*, som *syntese* af brugsværdi og bytteværdi. Og således danner da produktionsomkostningerne, i hans øjne, den *syntetiske* eller *konstituerede værdi*.

§ 2. Den konstituerede eller syntetiske værdi

»(Bytte-)⁵⁷⁾ værdien er hjørnestenen i den økonomiske bygning«. (I, s. 32). Den »konstituerede« værdi er hjørnestenen i et system af økonomiske modsigelser.

Hvad er da denne »konstituerede værdi«, der udgør hele hr. Proudhons opdagelse i den politiske økonomi?

Nytteværdien engang forudsat, er arbejdet kilden til

⁵⁷⁾ (Bytte) – indføjet af Marx. 116

værdi. Arbejdets målestok er tiden. Produkternes relative værdi er bestemt af den arbejdstid, der har måttet anvendes til deres fremstilling. Prisen er produktets relative værdi, udtrykt i penge. Endelig er et produkts *konstituerede* værdi simpelt hen den værdi, der konstitueres (fastsættes) ved hjælp af den arbejdstid, produktet indeholder.

Lige som Adam Smith har opdaget *arbejdsdelingen*, således hævder hr. Proudhon at have opdaget den »*konstituerede værdi*«. Det er ikke just »noget uhørt«; imidlertid må man indrømme, at der ikke ligger noget uhørt i nogen opdagelse inden for den økonomiske videnskab. Dog prøver hr. Proudhon, der aner hele betydningen af sin opdagelse, at afsvække dens fortjeneste »for at berolige læseren angående sine krav på originalitet og at forsone de ånder, hvis frygtsomhed er lidet gunstig for nye ideer«. Men efter den samme målestok, hvormed han tilmåler sine forgængere den andel, som enhver af dem har haft i fastsættelsen af værdien, kommer han nødtvungent til at bekende højlydt, at det er ham selv, der kan tilkomme den største part, løvens part.

»Værdiens syntetiske idé blev vagt opfattet af Adam Smith... Men denne værdiidé var hos Adam Smith helt intuitiv; samfundet ændrer imidlertid ikke sine vaner i henhold til blotte intuitioner, det bøjer sig kun for kendsgerningernes autoritet. Antinomien <modsigelsen> måtte udtrykkes på en tydeligere og mere præcis måde: J.-B. Say var dens vigtigste talsmand«. (I, s. 66).

Her har vi historien om opdagelsen af den syntetiske værdi fiks og færdig. Adam Smith tilkommer den vage intuition, J.-B. Say antinomien, hr. Proudhon den konstitutionerende og »konstituerede« sandhed. Og tag endelig ikke fejl: alle andre økonomer, fra Say til Proudhon, har bevæget sig i antinomiens spor.

»Det er utroligt, at så mange forstandige mennesker i fyrretyve år har plaget sig i kampen med en så simpel idé. Men nej, sammenligningen af værdier foregår, uden

at der findes noget som helst sammenligningsgrundlag imellem dem, og uden måleenhed: – det var økonomerne i det 19. århundrede besluttet på at hævde mod alle og enhver, hellere end at annamme lighedens revolutionære teori. Hvad vil eftertiden sige til det?« (Bd. I, s. 68).

Eftertiden, anråbt på så brysk en måde, vil til at begynde med geråde i tvivl angående kronologien. Den må nødvendigvis spørge sig selv: hører da Ricardo og hans skole ikke med til det 19. århundreders økonomer? Ricardos system stammer fra 1817; han opstillede det princip, »at varernes relative værdi udelukkende beror på det arbejde, som kræves til deres fremstilling«. Ricardo er overhoved for en hel skole, der siden Restaurationen⁵⁸⁾ hersker i England. Ricardos lære repræsenterer barsk, ubarmhjertigt, hele det engelske bourgeoisie, der i sig selv er typen på det moderne bourgeoisie. »Hvad vil eftertiden sige til dette?« Den vil ikke sige, at hr. Proudhon ikke har kendt Ricardo, fordi han taler om ham, tit og længe, han vender hele tiden tilbage til ham og slutter med at sige, at hans system er noget »vrøvl«. Hvis eftertiden nogen sinde blander sig i det, så vil den måske sige, at hr. Proudhon, som frygtede at støde sine læseseres anglofobi (englænderforskrækkelse) har foretrukket at gøre sig selv til den ansvarlige udgiver af Ricardos ideer. Lad det være som det vil, eftertiden vil finde det meget naivt, at hr. Proudhon fremstiller det, Ricardo har påvist videnskabeligt som teorien for det nuværende, det borgerlige samfund – som »revolutionær fremtidsteori«; at han opfatter det, Ricardo og hans skole længe før ham har opstillet som den videnskabelige formel for den ene side af antinomien, nemlig *bytteværdien* – som en opløsning af antinomien mellem brugsværdi og bytteværdi. Men lad os én gang for alle se bort fra eftertiden og lad os konfrontere hr. Proudhon med

⁵⁸⁾ Restaurationen – perioden efter Napoleons fald i 1815 og bourbonernes genindsættelse i Frankrig. – *Red.*

sin forgænger Ricardo. Følgende citater fra denne skribent sammenfatter hans værditeori:

»Det er ikke nytteværdien, der er målestok for *bytteværdien*, skønt den er et nødvendigt element af den«. (Bd. I, s. 3 i »Principes de l'économie politique etc«, overs. fra engelsk af F.S. Constancio, Paris 1835).

»Tingene, engang anerkendt som nyttige i sig selv, afleder deres bytteværdi af to kilder: deres sjældenhed og den arbejdstid, som er nødvendig for at opnå dem. Der findes ting, hvis værdi kun afhænger af deres sjældenhed. Intet arbejde kan forøge deres antal, derfor kan deres værdi ikke falde som følge af deres større rigelighed. Dertil hører skulpturer, kostbare malerier osv. Denne værdi afhænger ene og alene af formue, smag og lune hos de personer, der har lyst til at eje disse genstande«. (Bd. I, s. 4 og 5, s. st.). »De udgør imidlertid kun en meget ringe mængde af de varer, som udveksles dagligt. Da det største antal af de genstande, som man ønsker at eje, er produkter af industrien, så kan man mangfoldiggøre dem i næsten ubegrænset mængde, ikke kun i ét land, men i flere, hvis blot man vil anvende det til deres fremstilling nødvendige arbejde«. (Bd. I, s. 5, s. st.). »Hvis vi altså taler om varer, deres bytteværdi og de principper, som regulerer deres relative pris, så har vi kun de varer for øje, hvis mængde efter behag kan forøges gennem menneskeligt arbejde og hvis produktion fremmes af konkurrencen og ikke støder på forhindringer«. (Bd. I, s. 5).

Ricardo citerer Adam Smith, der ifølge hans mening »har defineret bytteværdiens oprindelige kilde med *stør nøjagtighed*«. (Smith, I, kap. 5, s. 9) og han tilføjer:

»At denne« (nemlig arbejdstiden) »i virkeligheden er grundlaget for alle tings bytteværdi, undtagen dem, der ikke kan forøges efter behag gennem menneskeligt arbejde, er en yderst vigtig doktrin i den politiske økonomi, for der er ingen kilde, hvorfra der er strømmet så mange fejltagelser, født så mange meningsforskelle i denne videnskab, som den overfladiske og lidet præcise

udlægning af ordet værdi«. (Bd. I, s. 8). »Hvis det er den i en genstand nedlagte arbejdsmængde, der bestemmer dens bytteværdi, så forøger selvfølgelig enhver forøgelse af arbejdsmængden nødvendigvis værdien af den genstand, den bliver anvendt på, og på samme måde må enhver formindskelse af arbejdet formindske dens pris«. (Bd. I, s. 9).

Derefter bebrejder Ricardo Adam Smith dette:

1. At han »for værdien opstillede en anden målestok end arbejdet, snart kornets værdi, snart den arbejdsmængde, som en ting kan købe« osv. (Bd. I, s. 9 og 10).

2. At han »uden forbehold anerkender princippet og dog indskrænker dets anvendelse til den oprindelige primitive tilstand i samfundet, som går forud for akkumulation af kapitaler og privatejendom til jorden«. (Bd. I, s. 21).

Ricardo prøver at bevise, at jordejendom, dvs. jordrenten, ikke kan ændre levnedsmidlernes relative værdi og at kapitalernes akkumulation kun udøver en midlertidig og oscillerende <svingende> indflydelse på de relative værdier, der bestemmes i forhold til den arbejdsmængde, som er anvendt for at fremstille dem. Til støtte for sin tese udvikler han sin berømte jordrente-teori, analyserer kapitalen og når i sidste instans frem til ikke at finde andet end ophobet arbejde i den. Derefter udvikler han en hel teori om arbejdsløn og profit og beviser, at løn og profit stiger eller falder omvendt proportionalt, uden at influere på produktets værdi. Han overser ikke den indflydelse, kapitalernes ophobning og deres forskellige natur (fast eller flydende kapital) såvel som lønnens højde kan udøve på produkternes relative værdi. Dette er endog de væsentligste problemer, der beskæftiger Ricardo.

»Ingen arbejdsbesparelse,« siger han, »har nogen sinde undgået at få en vares relative værdi⁵⁹⁾ til at falde,

⁵⁹⁾ [Ricardo bestemmer som bekendt en vares værdi ved hjælp af »den mængde arbejde, der kræves til at opnå den« (Ri-

uanset om denne besparelse angår det arbejde, der er nødvendigt for at fremstille selve genstanden, eller om den angår det arbejde, der er nødvendigt for at danne den kapital, som anvendes til denne fremstilling«. (Bd. I, s. 28). »Følgelig vil, så længe en arbejdsdag afkaster den samme mængde fisk til den ene og lige så meget vildt til den anden, det naturlige niveau for de respektive byttepriser altid forblive det samme, uanset hvilke ændringer der ellers kan foregå med arbejdslønnen og profitten og uanset alle virkninger fra kapitalakkumuleringen«. (Bd. I, s. 32). »Vi har betragtet arbejdet som grundlag for tingenes værdi og den til deres fremstilling nødvendige arbejdsmængde som den målestok, der bestemmer den mængde varer, som man må give i bytte for andre; men vi har ikke til hensigt at benægte, at der i den til enhver tid gældende varepris forekommer tilfældige og forbigående afvigelser fra denne oprindelige og naturlige pris«. (Bd. I, s. 105, s. st.). »Det er produktionsomkostningerne, der i sidste instans bestemmer tingenes pris, og ikke, som det ofte er blevet hævdet, forholdet mellem udbud og efterspørgsel«. (Bd. II, s. 253).

Lord Lauderdale havde undersøgt bytteværdiens ændringer ifølge loven om udbud og efterspørgsel, eller sjældenhed og overflod i forhold til efterspørgslen. Ifølge hans opfattelse kan værdien af en ting stige, når dens mængde formindskes, men efterspørgslen efter den vokser; den kan falde, alt efter som dens mængde vokser eller efterspørgslen efter den falder. Således kan en genstands værdi ændre sig under indvirkning af otte forskellige årsager, nemlig fire årsager, som angår genstanden selv, og fire årsager, som angår pengene eller en-

cardo, s. st. I, s. 4). Den udvekslingsform, der hersker i enhver produktionsmåde, som beror på vareproduktion, altså også i den kapitalistiske, fører imidlertid med sig, at denne værdi ikke udtrykkes direkte i mængder af arbejde, men i mængder af en anden vare. En »vares værdi«, udtrykt i et kvantum af en anden vare (penge eller ikke penge) kaldes hos Ricardo dens relative værdi. F. E.].

hver anden vare, der tjener som værdimål. Ricardo imødegår dette på følgende måde:

»Produkter, som en enkeltperson eller et selskab har *monopol* på, ændrer deres værdi i overensstemmelse med den lov, lord Lauderdale har opstillet; de falder som følge af at udbuddet vokser og stiger som følge af det ønske, køberne lægger for dagen om at erhverve dem; deres pris står ikke i noget nødvendigt forhold til deres naturlige værdi. Hvad imidlertid angår ting, som er underlagt konkurrencen mellem sælgerne og hvis mængde til en vis grad kan forøges, så afhænger deres pris til syvende og sidst ikke af efterspørgsel og udbud, men af forøgede eller formindske produktionsomkostninger«. (Bd. II, s. 259).

Vi overlader det til læseren at sammenligne Ricardos præcise, klare og enkle sprog med de retoriske kraftanstrengelser, hr. Proudhon gør sig for at nå frem til bestemmelse af bytteværdien ved hjælp af arbejdstiden.

Ricardo viser os den borgerlige produktions reale bevægelse, der konstituerer værdien. Hr. Proudhon abstraherer fra denne reale bevægelse, han aser og maser med at opfinde nye fremgangsmåder og indrette verden efter en angivelig ny formel, der kun er det teoretiske udtryk for den reale bevægelse, som Ricardo har skildret så udmærket. Ricardo tager sit udgangspunkt i det bestående samfund for at vise os, hvordan dette samfund konstituerer værdien; hr. Proudhon tager som udgangspunkt den konstituerede værdi for at konstituere en ny social verden formedelst denne værdi. For hr. Proudhon må den konstituerede værdi gå i ring og på ny blive konstituerende for en verden, der allerede er fuldstændigt konstitueret ifølge denne værdimålestok. Bestemmelse af værdien ved hjælp af arbejdstiden er for Ricardo bytteværdiens lov; for hr. Proudhon er den syntesen af brugsværdi og bytteværdi. Ricardos værditeori er den videnskabelige fortolkning af nutidens økonomiske liv; hr. Proudhons værditeori er den utopiske udlægning af Ricardos teori. Ricardo fastslår sin formels sandhed,

idet han afleder den af alle økonomiske processer og ved hjælp af den forklarer alle fænomener, selv de, der i første øjeblik synes at modsige den, såsom jordrenten, kapitalernes akkumulation og forholdet mellem løn og profit. Netop dette gør hans lære til et videnskabeligt system; hr. Proudhon, der har genfundet denne Ricardos formel formedelst rent vilkårlige hypoteser, er følgelig tvunget til at lede efter enkelte økonomiske kendsgerninger, som han torterer og forfalsker for at kunne fremstille dem som eksempler, som allerede eksisterende anvendelser, som kim til virkeliggørelse af hans nyskabende ideer. (Se videre § 3 »Anvendelse af den konstituerede værdi«).

Lad os nu gå over til de slutninger, hr. Proudhon drager af sin ved hjælp af arbejdstiden konstituerede værdi.

En vis mængde arbejde har samme værdi som det produkt, der er skabt ved hjælp af denne samme arbejdsmængde.

Enhver arbejdsdag gælder lige så meget som en anden arbejdsdag; dvs. ved samme mængde gælder den enes arbejde lige så meget som den andens arbejde; der findes ingen kvalitativ forskel. Ved samme arbejdsmængde udveksles den enes produkt mod den andens produkt. Alle mennesker er lønarbejdere og er lønnet ens for samme arbejdstid. Fuldstændig lighed behersker vareudvekslingen.

Er disse slutninger de naturlige og nødvendige konsekvenser af den »konstituerede«, dvs. den ved hjælp af arbejdstiden bestemte værdi?

Hvis en vares værdi er bestemt ved den arbejdsmængde, som er nødvendig for at fremstille den, så følger deraf nødvendigvis, at arbejdets værdi, dvs. arbejdslønnen, ligeledes er bestemt ved den arbejdsmængde, som er nødvendig for at fremstille den. Lønnen dvs. arbejdets relative værdi eller dets pris, er følgelig bestemt af den arbejdstid, der er nødvendig for at frembringe alt det, som arbejderen har brug for til sit underhold. *»Nedsæt omkostningerne ved produktion af hatte, og deres*

pris vil sluttelig falde til deres nye naturlige pris, uanset om efterspørgslen fordobles, tredobles eller firedobles. *Nedsæt menneskenes leveomkostninger* ved at sænke den naturlige pris på fødevarer og tøj, der er livsnødvendige, og I vil se, hvordan lønnen falder, selv om efterspørgslen efter arbejdere skulle stige betydeligt«. (Ricardo, bd. II, s, 253).

Visselig er Ricardos sprog så kynisk som noget kan være. At sætte lighedstegn mellem fabrikationsomkostningerne for hatte og menneskets leveomkostninger, det betyder at forvandle mennesker til hatte. Men man bør ikke råbe for meget op over denne kynisme. Kynismen ligger i selve sagen og ikke i de ord, der betegner sagen. Franske skribenter som d'herrer Droz, Blanqui, Rossi o.a. undte sig selv den uskyldige fornøjelse at bevise, at de er højt hævet over de engelske økonomer, idet de prøver at iagttage etiketten og bruge et »humanitært« sprog; når de bebrejder Ricardo og hans skole deres kyniske sprog, så sker det kun, fordi det støder dem at se de økonomiske relationer afdækket i al deres nøgenhed, at se bourgeoisie's mysterier røbet.

Lad os sammenfatte: hvor arbejdet selv er en vare, måles det som sådan ved hjælp af den arbejdstid, som er nødvendig for at fremstille denne vare, arbejdet. Og hvad er nødvendigt for at fremstille denne vare, arbejdet? Netop den arbejdstid, der er nødvendig for at fremstille de ting, som er uundværlige for arbejdets uafbrud-

⁶⁰⁾ [Den tese, at arbejdskraftens »naturlige«, dvs. normale pris falder sammen med lønnens minimum, dvs. værdiækvivalentet for de levnedsmidler, der er absolut nødvendige til arbejderens eksistens og forplantning – denne tese blev først fremsat af mig i »Omrids til en kritik af nationaløkonomien« (»Tysk-franske årbøger«, Paris 1888) og i »Den arbejdende klasses stilling i England«. Som man ser her, har Marx dengang accepteret denne tese. Fra os begge har Lassalle overtaget den. Men selv om arbejdslønnen i virkeligheden hele tiden har en tendens til at nærme sig minimum, så er denne tese alligevel forkert. Den kendsgerning, at ar-

te fortsættelse, dvs. for at gøre det muligt for arbejderen at opretholde livet og forplante sin race. Arbejdets naturlige pris er ikke andet end lønnens minimum.⁶⁰) Når lønnens markedspris hæver sig over sin naturlige pris, så er det netop fordi den værdilov, hr. Proudhon har opstillet som princip, finder sin modvægt i det skiftende forhold mellem udbud og efterspørgsel. Men lønnens minimum forbliver ikke desto mindre det midtpunkt, mod hvilket lønnens markedspris tenderer.

Således er værdien, målt ved hjælp af arbejdstiden, nødvendigvis formlen for arbejdernes moderne slaveri i stedet for at være den »revolutionære teori« for proletariats befrielse, som hr. Proudhon hævder.

Lad os nu se, i hvor høj grad anvendelsen af arbejdstiden som målestok for værdien er uforenelig med den bestående klasseantagonisme (modsætning) og den ulige fordeling af produktet mellem den umiddelbare arbejder og ejeren af akkumuleret arbejde.

Lad os tage et eller andet produkt, f.eks. et stykke lærred. Dette produkt som sådant indeholder et bestemt kvantum arbejde. Dette arbejdsquantum vil altid være det samme, uanset den indbyrdes stilling mellem de personer, som har været med til at skabe dette produkt.

Lad os tage et andet produkt: et stykke klæde, der skal have krævet det samme arbejdsquantum som lærredet.

Når der foregår en udveksling af disse to produkter, så sker der en udveksling af lige store arbejdsmængder. Udveksler man disse to lige store mængder arbejdstid, så udveksler man på ingen måde producenterens indbyrdes

bejdskraften som regel og i gennemsnit betales under dens værdi, kan ikke ændre denne værdi. I »Kapitalen« har Marx berigtiget denne ovennævnte tese (afsnit »Køb og salg af arbejdskraft«, (I. bog, kap. 4 – Rhodos-udg. 1. bog 1, s. 282)) og også undersøgt de omstændigheder, der gør det muligt for den kapitalistiske produktion at presse arbejdskraftens pris mere og mere under dens værdi. (I. bog, kap. 23 »Den generelle lov for den kapitalistiske akkumulation« – Rhodos-udg. 1. bog, 4, s. 864) – F. E.]

stilling, og man ændrer heller ikke noget i arbejderne og fabrikanternes indbyrdes stilling sig imellem. At påstå at denne udveksling af produkter, målt ved hjælp af arbejdstiden, skulle have en ligelig betaling af alle producenter til følge, betyder at det forudsættes, at der er gået en ligelig andel i produktet forud for udvekslingen. Når udvekslingen af klædet mod lærredet er sket, så vil klædets producenter have den andel i lærredet, som svarer til deres tidligere andel i klædet.

Hr. Proudhons illusion kommer af, at han tager noget som en følge, der allerhøjest kan gælde som en ubegrundet forudsætning.

Lad os gå videre.

Forudsætter arbejdstiden som værdimålestok i det mindste, at arbejdsdagene er ækvivalente, dvs. at den enes arbejdsdag er lige så meget værd som den andens arbejdsdag? Nej.

Lad os et øjeblik antage, at en guldsmeds arbejdsdag er tre gange så meget værd som en vævers arbejdsdag; enhver ændring i værdiforholdet mellem smykker og stoffer, for så vidt den ikke er et forbigående resultat af svingninger i udbud og efterspørgsel, vil have sin årsag i en formindskelse eller en forøgelse af den arbejdstid, der anvendes til at fremstille den ene eller anden slags produkter. Når tre forskellige arbejderes arbejdsdage forholder sig indbyrdes som 1:2:3, så vil enhver ændring i deres produkters relative værdi også være en ændring i denne proportion 1:2:3. Således kan man måle værdien ved hjælp af arbejdstiden. Dog må man, for at kunne anvende en sådan måling, have en sammenlignende målestok for de forskellige arbejdsdage. Denne målestok leverer konkurrencen. Gælder din arbejdstime lige så meget som min? Dette spørgsmål afgøres af konkurrencen.

Konkurrencen bestemmer, ifølge en amerikansk økonom, hvor mange dages simpelt (ukvalificeret)⁶¹⁾ arbej-

⁶¹⁾ (ukvalificeret) – indføjet i den tyske udgave.

de der indeholdes i en dags sammensat (kvalificeret)⁶²⁾ arbejde. Forudsætter denne reduktion af arbejdsdage med sammensat arbejde til arbejdsdage med simpelt arbejde ikke, at man antager det simple arbejde som værdimålestok? Benytter man arbejdets kvantum i sig selv, uden hensyn til kvaliteten, som værdimåler, så forudsætter man, at det simple arbejde er blevet det centrale i industrien. Det forudsætter, at arbejdet er gjort ens gennem menneskets underordning under maskinerne og en yderliggående arbejdsdeling, at mennesket forsvinder i forhold til arbejdet, at urets pendul er blevet den nøjagtige måler for forholdet mellem to arbejders relative præstationer, som det er det for to lokomotivers hastighed. Man kan ikke længere sige, at ét menneskes (arbejds-)⁶³⁾ time er lig med et andet menneskes (arbejds-)⁶⁴⁾ time, men snarere at ét menneske i én time er så meget værd som et andet menneske i en time. Tiden er alt, mennesket er intet længere, det er allerhøjst legemliggørelse af tiden. Det drejer sig ikke mere om kvalitet. Kvantiteten alene afgør alt; time mod time, dag mod dag: men denne egalisering <ligemageri> af arbejdet er på ingen måde et værk af hr. Proudhons evige retfærdighed. Den er simpelt hen et resultat af den moderne industri.

I den fabrik, som anvender maskiner, adskiller den ene arbejders arbejde sig næsten ikke i noget fra en anden arbejders arbejde. Arbejderne er kun indbyrdes forskellige i kraft af det kvantum tid, de bruger til arbejdet. Ikke desto mindre fremtræder denne kvantitative forskel fra et vist synspunkt som kvalitativt, for så vidt den tid, der bruges til arbejdet, afhænger dels af rent materielle betingelser såsom fysisk konstitution, alder, køn, dels af moralske, rent negative omstændigheder, såsom tålmodighed, ufølsomhed og påpasselighed. Hvis der endelig findes en kvalitativ forskel i arbejdersnes ar-

⁶²⁾ (kvalificeret) – indføjet i den tyske udgave.

⁶³⁾ (arbejds) – indføjet i den tyske udgave.

⁶⁴⁾ (arbejds) – indføjet i den tyske udgave.

bejde, så er det allerhøjest en negativ kvalitet, der er langt fra at være en distinktiv specialitet. Dette er i sidste instans tingenes tilstand i den moderne industri. Og på denne lighed, der allerede er realiseret i arbejdet ved maskinerne, tager nu hr. Proudhon fat med sin høvl af »ligemageri«, som han har i sinde at virkeliggøre universelt i »tiden, der vil komme«.

Alle »egalitære« slutninger, som hr. Proudhon drager af Ricardos teori, beror på en fundamental fejltagelse. Han forveksler nemlig den vareværdi, som bestemmes af den anvendte arbejdsmængde, med den vareværdi, som bestemmes af »arbejdets værdi«. Hvis disse to måder at måle varernes værdi på, udtrykte det samme, så kunne man uden forskel sige: en hvilken som helst vares værdi måles ved den i varen nedlagte arbejdsmængde, eller: den måles ved den mængde arbejde, den selv er i stand til at købe, eller endelig: den måles ved den mængde arbejde, som er i stand til at erhverve den. Men sådan er det slet ikke. Arbejdets værdi kan lige så lidt tjene som målestok for værdien som enhver anden vares værdi. Nogle eksempler vil være nok til nærmere forståelse af det, der her er sagt.

Hvis en skæppe korn kostede to arbejdsdage i stedet for kun én, så ville den eje det dobbelte af sin oprindelige værdi, men den ville ikke sætte den dobbelte arbejdsmængde i bevægelse, fordi den ikke ville indeholde mere næring end før. Således ville kornets værdi være fordoblet, målt ved den arbejdsmængde, som er nødvendig for at frembringe det; men målt enten ved den arbejdsmængde, som det kan købe, eller den arbejdsmængde, der kan købe det, er det langt fra fordoblet. På den anden side, hvis det samme arbejde frembringer dobbelt så mange klæder som før, så ville deres værdi falde til det halve; men ikke desto mindre ville denne dobbelte mængde klæder ikke være reduceret til at den kun rådede over den halve mængde arbejde, og det samme arbejde kunne heller ikke råde over den dobbelte mængde klæder, for halvdelen af klæderne ville

yde arbejderne den samme tjeneste som før.

Det er i modstrid med de økonomiske kendsgerninger at måle levnedsmidlernes værdi ved hjælp af arbejdets værdi; det er at bevæge sig i en fejlagtig cirkel at ville bestemme den relative værdi ved hjælp af en relativ værdi, der selv først skal bestemmes.

Der kan ikke herske tvivl om, at hr. Proudhon blander disse to målestokke sammen: den til fremstilling af en vare nødvendige arbejdstid og arbejdets værdi.

»Ethvert menneskes arbejde,« siger han, »kan købe den værdi, som det indbefatter«. (I, s. 81).

For ham er således et vist i et produkt fikseret arbejds-kvantum det samme som arbejderens løn, dvs. som arbejdets værdi. Det er også den samme slutning, der tillader ham at blande produktionsomkostninger og løn sammen.

»Hvad er lønnen? Fremstillingsprisen for korn osv., den fuldstændige pris for hver ting. Mere endnu: lønnen er proportionaliteten af de elementer, der danner rigdom«. (I, s. 110).

Hvad er lønnen? Arbejdets værdi.

Adam Smith tager som målestok for værdien snart den til fremstilling af en vare nødvendige arbejdstid, snart arbejdets værdi. Ricardo har afsløret denne vildfarelse, idet han klart har påvist uensartetheden i disse to målemetoder. Hr. Proudhon overbyder endog Adam Smith's vildfarelser, idet han identificerer disse to ting, som denne kun sidestiller.

Det er for at finde den rette proportion, hvori arbejderne burde have del i produkterne, eller, med andre ord, for at bestemme arbejdets relative værdi, at hr. Proudhon leder efter en målestok for varenes relative værdi! For at bestemme denne målestok for varenes relative værdi kan han ikke finde på noget bedre, end at han som ækvivalent for en bestemt mængde arbejder opstiller summen af de produkter, som dette arbejde har skabt, hvilket lader os formode, at hele samfundet kun består af arbejdere, der som løn får deres eget produkt.

For det andet forfægter han som en kendsgerning, at de forskellige arbejderes arbejdsdage er af samme værdi; kort sagt, han leder efter en målestok for varenes relative værdi for at nå frem til en ligelig aflønning af arbejderne og han tager lønningernes lighed som en allerede fiks og færdig kendsgerning for at begive sig ud og lede efter varenes relative værdi. Hvilken beundringsværdig dialektik!

»Say og de økonomer, som følger ham, har bemærket, at det – da arbejdet selv er underkastet værdibestemmelsen, kort sagt, er en vare som enhver anden – er en fejlagtig cirkel at tage det som princip og afgørende faktor for værdien. Disse økonomer har, med forlov at melde, lagt en uhyrlig uagtsomhed for dagen. Man siger om arbejdet, at det har værdi (*valoir*), ikke så meget som en egentlig vare som med henblik på de værdier, man antager for at være potentielt indeholdt i det. Arbejdets værdi er et billedligt udtryk, en foregriben af årsagen forud for virkningen; det er en fiktion af samme kaliber som *kapitalens produktivitet*. Arbejdet producerer, kapitalen har værdi (*vaut*)... Ved en slags ellipse <forkortet udtryksmåde> siger man: arbejdets værdi... Arbejdet ligesom friheden... er ifølge sin natur noget vagt og ubestemt, som imidlertid ifølge sit objekt antager bestemt form, dvs. bliver realitet i kraft af sit produkt«. (I, s. 61).

»Men hvorfor blive ved? Så snart økonomen« (læs her: hr. Proudhon) »ændrer tingens navn, *vera rerum vocabula* <tingenes sande navne>, bekender han *implicite* <underforstået> sin afmagt og nedlægger våbnene«. (Proudhon I, s. 188).

Vi har set, hvordan hr. Proudhon gør arbejdets værdi til en »afgørende faktor« for produkternes værdi, således at *lønnen* – som »arbejdets værdi« almindeligvis kaldes – for ham danner den fuldstændige pris for hver ting. Derfor forvirrer SAYS indvending ham. I arbejdet som vare, der er en frygtelig realitet, ser han kun en grammatisk ellipse. Følgelig er hele det moderne sam-

fund, der er grundlagt på arbejdets karakter af vare, fra nu af kun en poetisk licens <digterisk frihed>, grundlagt på et billedligt udtryk. Hvis samfundet vil »udrydde alle ulemper« (I, s. 97), hvorunder det lider, nu vel, så lad det udrydde alle anstødelige udtryk, lad det ændre sproget; til dette formål behøver man kun at henvende sig til Akademiet og forlange en ny udgave af ordbogen. Efter alt vi har set, kan vi bedre forstå, hvorfor hr. Proudhon i et værk om politisk økonomi må beskæftige sig med lange afhandlinger om etymologi og andre dele af grammatikken. Således diskuterer han med megen lærdom den forældede afledning af ordet servus <latin: slave> af servare <latin: tjene>. Disse filologiske dissertationer har en dyb mening, en esoterisk betydning, de udgør en væsentlig del af hr. Proudhons bevisførelse.

Arbejdet er, for så vidt det købes og sælges, en vare som enhver anden vare og har følgelig en bytteværdi. Men arbejdets værdi eller arbejdet som vare producerer i lige så ringe grad noget, som kornets værdi eller kornet som vare kan tjene som føde.

Arbejdet »gælder« mere eller mindre, alt efter om levnedsmiddelpriserne er højere eller lavere, alt efter om udbud af og efterspørgsel efter arbejdskraft er til stede i denne eller hin grad osv. osv.

Arbejdet er ikke noget »ubestemmeligt«; det er altid et bestemt arbejde, aldrig arbejdet generelt, man køber og sælger. Det er ikke kun arbejdet, hvis beskaffenhed bestemmes i kraft af objektet, men også objektet bestemmes i kraft af arbejdets specifikke beskaffenhed.

For så vidt arbejdet købes og sælges, er det selv vare. Hvorfor køber man arbejdet? »Med henblik på de værdier, som antages at være potentielt indeholdt i det«. Men når man siger, at en eller anden ting er en vare, så drejer det sig ikke kun om det formål, for hvis skyld den købes, om den nytte, man vil drage af den, om den brug, man vil gøre af den. Den er vare som handelsobjekt. Alle hr. Proudhons spidsfindigheder indskrænker

sig til dette: man køber ikke arbejdet som objekt for umiddelbar konsumtion. Nej, man køber det som produktionsmiddel, lige som man køber en maskine. For så vidt arbejdet er vare, har det værdi, men producerer ikke. Hr. Proudhon kunne lige så godt have sagt, at der slet ikke eksisterer varer, da enhver vare kun købes til et eller andet nyttigt formål og aldrig som vare i sig selv.

Når hr. Proudhon måler varenes værdi ved hjælp af arbejdstiden, gribes han af en ubestemmelig følelse af, at det er umuligt ikke at måle arbejdet, for så vidt det har en værdi, arbejdet som vare, med samme målestok. Han aner, at han dermed stempler lønnens minimum til det umiddelbare arbejdes naturlige og normale pris, og at han følgelig accepterer samfundets nuværende tilstand. Og således, for at unddrage sig denne fatale konsekvens, gør han omkring og påstår, at arbejdet ikke er en vare, at det ikke kan have en værdi. Han glemmer, at han selv har antaget arbejdets værdi som målestok; han glemmer, at hele hans system beror på arbejdet som vare, på arbejdet, som man sjakrer med, som købes og sælges, som udveksles med produkter osv., på det arbejde endelig, som er arbejderens umiddelbare indtægtskilde – han glemmer alt.

For at redde sit system, beslutter han sig til at ofre dets grundlag.

»Et propter vitam vivendi perdere causas!«

«Og for livets skyld at prigsive årsagen til livet! (Juvenal, »Satirer«, 8/84)».

Vi kommer nu til en ny forklaring af den »konstituerede værdi«.

»Værdien er proportionalitetsforholdet <rapport de proportionalité> mellem de produkter, der danner rigdommen«. (I, s. 62).

Vi bemærker straks, at det simple ord »relativ værdi eller bytteværdi« indbefatter ideen om et eller andet forhold, ifølge hvilket de to produkter udveksles indbyrdes. Når man kalder dette forhold »proportionali-

tetsforhold«, så har man ikke ændret noget ved den relative værdi ud over navnet. At et produkts værdi falder eller stiger, berøver det ikke den egenskab, at det befinder sig i et eller andet »proportionalitetsforhold« til de andre produkter, der danner rigdommen.

Hvorfor nu dette nye udtryk, der ikke frembringer nogen ny idé?

»Proportionalitetsforholdet« får os til at tænke på mange andre økonomiske forhold, f.eks. produktionens proportionalitet, den rigtige proportion mellem udbud og efterspørgsel osv., og hr. Proudhon har tænkt på alt dette, da han formulerede denne didaktiske parafrase (belærende omskrivning) af bytteværdien.

Da for det første produkternes relative værdi bestemmes ved hjælp af den tilsvarende arbejds mængde, som anvendes til at fremstille ethvert af dem, så betyder proportionalitetsforholdet, anvendt på dette specielle tilfælde, den tilsvarende mængde produkter, der fremstilles i et givet tidsrum og følgelig kan udveksles indbyrdes.

Lad os nu se, hvad brug hr. Proudhon gør af dette proportionalitetsforhold.

Alle ved, at når udbud og efterspørgsel balancerer, så er et produkts relative værdi nøjagtigt bestemt ved den arbejds mængde, der er fikseret i produktet, dvs. at denne relative værdi nøjagtigt udtrykker proportionalitetsforholdet i den betydning, som vi netop har forklaret. Hr. Proudhon vender op og ned på tingenes rækkefølge. Man må begynde, siger han, med at måle et produkts relative værdi ved hjælp af den arbejds mængde, der er fikseret i produktet, og så vil udbud og efterspørgsel ufejlbarligt balancere. Produktionen vil svare til konsumtionen, produktet vil altid kunne udveksles, dens markedspris vil nøjagtigt udtrykke dets rigtige værdi. I stedet for at sige som alle: når vejret er godt, ser man mange folk spadsere udendørs, så lader hr. Proudhon sine folk spadsere udendørs for at kunne sikre dem godt vejr.

Hvad hr. Proudhon fremstiller som en følge af den a priori <på forhånd> ved hjælp af arbejdstiden bestemte bytteværdi, kunne kun forsvares formedelst en lov, der omtrent måtte have følgende ordlyd:

Produkterne skal fra nu af udveksles nøjagtigt i forhold til den arbejdstid, de har kostet. Uanset forholdet mellem udbud og efterspørgsel skal varernes udveksling altid foregå som om de var produceret i forhold til efterspørgslen. Hvis hr. Proudhon påtager sig at formulere og gennemføre en sådan lov, vil vi fritage ham for bevisbyrden. Hvis han derimod sætter pris på at forsvare sin teori, ikke som lovgiver, men som økonom, vil det stå til ham at bevise, at den til fremstilling af en vare nødvendige arbejdstid nøjagtigt angiver dens *nyttighedsgrad* samt fastslår dens proportionalitetsforhold til efterspørgslen og følgelig til summen af samfundets totale rigdom. I dette tilfælde vil udbud og efterspørgsel altid balancere, når et produkt sælges til en pris, som er lig med dets fremstillingsomkostninger; for produktionsomkostningerne anses for at udtrykke det sande forhold mellem udbud og efterspørgsel.

Hr. Proudhon prøver faktisk at føre bevis for, at den arbejdstid, som er nødvendig for at fremstille et produkt, udtrykker dets rigtige forhold til behovet, således at de ting, hvis produktion koster mindst tid, er de mest umiddelbart nyttige, og således videre, skridt for skridt. Alene produktionen af et luksusobjekt beviser allerede, ifølge denne teori, at samfundet har tid til overs, som tillader det at tilfredsstille et luksusbehov.

Beviset for sin påstand finder hr. Proudhon i den iagttagelse, at de nyttigste ting koster mindst produktionstid, at samfundet altid begynder med de nemmeste industrier og at det »efterhånden kaster sig over produktionen af genstande, der koster mere arbejdstid og svarer til mere ophøjede behov« (I, s. 57).

Hr. Proudhon låner hos hr. Dunoyer eksemplet med den ekstraktive industri – indsamling, græsning, jagt, fiskeri osv. – som er den simpleste, den mindst kost-

bare industri, hvormed mennesket har begyndt »sin anden skabelses første dag«. (I, s. 78). Den første skabelses første dag er skildret i Genesis <1. Mosebog>, der præsenterer Gud for os som den første industrielle i verden.

Tingene sker helt anderledes end hr. Proudhon tror. I det øjeblik, civilisationen begynder, begynder produktionen at bygge på modsætningen <antagonismen> mellem erhverv, stænder, klasser, endelig på antagonismen mellem ophobet arbejde og umiddelbart arbejde. Uden antagonismen ingen fremskridt; det er den lov, som civilisationen har fulgt til i dag. Indtil nu har produktivkræfterne udviklet sig, takket være dette klasseantagonismens herredømme. At ville påstå i dag, at menneskene har kunnet hellige sig skabelsen af produkter af højere rang, af mere komplicerede industrier, fordi alle arbejders totale behov var tilfredsstillet, det ville være at abstrahere fra klasseantagonismen og at vende op og ned på hele den historiske udvikling. Det ville være det samme som at sige, at fordi man under de romerske kejsere fodrede muræner i kunstige damme, var man i stand til at ernære den romerske befolkning i overflod; men det romerske folk manglede tværtimod det mest nødvendige for at købe brød, mens de romerske aristokrater havde slaver nok til at kaste som foder for murænerne.

Prisen på levnedsmidler er næsten konstant steget, mens prisen på manufaktur- og luksusartikler er næsten konstant faldet. Man kan tage selve landbruget: de mest uundværlige ting såsom korn, kød osv. stiger i pris, mens bomuld, sukker, kaffe osv. falder konstant i forbavsende grad. Selv blandt de spiselige ting er luksusartikler såsom artiskokker, asparges osv. i dag forholdsvis billigere end de mest nødvendige fødevarer. I vor epoke er det overflødige lettere at fremstille end det nødvendige. Endelig er prisernes indbyrdes forhold i de forskellige historiske epoker ikke blot forskellige, men modsatte. I hele middelalderen var landbrugsprodukter

forholdsvis billigere end manufakturprodukter; i den nyere tid er forholdet omvendt. Er landbrugsprodukterne derfor blevet mindre nyttige siden middelalderen?

Produkternes anvendelse er bestemt af de sociale forhold, hvorunder konsumenterne lever, og disse relationer selv beror på klasseantagonismen.

Bomulden, kartofflen og brændevinen er almindelige forbrugsartikler. Kartofflerne har frembragt kirtelsygen, bomulden har for en stor del fortrængt hørlærred og fåreuld, skønt fåreuld og hørlærred i mange tilfælde er nyttigere, i det mindste i hygiejnisk henseende. Endelig har brændevinen sejret over øl og vin, skønt brændevinen som nydelsesmiddel almindeligvis er anerkendt som gift. I et helt århundrede kæmpede regeringerne forgæves mod det europæiske opium; økonomien gav udslaget, den dikterede forbruget sine ordrer.

Men hvorfor indtager bomuld, kartofler og brændevin en central plads i det borgerlige samfund? Fordi der kræves mindst arbejde til deres fremstilling og de følgelig er lavest i pris. Hvorfor bestemmer prisens minimum forbrugets maksimum? Er det mon på grund af disse artiklers absolutte nytte <utilité>, på grund af den dem iboende nytte, på grund af deres nytte for så vidt de på den nyttigste måde svarer til arbejderens behov som menneske og ikke til menneskets behov som arbejder? Nej – men fordi de *elendigste* produkter i et samfund, der er grundlagt på *elendigheden*, nyder en naturnødvendig forret, at tjene de brede masses forbrug.

At ville påstå, at de mindst kostbare ting må eje den største nytteværdi, fordi de er mest anvendt, er det samme som at påstå, at den udbredte anvendelse af brændevin, som skyldes de lave produktionsomkostninger, er et tvingende bevis for dens nytte <utilité>; det betyder at fortælle proletaren, at kartofler for ham er sundere end kød; det betyder at acceptere tingenes nuværende tilstand; det betyder endelig, sammen med hr. Proudhon, at lovprise et samfund, uden at forstå det.

I et kommende samfund, hvor klasseantagonismen er forsvundet, hvor der ikke længere findes klasser, vil brugen ikke mere afhænge af et *minimum* af produktionstid, men den produktionstid, som man tildeler de forskellige artikler, vil være bestemt af deres samfundsmæssige nytte.

For at komme tilbage til hr. Proudhons påstand: så snart den arbejdstid, som er nødvendig for at fremstille en genstand, ikke er udtryk for dens nyttegrad, kan denne genstands bytteværdi, bestemt i forvejen ved den arbejdstid, som er nedlagt i den, aldrig være retningsgivende for det rigtige forhold mellem udbud og efterspørgsel, dvs. for proportionalitetsforholdet i den betydning, som hr. Proudhon i øjeblikket forbinder med dette ord.

Det er ikke salget af et eller andet produkt til dets omkostningspris, der konstituerer »proportionalitetsforholdet« mellem udbud og efterspørgsel, dvs. dette produkts proportionelle andel i forhold til produktionen som helhed: det er derimod *svingningerne i udbud og efterspørgsel*, der viser producenterne, i hvilken mængde en given vare må produceres for i det mindste at få erstattet produktionsomkostningerne ved udvekslingen, og da disse svingninger foregår uafbrudt, så hersker der også en uafbrudt bevægelse i investering og tilbagetrækning af kapitaler i de forskellige industrigrene.

»Kun i kraft af sådanne svingninger bliver kapitalerne anvendt netop i det fornødne forhold og ikke derudover til produktionen af forskellige varer, som der hersker efterspørgsel efter. Gennem stigende og faldende priser stiger profitterne over, henholdsvis falder de under deres generelle niveau, og derved bliver kapitalerne tiltrukket eller bortledt fra den særlige erhvervsgrænse, som har undergået den ene eller anden af disse svingninger«. – »Når vi vender vore blikke til markederne i de store byer, ser vi, hvor regelmæssigt de forsynes med alle slags varer, hjemlige som udenlandske, i den fornødne mængde, hvor forskellig end efterspørgs-

len former sig under indvirkning af lune og smag eller befolkningsændringer, uden at der ofte forekommer standsninger ifølge overrigelige forsyninger eller overdreven dyrtid ifølge manglende forsyninger, og man må indrømme, at det princip, der tilfører de forskellige industrigrene kapital *nøjagtig i det passende forhold*, virker stærkere end man almindeligvis antager«. (Ricardo, bd. I, s. 105, 106 og 108).

Når hr. Proudhon indrømmer, at produkternes værdi er bestemt af arbejdstiden, så må han ligeledes anerkende den oscillerende (svingende) bevægelse, der alene gør arbejdstiden til målestok for værdien. Der findes ikke noget færdig konstitueret »proportionalitetsforhold«, der findes kun en konstituerende bevægelse.

Vi har set, i hvilken betydning det er rigtigt at tale om »proportionaliteten« som en konsekvens af den ved arbejdstiden bestemte værdi. Vi skal nu se, hvordan denne måling ved hjælp af tiden – af hr. Proudhon kaldet »proportionalitetens lov« – forvandler sig til *disproportionalitetens lov*.

Hver ny opfindelse, der tillader i løbet af én time at producere det, der hidtil blev produceret i løbet af to timer, formindsker værdien af alle tilsvarende produkter, som findes på markedet. Konkurrencen tvinger producenten til at sælge produktet af to timer lige så billigt som produktet af én time. Konkurrencen realiserer den lov, hvorefter et produkts værdi bestemmes af den arbejdstid, som er nødvendig for at fremstille det. Den kendsgerning at arbejdstiden tjener som målestok for bytteværdien, bliver på denne måde til en lov om arbejdets fortsatte *værdiforringelse*. Mere endnu: værdiforringelsen udstrækkes ikke kun til de varer, som er bragt på markedet, men også til produktionsinstrumenterne og hele værkstedet. Denne kendsgerning antyder allerede Ricardo, når han siger:

»Produktivitetens uafbrudte vækst formindsker uafbrudt værdien af nogle allerede tidligere producerede ting«. (Bd. II, s. 59).

Sismondi går endnu videre. Han ser i denne ved hjælp af arbejdstiden »konstituerede værdi« kilden til alle nutidens modsigelser mellem handel og industri.

»Bytteværdien,« siger han, »bestemmes i sidste instans altid af den mængde arbejde, der er nødvendig for at skaffe den vurderede genstand, ikke kun af det arbejde, den i sin tid har kostet, men af det arbejde, den fremover vil koste, måske som følge af forbedrede hjælpemidler; og skønt denne mængde kan være vanskelig at vurdere, fastsættes den dog altid pålideligt i kraft af konkurrencen... På dette grundlag beregnes såvel sælgerens krav som køberens tilbud. Den førstnævnte vil måske påstå, at genstanden har kostet ham ti arbejdsdage; men når den anden har overbevist sig om, at genstanden fremover kan gøres færdig i løbet af otte arbejdsdage, og når konkurrencen leverer beviset for begge parter, så nedsættes værdien til kun otte dage og handelen sluttes til denne pris. Ganske vist er begge parter overbevist om, at genstanden er nyttig, at den er efterspurgt, at uden efterspørgsel ville det være umuligt at sælge den, men fastsættelsen af prisen afhænger på ingen måde af nytten«. (»Études«, bd. II, s. 267, udg. Bruxelles).

Det er vigtigt at fastholde, at det, som bestemmer værdien, ikke er den tid, hvori en ting er blevet produceret, men det *minimum* af tid, hvori den kan produceres, og dette minimum er fastslået af konkurrencen. Lad os et øjeblik antage, at der ikke længere fandtes nogen konkurrence og følgelig intet middel til at fastslå det til produktion af en vare nødvendige arbejdsminimum, hvad ville følgen da blive? Det ville være nok at anvende seks timers arbejde til fremstilling af en genstand for ifølge hr. Proudhon at være berettiget til at forlange seks gange så meget i bytte som den, der kun har anvendt én time til fremstilling af den samme genstand.

I stedet for et »proportionalitetsforhold« har vi et dispropotionalitetsforhold, hvis vi i det hele taget vil indlade os på forhold, de være sig gode eller slette.

Den af arbejdet fortsatte værdiforringelse er kun én side, kun én følge af varenes vurdering ved hjælp af arbejdstiden; overordentlige prisforhøjelser, overproduktion og mange andre fænomener af industrielt anarki finder deres forklaring i denne vurderingsmåde.

Men skaber arbejdstiden, der tjener som værdimål, i det mindste den relative forskellighed af produkterne, der sådan henrykker hr. Proudhon?

Tværtimod; monopolet i hele sin monotoni bemægtiger sig sidenhen produktverdenen, ligesom alle ved og ser, at monopolet bemægtiger sig produktionsmidlernes verden. Kun nogle industrigrene, såsom bomuldsindustrien, er i stand til at gøre meget hurtige fremskridt. Den naturlige følge af disse fremskridt er f.eks. et hastigt prisfald for bomuldsmanufacturens produkter; men i samme grad som bomuldsprisen falder, må lærredsprisen stige i sammenligning dermed. Hvad er resultatet? Hørren bliver fortrængt af bomulden. På denne måde blev hørren fortrængt næsten fra hele Nordamerika. Og i stedet for produkternes proportionelle forskellighed har vi fået bomuldens rige.

Hvad bliver tilbage af dette »proportionalitetsforhold«? Ikke andet end bedsteborgerens ønske, der gerne så, at varerne blev fremstillet i sådanne proportioner, at man kunne afhænde dem til rimelige priser. Til alle tider har gode borgere og filantropiske økonomer fundet deres fornøjelse i at ytre den slags uskyldige ønsker.

Lad os give ordet til gamle Boisguillebert:

»Varernes pris,« siger han, »bør altid være *proportioneret*, da kun en sådan gensidig forståelse sikrer dem en eksistens, *hvori de i hvert øjeblik atter frembringer hverandre*« (her har vi hr. Proudhons konstante udvekslelighed). »... Da altså rigdommen ikke er andet end dette bestandige byttesamkvem mellem menneske og menneske, forretning og forretning, så ville det være skrækkelig forblændelse at søge årsagen til elendigheden andetsteds end i en forstyrrelse af en sådan han-

del, fremkaldt af en forskydning i prisernes proportioner«. (Dissertation sur la nature des richesses«, udg. Daire, s. 405 og 408).

Lad os høre en moderne økonom:

»En stor lov, der må anvendes på produktionen, er *proportionalitetens lov* (the law of proportion), der alene kan bevare værdiens kontinuitet... Ækvivalentet må være garanteret... Alle nationer har i forskellige epoker til en vis grad forsøgt at realisere proportionalitetens lov ved hjælp af talrige kommercielle regler og restriktioner, men egoismen, der er den menneskelige natur iboende, har drevet den til at kuldaste hele dette reguleringssystem. En proportioneret produktion (proportionale production) er en virkeliggørelse af den sande socialøkonomiske videnskab«. (W. Atkinson, »Principles of Political Economy«, London 1840, s. 170–195).

Fuit Troja! <Troja er ikke mer!> Denne rigtige proportion mellem udbud og efterspørgsel, der atter er begyndt at blive genstand for så mange ønsker, er forlængst holdt op med at eksistere. Den har overskredet oldingestadiet; den var kun mulig i hine tider, hvor produktionsmidlerne var begrænsede, hvor varebyttet foregik inden for overordentlig snævre rammer. Med storindustriens opståen måtte denne rigtige proportion forsvinde, og produktionen måtte naturnødvendigt, i bestandig rækkefølge, opleve omskiftelser mellem højkonjunktur og depression, krise, stagnation, ny højkonjunktur og så fremdeles.

De der ligesom Sismondi vil vende tilbage til den rigtige proportionalitet i produktionen og samtidig bevare samfundets nuværende grundlag, er reaktionære; for at være konsekvente, må de stræbe efter også at bringe alle andre betingelser for svundne tiders industri tilbage.

Hvad var det, der fastholdt produktionen i rigtige eller næsten rigtige proportioner? Efterspørgslen, der beherskede udbuddet og gik forud for udbuddet; produktionen fulgte i hælene på konsumtionen. Storindu-

strien er allerede af de instrumenter, den råder over, tvunget til at producere i stadig større målestok og kan ikke afvente efterspørgslen. Produktionen går forud for konsumtionen, udbuddet fremtvinger efterspørgslen.

I det moderne samfund, i industrien, der bygger på den individuelle vareudveksling, er produktionsanarkiet, som er kilden til megen elendighed, samtidig årsag til alt fremskridt.

Derfor én af to ting:

Enten ønsker man forgangne århundreders rigtige proportioner med vor tids produktionsmidler, og så er man på én gang reaktionær og utopist.

Eller man ønsker fremskridt uden anarki; så må man, for at bibeholde produktivkræfterne, give afkald på den individuelle vareudveksling.

Den individuelle vareudveksling kan kun forliges med svundne århundreders lille industri og dets tilbehør, den »rigtige proportion«, eller også med storindustrien og hele dets følge af elendighed og anarki.

Alt i alt kan vi sige: bestemmelse af værdien ved hjælp af arbejdstiden, dvs. den formel, hr. Proudhon præsenterer som den formel, der skal genføde fremtiden, er kun det videnskabelige udtryk for de økonomiske relationer i det nuværende samfund, således som Ricardo har bevist det klart og tydeligt længe før hr. Proudhon.

Men tilkommer i det mindste den »*egalitære*« anvendelse af denne formel hr. Proudhon? Er han den første, der har forestillet sig at kunne reformere samfundet ved at forvandle alle mennesker til umiddelbare arbejdere, som udveksler samme varemængder? Tilkommer det ham at bebrejde kommunisterne – disse mennesker, der er blottet for kendskab til den politiske økonomi, disse »forhærdede dumrianer«, disse »paradisiske drømmere« – at de ikke før ham har fundet denne »løsning på proletariatets problem«?

Enhver der bare kender en lille smule til udviklingen af den politiske økonomi i England, er ikke ukendt med, at næsten alle socialister i dette land i forskellige tids-

epoker har foreslået den egalitære anvendelse af Ricardos teori. Vi kan citere for hr. Proudhon: »Den politiske økonomi« af Hopkins, 1822; William Thompson, »An inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness«, 1824; Thomas Rowe Edmonds, »Practical, Moral and Political Economy«, 1828, osv. osv. og endnu fire sider og så videre. Vi vil indskrænke os til at lade en engelsk *kommunist*, hr. Bray, komme til orde. Vi vil anføre de afgørende passager i hans bemærkelsesværdige værk »Labour's Wrongs and Labour's Remedy«, Leeds 1839, og vi vil opholde os temmelig længe ved det, for det første, fordi hr. Bray endnu er ret ukendt i Frankrig, og endvidere, fordi vi i hans bog tror at have fundet nøglen til hr. Proudhons tidligere, nuværende og fremtidige værker.

»Det eneste middel for at nå til sandheden, er at blive klar over de første grundprincipper. Lad os derfor først gå tilbage til den kilde, hvorfra regeringerne selv udspringer. Når vi således går til bunds i tingene, vil vi finde, at enhver form for regering, enhver social og politisk uretfærdighed stammer fra det for tiden herskende sociale system – ejendomsinstitutionen, som den eksisterer for tiden (the institution of property as it at present exists), og at man følgelig, for én gang for alle at gøre en ende på vor tids uretfærdighed og elendighed, *må omstyrte samfundets nuværende tilstand fra grunden...* Idet vi angriber økonomerne på deres eget felt og med deres egne våben undgår vi således det absurde sludder om *drømmere* og *teoretikere*, som de altid er tilbøjelige til at komme med. Med mindre økonomerne vil fornægte eller misbillige de anerkendte sandheder og principper, på hvilke de bygger deres egne argumenter, vil de ikke være i stand til at tilbagevise de slutninger, som vi ved hjælp af denne metode når frem til«. (Bray, s. 17 og 41). »Det er kun arbejdet, som skaber værdi (It is labour alone which bestows value)... Ethvert menneske har en utvivlsom ret til

alt, hvad dets ærlige arbejde kan skaffe det. Hvis det således tilegner sig frugterne af sit eget arbejde, begår det ingen uretfærdighed mod de andre mennesker, fordi det ikke gør afbræk i de andres ret til at handle ligervis... Alle ideer om højere eller lavere stilling, om herre og træl, kommer af, at man har ladet hånt om de første grundprincipper og at følgelig besiddelsens *ulighed* har vundet indpas (and to the consequent rise of inequality of possessions). Så længe denne ulighed opretholdes, vil det være umuligt at udrydde disse ideer eller ophæve de indretninger, der beror på dem. Indtil nu nærer man stadigvæk det forgæves håb at afhjælpe en så naturstridig tilstand, som den nuværende, derved at man ødelægger den *bestående ulighed* og lader ulighedens *årsag* bestå; men vi vil snart bevise, at regeringen ikke er en årsag, men en virkning, at den ikke skaber, men bliver skabt – at den kort sagt er *resultatet af besiddelsens ulighed* (the offspring of inequality of possessions), og at besiddelsens ulighed er uadskilleligt forbundet med det nuværende samfundssystem«. (Bray, s. 33, 36 og 37).

»Lighedens system har på sin side ikke kun de største fordele, men også den højeste retfærdighed... Ethvert menneske er et led, et uundværligt led i virkningens kæde, som har sit udgangspunkt i en idé for måske at ende med produktionen af et stykke klæde. Af den kendsgerning, at vore tilbøjeligheder for forskellige håndteringer ikke er de samme, må man ikke drage den slutning, at den enes arbejde skulle være bedre lønnet end den andens. Opfinderen vil altid, ved siden af sin retfærdige belønning i penge, modtage vor beundrings tribut, som geniet alene kan fravryste os...

I overensstemmelse med arbejdets og vareudvekslingens eget væsen kræver den højeste retfærdighed, at alle de udvekslende ikke kun høster *gensidige* fordele, men *samme* fordele (all exchangers should be not only *mutually*, but they should likewise be *equally* benefitted). Der findes kun to ting, som menneskene kan udveksle ind-

byrdes, nemlig arbejdet og arbejdets produkt. Hvis byttet foregik efter et retfærdigt system, så ville alle genstandes værdi blive bestemt af deres samlede *produktionsomkostninger og samme værdier ville altid blive udvekslet med samme værdier* (If a just system of exchanges were acted upon, the value of all articles would be determined by the entire cost of production and equal values should always exchange for equal values). Hvis f.eks. en hattemager bruger én dag til at lave en hat og en skomager bruger den samme tid til at lave et par sko (forudsat at det anvendte råmateriale har samme værdi) og de udveksler disse genstande indbyrdes, så ville den fordel, som de høster deraf, samtidig være gensidig og ens. Den fordel, som den ene part drager deraf, kunne ikke være til skade for den anden, da de begge har leveret den samme mængde arbejde og da de stoffer, som de har anvendt, var af samme værdi. Men hvis hattemageren havde fået to par sko for én hat, stadigvæk under de nævnte forudsætninger, så er det klart, at byttet ville være uretfærdigt. Hattemageren ville snyde skomageren for en arbejdsdag, og hvis det foregik således ved alle hans byttehandler, så ville han for et halvt års arbejde få produktet af et helt års arbejde fra en anden person. Hidtil har vi altid fulgt dette i allerhøjeste grad uretfærdige byttesystem: *arbejderen har givet kapitalisten et helt års arbejde i bytte for værdien af et halvt år* (the workman have given the capitalist the labour of a whole year, in exchange for the value of only half a year) – og heraf er uligheden i rigdom og magt opstået, og ikke af en formodet ulighed i individernes fysiske og intellektuelle evner. Uligheden i vareudvekslingen, forskellighed i prisen ved køb og salg, kan kun bestå under den betingelse, at kapitalisterne i al evighed bliver ved med at være kapitalister og arbejderne bliver ved med at være arbejdere – førstnævnte en klasse af tyranner, de andre en klasse af slaver... Denne proces beviser altså klart, at kapitalisterne og ejendomsbesidderne for en uges arbejde kun giver arbejderen en del af den rig-

dom, som de i løbet af den forgangne uge har fået af ham, dvs. for noget giver de ham intet (nothing for something)... Hele aftalen mellem arbejderen og kapitalisten er blot en komedie. Faktisk er det i mangfoldige tilfælde kun et uforskammet, omend lovligt tyveri (the whole transaction between the producer and the capitalist is a mere farce; it is, in fact, in thousands of instances, no other than a barefaced, though legal robbery)«. (Bray, s. 45, 48, 49 og 50).

»Arbejdsgiverens profit vil blive ved med at være et tab for arbejderen, indtil udvekslingen mellem begge parter bliver lige; og udvekslingen kan ikke være lige, så længe samfundet er delt i kapitalister og producenter, og de sidstnævnte lever af deres arbejde, mens de førstnævnte mæsker sig af dette arbejdes profit.

Det er klart,« fortsætter hr. Bray, »at I sagtens kan skabe denne eller hin form for regering, at I sagtens kan prædike i moralens og broderkærlighedens navn... Gensidigheden er uforenelig med uligheden i udvekslingen. Uligheden i udvekslingen, årsagen til uligheden i besiddelsen, er den hemmelige fjende, som opsluger os (No reciprocity can exist where there are unequal exchanges. Inequality of exchanges, as being the cause of inequality of possession, is the secret enemy that devours us)«. (Bray, s. 51 og 52).

»Betragtningen af samfundets hensigt og mål berettiger mig til den slutning, at ikke alene er alle mennesker nødt til at arbejde for at blive i stand til at udveksle, men at samme værdier skal udlignes med samme værdier. Mere endnu: da den enes fordel ikke bør være den andens tab, må værdien bestemmes ved produktionsomkostningerne. Alligevel har vi set, hvordan kapitalistens og den riges profit altid er tab for arbejderen under det nuværende sociale system – at dette resultat uundgåeligt må indtræde og at den fattige under enhver regeringsform på nåde og unåde er udleveret til den rige, så længe uligheden i udvekslingen fortsat består – og at lighed i udvekslingen kun kan sikres i kraft af et socialt sy-

stem, som anerkender arbejdets universalitet... Ligheden i udvekslingen ville gradvis lede rigdommene fra de nuværende kapitalisters eje over i de arbejdende klassers eje«. (Bray, s. 53–55).

»Så længe dette system med ulighed i udvekslingen fortsat består, vil producenterne altid være så fattige, så uvidende, så overbebyrdede, som de er i dag, selv om man ville afskaffe *alle afgifter, alle skatter*... Kun ved at forandre systemet totalt, ved at indføre lighed i arbejde og udveksling, kan man afhjælpe denne tingenes tilstand og sikre menneskene den sande ligeret... Producenterne behøver kun at gøre en kraftanstrengelse – og det er fra dem selv, enhver anstrengelse for deres egen frelse må udgå – og deres lænker vil være sprængt for evigt... Den politiske lighed som mål er en vildfarelse, den er endog en vildfarelse som middel (as an end, the political equality is there a failure, as a means also, it is there a failure).

Ved lighed i udvekslingen kan den enes fordel ikke være den andens tab, fordi hver udveksling kun er en simpel *overdragelse* af arbejde og rigdom, den kræver ingen som helst ofre. Således vil producenten under et system, der bygger på lighed i udvekslingen, kunne bringe det til rigdom formedelst sin opsparing; men hans rigdom vil da ikke være andet end det opsamlede produkt af hans eget arbejde. Han vil kunne udveksle sin rigdom eller give den til en anden; men det vil være umuligt for ham at blive ved med at være rig i længere tid, efter han er holdt op med at arbejde. Ved lighed i udvekslingen mister rigdommen den evne, den har i dag, at forny sig og formere sig så at sige af sig selv. Den vil ikke længere kunne erstatte det tab, som forbruget har skabt; for rigdommen, engang fortæret, er tabt for altid, hvis ikke den nyskabes gennem arbejde. Hvad vi i dag kalder *profit* og *renter* vil ikke kunne eksistere under et system med lighed i udvekslingen. Producenten og den, der besørger fordelingen, vil blive aflønnet ens, og den totale sum af deres arbejde vil

tjene til at bestemme værdien af enhver genstand, der forfærdiges og gøres tilgængelig for forbrugeren...

Princippet om lighed i udvekslingen må naturnødvendigt medføre det *universelle arbejde*«. (Bray, s. 67, 88, 89, 94 og 109–110).

Efter han har modbevist økonomernes indvendinger mod kommunismen, fortsætter hr. Bray således:

»Når en ændring i karaktererne er absolut nødvendig for at gøre et samfundssystem, som beror på fællesskab, muligt i sin fuldendte form; når på den anden side det nuværende system hverken byder muligheder eller betingelser, der er nødvendige for at hidføre denne ændring i karaktererne og forberede menneskene til en bedre tilstand, som vi alle ønsker, så er det klart, at tingene nødvendigvis må blive ved med at være som de er, med mindre man opdager og anvender en eller anden forberedende procedure – en proces, der tilhører såvel det nuværende system som det fremtidige system (fællesskabets system) – en slags overgangsstadium, som samfundet kan indtræde i med alle sine udskejelser og naragtigheder, for bagefter at forlade det, rigt på egenskaber og evner, der er livsbetingelser for fællesskabets system«. (Bray, s. 134).

»Hele denne proces ville ikke kræve andet end Kooperationen i sin enkleste form... Produktionsomkostningerne ville under alle omstændigheder bestemme produktets værdi, og samme værdier ville altid blive udvekslet med samme værdier. Når af to personer den ene har arbejdet en hel uge, den anden en halv uge, så ville den første få dobbelt så meget i belønning som den anden; men dette mere af betaling vil ikke blive givet til den ene på den andens bekostning; det tab, som sidstnævnte ville have lidt, ville på ingen måde falde på den første. Enhver ville udveksle sin individuelle løn med ting af samme værdi som hans løn, og i intet tilfælde kunne den gevinst, som en person eller en industri opnåede, udgøre et tab for en anden person eller en anden industrigren. Ethvert individs arbejde ville være den

eneste målestok for dets gevinst eller dets tab...

Ved hjælp af centrale og lokale kontorer (boards of trade) ville man bestemme mængden af forskellige genstande, som er nødvendige for forbruget, og den relative værdi af hver enkelt i sammenligning med de andre (antallet af de i forskellige arbejdsgrene nødvendige arbejdere), kort sagt, alt hvad der angår den samfundsmæssige produktion og fordeling. Disse opstillinger kunne gøres for en nation på lige så kort tid og med samme lethed som i dag i et privat aktieselskab... Individene ville gruppere sig i familier, familierne i kommuner, ligesom under det nuværende regime; man ville ikke engang direkte afskaffe fordelingen af befolkningen i byer og landsbyer, så skadelig den end er... I denne association ville hvert individ fortsat nyde den frihed, det har i dag, til at akkumulere så meget, som det synes passende, og af det opsamlede gøre brug efter behag. Vort samfund ville så at sige være ét stort aktieselskab, sammensat af et uendeligt stort antal mindre aktieselskaber, som alle arbejder og fremstiller og udveksler deres produkter fuldstændig på lige fod... Vort nye system af aktieselskaber, som kun er en indrømmelse til det nuværende samfund for at nå frem til kommunismen, »er indrettet således, at den *individuelle ejendom til produkterne* fortsat består ved siden af den *fælles ejendom* til produktivkræfterne og lader hvert enkelt individs skæbne afhænge af dets egen virksomhed og indrømmer det en lige andel i alle de fordele, naturen og teknikkens fremskridt bevirker. Følgelig kan dette system anvendes på samfundet, som det er, og forbedre det til videre forandringer«. (Bray, s. 158, 160, 162, 163, 168, 170 og 194).

Vi har kun få ord at svare hr. Bray, som på trods af os og mod vor vilje befinder sig i den situation, at han har overgået hr. Proudhon, dog med den forskel, at hr. Bray, langt fra at ville sige menneskehedens sidste ord, kun foreslår de forholdsregler, som han anser for egnede i en overgangsepoke fra det nuværende samfund til fæl-

lesskabets system.

En arbejdstime af Per udveksles med én arbejdstime af Poul, det er hr. Brays fundamentale aksiom.

Lad os antage, at Per har tolv timers arbejde foran sig og Poul kun seks, så vil Poul kun kunne udveksle seks mod seks med Per. Følgelig vil Per få seks arbejdstimer til overs; hvad skal han stille op med disse seks arbejdstimer?

Enten ingenting, dvs. han har arbejdet seks timer for ingenting, eller han vil holde fri i andre seks timer for at etablere ligevægt, eller, og det er hans sidste udvej, han giver Poul disse seks timer, som man ikke kan stille noget op med, oven i handelen.

Hvad har Per ved slutningen af regnskabet vundet mere end Poul? Arbejdstimer? Nej. Han vil kun have vundet ledige timer, han vil være nødt til at optræde som drivert i seks timer. Og for at denne nye ret til driveri ikke kun skal blive tålt, men endog påskønnet af det nye samfund, må dette se sin yderste lykke i dovenskaben og føle arbejdet som en trykkende lænke, som man for enhver pris må befri sig for. Og, for at vende tilbage til vort eksempel, hvis i det mindste disse ledige timer, som Per har vundet på Pouls bekostning, ville være en virkelig gevinst! Men nej! Poul, der begynder med kun at arbejde seks timer, kommer gennem punktligt og regelmæssigt arbejde til det samme resultat, som Per også når til, selv om han er begyndt med et overskud af arbejde. Enhver vil gerne være Poul, der vil opstå en konkurrence om Pouls plads – en konkurrence i dovenskab.

Hvad har udvekslingen af samme arbejdsomængder bragt os? Overproduktion, værdiforringelse, overarbejde fulgt af arbejdsløshed, endelig økonomiske relationer, som vi ser dem i det nuværende samfund, uden arbejdskonkurrence.

Men nej, vi tager fejl; der er endnu en udvej, som kan redde det nye samfund, Per'ernes og Poul'ernes samfund. Per fortærer alene produktet af de seks arbejds-

timer, han får til overs. Men fra det øjeblik, hvor han ikke længere behøver at udveksle, fordi han har produceret, vil han ikke længere behøve at producere for at udveksle, og hele forudsætningen: et samfund, baseret på vareudveksling og arbejdsdeling, falder bort. Man ville have reddet udvekslingens lighed ved at udvekslingen selv holdt op med at eksistere. Per og Poul ville havne på Robinsons standpunkt.

Hvis man altså antager, at alle medlemmer af samfundet er selvstændige arbejdere, så er en udveksling af samme arbejdstimer kun mulig på én betingelse, nemlig, at man på forhånd er blevet enig om timetallet, som er nødvendig for den materielle produktion. Men en sådan overenskomst udelukker den individuelle udveksling.

Vi kommer også til den samme slutning, hvis vi som udgangspunkt ikke mere tager fordelingen af de frembragte produkter, men selve produktionsakten. I storindustrien står det ikke Per frit selv at fastsætte sin arbejdstid, fordi Pers arbejde er intet uden medvirken fra alle de Per'er og Poul'er, der er forenet i et værksted. Det forklarer også meget godt den hårdnakkede modstand, som de engelske fabrikanter rejste mod *loven om ti-timers-arbejdsdagen*; de vidste kun altfor godt, at en nedsættelse af arbejdstiden med to timer, i første omgang kun indrømmet kvinder og børn, ligeledes måtte efterfølges af en nedsættelse af arbejdstiden for de mandlige voksne arbejdere. Det ligger i storindustriens natur, at arbejdstiden må være ens for alle. Hvad kapitalen og arbejdernes indbyrdes konkurrence bevirker i dag, det vil i morgen, når man ophæver relationen mellem arbejde og kapital, være resultatet af en overenskomst, der beror på forholdet mellem summen af produktivkræfter og summen af de eksisterende behov.

Men en sådan overenskomst er en fordømmelse af den individuelle vareudveksling, og dermed er vi atter nået frem til vort tidligere resultat.

I princippet findes der ikke en udveksling af produk-

ter, men en udveksling af arbejds måder, der samvirker i produktionen. Måden hvorpå produktivkræfterne udveksles, er bestemmende for produkternes udveksling. Generelt svarer måden for produkternes udveksling til produktionsmåden. Hvis man ændrer sidstnævnte, vil resultatet være en ændring af førstnævnte. Således ser vi også i samfundets historie, hvordan måden for produkternes udveksling reguleres efter måden for deres fremstilling. Således svarer også den individuelle vareudveksling til en bestemt produktionsmåde, der selv atter svarer til klasseantagonismen; følgelig ingen individuel vareudveksling uden klasseantagonisme.

Men bedsteborgerens samvittighed vægrer sig ved at acceptere denne indlysende kendsgerning. Så længe man er bourgeois, kan man ikke lade være med i denne modsætning at se en tilstand af harmoni og evig retfærdighed, som ikke tillader nogen at gøre sig gældende på andres bekostning. For borgeren kan den individuelle vareudveksling eksistere videre uden klasseantagonisme. For ham er disse to ting helt uden sammenhæng. Den individuelle vareudveksling, sådan som en bourgeois forestiller sig den, ligner slet ikke den individuelle vareudveksling, sådan som den foregår i virkeligheden.

Hr. Bray ophøjer den gode borgers *illusion* til *ideal*, som han gerne vil realisere. Ved at rense den individuelle vareudveksling, ved at befri den for alle modsigende elementer, som han finder i den, tror han at finde et »*egalitært*« forhold, som man burde indføre i samfundet.

Hr. Bray aner ikke, at dette egalitære forhold, dette *forbedringsideal*, som han vil indføre i verden, selv ikke er andet end et spejlbillede af den nuværende verden, og at det følgelig er totalt umuligt at ville rekonstituere samfundet på et grundlag, som selv kun er en forskønnet skygge af dette samfund. I samme grad som skyggen antager legemlig skikkelse, opdager man, at denne skikkelse, langt fra at være samfundets drømte

forklarelse, netop er dets nuværende skikkelse.⁶⁵⁾

§ 3. *Anvendelse af loven om værdiens proportionalitet*

a) Pengene

»Guld og sølv er de første varer, hvis værdi er nået frem til sin konstituering«.

Således er guld og sølv de første anvendelser af den – af hr. Proudhon – »konstituerede værdi«. Og da hr. Proudhon konstituerer produkternes værdi ved hjælp af den arbejdstid, som er fikseret i dem, så var det eneste, som han behøvede at gøre, at bevise, at de ændringer, som sker i guldets og sølvets værdi, altid kan forklares ved *ændringer* i den til deres produktion nødvendige arbejdstid. Men dette kunne ikke falde hr. Proudhon ind. Han taler ikke om guld og sølv som vare, han taler om dem som penge.

Hele hans logik, for så vidt der kan være tale om logik hos ham, består i, at han tildeler alle de varer, som har den egenskab at blive vurderet ved hjælp af arbejdstiden, den egenskab hos guld og sølv, at de kan tjene som *penge*. Utvivlsomt vidner disse taskenspillerkunster mere om naivitet end om ond vilje.

Så snart et nyttigt produkt engang er vurderet ved hjælp af den til dets fremstilling nødvendige arbejdstid, er det altid udveksleligt <acceptable en échange>. Her

⁶⁵⁾ Som enhver anden teori har også hr. Brays teori fundet sine tilhængere, der har ladet sig narre af skinnet. Man har i London, i Sheffield, i Leeds, i mange andre byer i England grundlagt Equitable Labour-Exchange-Bazaars <retfærdige arbejdsbytte-banker>, der alle, efter at have opslugt betydelige kapitaler, har gjort skandaløs bankerot. Man har mistet smagen for altid: Advarsel til hr. Proudhon! (Anmærkning fra Marx).

[Man ved, at Proudhon ikke har lagt sig denne advarsel på sinde. I året 1849 prøvede han selv at oprette en ny byttebank i Paris. Men den gik allerede nedenunder og hjem, inden den var kommet rigtig i gang; retsforfølgelse af Proudhon måtte iværksættes for at dække over dens sammenbrud. F. E.]

har vi beviset, udråber hr. Proudhon, gullet og sølvet, der befinder sig i den af mig ønskede stilling at være »udvekslelige«. Følgelig er guld og sølv den værdi, som har opnået sin konstitueringstilstand, en legemliggørelse af hr. Proudhons idé. Man kan umuligt være mere heldig i valg af eksempler. Foruden den egenskab at være vare, der som enhver anden vare vurderes ved hjælp af arbejdstiden, har guld og sølv endnu en egenskab, den at være universelt byttemiddel, at være penge. Alene ved at fremstille guld og sølv som en anvendelse af den ved hjælp af arbejdstiden »konstituerede værdi«, er intet lettere end at føre bevis for, at enhver vare, hvis værdi vil være konstitueret ved hjælp af arbejdstiden, altid vil være udvekslelig, vil være penge.

Et yderst simpelt spørgsmål dukker op i hr. Proudhons sind: hvorfor nyder guld og sølv det privilegium at være typen på den »konstituerede værdi«?

»Den særlige funktion, som anvendelsen har tillagt de ædle metaller, nemlig at tjene som formidler for samkvemmet, er rent konventionel; enhver anden vare kunne, måske mindre bekvemt, men lige så pålideligt, udfylde denne rolle; økonomerne anerkender dette, og man anfører mere end ét eksempel på det. Hvad er årsagen til denne fortrinsstilling, der generelt indrømmes metallerne, nemlig at tjene som penge, og hvordan forklares dette særtræk ved pengenes funktioner, der er uden analogi i den politiske økonomi?... Nu vel, mon det er muligt at *genskabe den sammenhæng* <serie>, som *pengene* synes at være revet ud af, og således atter føre dem tilbage til deres virkelige princip?« (I, s. 68, 69).

Allerede ved at stille spørgsmålet i disse udtryk, forudsætter hr. Proudhon *pengene*. Det første spørgsmål, han burde have stillet sig selv, ville være at få at vide, hvorfor man i vareudvekslingen, sådan som den har udviklet sig i dag, så at sige måtte individualisere bytteværdien, idet man skabte et særskilt byttemiddel. Pengene er ikke en ting, men en social relation. Hvorfor er

pengenes relation en produktionsrelation, ligesom enhver anden økonomisk relation som arbejdsdelingen osv.? Hvis hr. Proudhon havde gjort sig regnskab for denne relation, så ville han i pengene ikke have set en undtagelse, et led, revet ud af en ukendt sammenhæng, som først skal genfindes.

Han ville tværtimod have erkendt, at denne relation kun er et enkelt led i en hel sammenkædning af andre økonomiske relationer og som sådant på det mest intime forbundet med dem, og at denne relation svarer til en bestemt produktionsmåde, hverken mere eller mindre end den individuelle vareudveksling. Men hvad gør han? Han begynder med at rive pengene ud af den nuværende produktionsmådes sammenhæng, for senere at gøre dem til det første led i en imaginær sammenhæng, som først skal genfindes.

Når man engang har indset nødvendigheden af et særligt byttemiddel, dvs. nødvendigheden af penge, så drejer det sig ikke længere om at forklare, hvorfor denne særlige funktion er tilfaldet guldets og sølvets fremfor alle andre varer. Det er et sekundært spørgsmål, som ikke finder sin forklaring i produktionsrelationernes sammenhæng, men i guldets og sølvets specifikke stofflige egenskaber. Når følgelig økonomerne ved denne lejlighed er »udtrådt af videnskabens domæne, når de har dyrket fysik, mekanik, historie osv.«. (I, s. 69) som hr. Proudhon bebrejder dem, så har de kun gjort, hvad de var nødt til at gøre. Spørgsmålet hører ikke mere hjemme i den politiske økonomis domæne.

»Hvad ingen af økonomerne har set eller forstået«, siger hr. Proudhon, »er den *økonomiske grund*, der var afgørende for at ædelmetallerne blev foretrukket«. (I, s. 69).

Den økonomiske grund, som ingen – og af gode grunde – har set eller forstået, har hr. Proudhon set, forstået og overleveret til efterverdenen.

»Det som nemlig ingen har bemærket, er, at af alle varer er guld og sølv de første, hvis værdi er nået til

konstituering. I den patriarkalske periode bliver guld og sølv endnu handlet med og udvekslet i barrierer, men allerede med synlig tendens til at være fremherskende og tydeligt foretrukket. Lidt efter lidt bemægtigede de suveræne herskere sig ædelmetallerne og påtrykte dem deres segl. Og fra denne suveræne indvielse opstår pengene, dvs. varen par excellence (slet og ret), som uanset alle rystelser på markedet bevarer en bestemt proportional værdi og overalt bliver taget som fuld betaling... Den særlige stilling, som guld og sølv indtager, skyldes, gentager jeg, at de som varer, takket være deres metal-liske egenskaber, vanskeligheden ved deres fremskaffelse og navnlig statslige autoriteters indblanding, rettidigt har erobret sig fasthed og autenticitet«. (I, s. 69 og 70).

At påstå, at guld og sølv er de første af alle varer, hvis værdi er nået til konstituering, vil, efter hvad der er sagt, være det samme som at påstå, at guld og sølv er de første varer, der er blevet til penge. Dette er hr. Proudhons store åbenbaring, det er den sandhed, som ingen har opdaget før ham.

Hvis hr. Proudhon med disse ord vil sige, at guld og sølv er de varer, for hvis produktion den nødvendige arbejdstid var kendt før alle andre, så ville det være endnu en af de antagelser, som han så beredvilligt betænker sine læsere med. Hvis vi ville holde os til den patriarkalske lærdom, så ville vi sige til hr. Proudhon, at man allerførst kendte den arbejdstid, der krævedes for at fremstille de mest nødvendige ting, såsom jern osv. Adam Smith's klassiske bue⁶⁶⁾ må han gerne beholde for os.

Men hvordan kan hr. Proudhon efter alt dette endnu tale om konstitueringen af én værdi, eftersom én værdi aldrig kan konstitueres alene for sig selv? Et produkts værdi konstitueres ikke ved hjælp af den arbejdstid, der er nødvendig for at fremstille det helt alene, men i sam-

⁶⁶⁾ Adam Smith anfører fremstilling af buer og pile som eksempel på arbejdsdeling og varebytte. – *Red.*

menligning med mængden af alle andre produkter, der kan fremstilles i løbet af den samme tid. Således forudsætter guld- og sølvværdiens konstituering allerede den færdige konstituering af en mængde andre produkters værdi.

Følgelig er det ikke varen, som i guldet og sølvet er blevet »konstitueret værdi«, men det er hr. Proudhons »konstituerede værdi«, som i guldet og sølvet er blevet til penge.

Lad os nu nærmere undersøge de *økonomiske grunde*, der ifølge hr. Proudhon har skaffet guldet og sølvet den fortrinsstilling, at de før alle andre produkter er blevet ophøjet til penge formedelst konstitueringen af deres værdi.

Disse økonomiske grunde er: at de allerede i den »patriarkalske periode« viste en »synlig tendens til at være fremherskende og tydeligt foretrukket«, og andre omskrivninger af den simple kendsgerning, omskrivninger, der forøger vanskeligheden, idet de mangedobler kendsgerningen ved at mangedoble de tilfælde, som hr. Proudhon fremfører for at forklare kendsgerningen. Imidlertid har hr. Proudhon endnu ikke udtømt alle angiveligt økonomiske grunde. Lad os tage en af uimodståelig suveræn styrke.

»Af den suveræne indvielse opstår pengene. De suveræne herskere bemægtiger sig guldet og sølvet og påtrykker dem deres segl«. (I, s. 69).

Følgelig er, for hr. Proudhon, de suveræne herskeres forgodtbefindende den højeste grund i den politiske økonomi!

Man må sandelig være totalt blottet for historiske kundskaber for ikke at vide, at det er de suveræne herskere, der til alle tider må bøje sig for de økonomiske betingelser, og at det aldrig var herskerne, der kunne diktere dem lovene. Såvel den politiske som den civile lovgivning proklamerer og protokollerer kun det, de økonomiske relationer vil.

Er det den suveræne hersker, der har bemægtiget sig

guldet og sølvet for at gøre dem til universelt byttemiddel, idet han påtrykker dem sit segl, eller er det ikke tværtimod disse universelle byttemidler, der har bemægtiget sig den suveræne hersker og tvunget ham til at påtrykke dem sit segl og give dem en politisk indvielse?

Den prægning, man har givet og fortsat giver pengene, udtrykker ikke deres værdi, men deres vægt. Den fasthed og autenticitet, som hr. Proudhon omtaler, angår kun møntens finhed (Feingehalt); denne finhedstitre⁶⁷⁾ viser, hvor meget metalstof der er indeholdt i en pengemønt.

»Den eneste iboende værdi i en mark sølv«, siger Voltaire med sin velkendte sunde menneskeforstand, »er et halvt pund sølv med en vægt af otte unser. Vægt og finhed skaber alene denne iboende værdi«. (Voltaire, »Système de Law«). (John Law (1671–1729)).

Men spørgsmålet: hvor meget er en unse guld eller sølv værd? består ikke desto mindre fortsat. Når et stykke kashmirstof fra varehuset »Den store Colbert« bærer fabriksmærket *ren uld*, så angiver dette fabriksmærke endnu ikke kashmirens værdi. Man må stadigvæk finde ud af, hvor meget ulden er værd.

»Philip I., konge af Frankrig,« siger hr. Proudhon, »blandede et pengepund tournois (pengevægt fra Karl den Stores tid) med en tredjedel legering, idet han forestillede sig, at han – fordi han alene havde monopol på pengefabrikationen – kunne gøre det samme som enhver købmand, der har monopol på et produkt. Men hvad var i virkeligheden denne møntforfalskning, som man så stærkt bebrejder Philip og hans efterfølgere? Et ræsonnement, som kan synes meget berettiget fra den kommercielle rutines standpunkt, men som er meget forkert fra den økonomiske videnskabs standpunkt; at man nemlig, fordi udbud og efterspørgsel regulerer vær-

⁶⁷⁾ Det franske ord titre betyder dels navn, titel – dels, ved guld og sølv, metallets finhed. – *Red.*

dien, såvel ved hjælp af kunstigt frembragt sjældenhed som ved at monopolisere fabrikationen kan få tingenes vurdering og dermed også deres værdi til at stige, og at dette gælder lige så vel for guld og sølv som for korn, vin, olie og tobak. Men næppe var Philips bedrag blevet kendt, før hans penge var reduceret til deres rigtige værdi og samtidig mistede han det, som han havde troet at kunne snyde sine undersåtter for. Den samme skæbne led alle lignende forsøg fremover« (I, s. 70–71).

For det første har det ret ofte vist sig, at når en fyrste går i gang med at forfalske mønterne, så er det ham, der taber ved det. Hvad han kan tjene én gang ved den første emission <udstedelse af penge> mister han, lige så ofte de forfalskede mønter strømmer tilbage til ham i form af skatter osv. Men Philip og hans efterfølgere forstod at gardere sig mere eller mindre mod dette tab; ikke så snart havde de sat de forfalskede penge i omløb, før de beordrede en almindelig omsmelting af pengene til den gamle møntfod.

Endvidere, hvis Philip I. virkelig havde ræsonneret som hr. Proudhon, så ville Philip I. ikke have ræsonneret videre godt fra »det kommercielle synspunkt«. Hverken Philip eller hr. Proudhon viser sig som geniale købmænd, hvis de forestiller sig, at man skulle kunne ændre guldets værdi lige så vel som enhver anden vares værdi, blot fordi deres værdi bestemmes af udbud og efterspørgsel.

Hvis kong Philip havde befalet, at en skæppe hvede i fremtiden skulle kaldes to skæpper hvede, så ville kongen have været en bedrager; han ville have bedraget alle rentiers, alle de folk, der havde ret til at modtage hundrede skæpper hvede; han ville have været årsag til, at alle disse folk i stedet for hundrede skæpper i fremtiden kun fik halvtreds. Lad os antage, at kongen skyldte hundrede skæpper hvede væk, så skulle han kun have betalt halvtreds. Men i handelen ville hundrede skæpper hvede aldrig have været mere værd end tidligere halvtreds. Ved at ændre navnet ændrer man

ikke tingen. Den mængde hvede, som blev tilbudt og efterspurgt, ville trods den blotte navneforandring hverken være formindsket eller forøget. Da forholdet mellem udbud og efterspørgsel på trods af denne navneforandring ville være det samme, så ville kornets pris ikke undergå nogen virkelig forandring. Når man taler om udbud af og efterspørgsel efter en ting, så taler man ikke om udbud af og efterspørgsel efter tingens navn. Philip I. lavede ikke guld og sølv, sådan som hr. Proudhon påstår, han lavede kun mønternes navne. Hvis man udgiver franske kashmir-stoffer for indiske, så kan man muligvis narre en eller to købere, men så snart bedraget er kendt, så vil disse angiveligt indiske kashmirer falde til de franskes pris. Ved at give guld og sølv en falsk etiket, kunne kong Philip I. føre folk bag lyset, men kun så længe bedraget ikke var kendt. Som enhver anden kræmmer narrede han sine kunder ved hjælp af falsk varebetegnelse; det kunne kun vare en tid. Men før eller senere måtte han erfare, at handelsamkvemets love er ubønhørlige. Er det det, hr. Proudhon ville bevise? Nej. Ifølge ham er det den suveræne hersker, ikke handelssamkvemmet, der giver pengene deres værdi. Og hvad har han i virkeligheden bevist? At handelssamkvemmet er mere suveræn end den suveræne hersker. Den suveræne hersker kan befale, at en mark i fremtiden bør være to mark, og handelssamkvemmet vil altid bevise, at disse to mark kun er så meget værd som tidligere én mark.

Men derved er spørgsmålet om værdien, der er bestemt ved arbejdsmængden, ikke kommet et skridt videre. Det er fortsat nødvendigt at afgøre, om disse to mark, der nu igen er blevet den ene mark fra tidligere, er bestemt af produktionsomkostningerne eller af loven om udbud og efterspørgsel.

Hr. Proudhon fortsætter:

»Det må også tages i betragtning, at hvis det havde stået i kongens magt at fordoble pengenes mængde i stedet for at forfalske dem, så ville guldets og sølvets

bytteværdi straks være faldet til det halve, stadigvæk på grund af proportionaliteten og ligevægten« (I, s. 71).

Hvis denne opfattelse, som hr. Proudhon deler med de andre økonomer, er rigtig, så taler den til fordel for deres doktrin om udbud og efterspørgsel, og på ingen måde til fordel for hr. Proudhons proportionalitet. For uanset, hvad den i den dobbelte mængde fikserede arbejdstid var, så ville dens værdi være faldet til det halve, hvis efterspørgslen fortsat var den samme og udbudet var blevet fordoblet. Eller skulle tilfældigvis »*proportionalitetens lov*« denne gang komme ud på det samme som den så dybt foragtede lov om udbud og efterspørgsel? Hr. Proudhons rigtige proportionalitet er faktisk så elastisk, den tillader så mange variationer, kombinationer og permutationer, at den vel engang imellem kan falde sammen med forholdet mellem udbud og efterspørgsel.

At påstå at »enhver vare (til hver en tid) om ikke faktisk, så i det mindste retmæssigt, er udvekslelig« og herved henvise til den rolle, som guld og sølv spiller, det er at misforstå denne rolle. Guld og sølv er kun retmæssigt udvekslelige, fordi de faktisk er det, og de er det faktisk, fordi produktionens nuværende organisation har brug for et generelt byttemiddel. Retten er kun den officielle anerkendelse af kendsgerningen.

Vi har set, at hr. Proudhon udelukkende har valgt eksemplet med pengene til fremstilling af værdien, som er nået til sin konstituering for at kunne indsmugle hele sin lære om udveksleligheden, dvs. for at bevise, at enhver vare, som er vurderet ifølge produktionsomkostningerne, må blive til penge. Alt det kunne være godt nok, hvis det ikke var for den lille hage, at netop guld og sølv i deres egenskab som mønt (som værditegn) af alle varer er de eneste, der ikke er bestemt af deres produktionsomkostninger; og dette er så sandt, at de i cirkulationen kan erstattes af papir. Så længe man overholder en vis proportion mellem cirkulationens behov og mængden af de udstedte penge, det være sig

papir-, guld-, platin- eller kobberpenge, så er det kun et spørgsmål om at opretholde et vist forhold mellem den iboende værdi (produktionsomkostningerne) og pengenes nominalværdi. Utvivlsomt bliver pengene i det internationale samkvem bestemt af arbejdstiden som enhver anden vare. Men i det internationale samkvem er også guld og sølv bytemiddel som produkter, ikke som mønter, dvs. de mister denne karakter af »fasthed og autenticitet«, af »suveræn indvielse«, som for hr. Proudhon danner deres specifikke karakter. Ricardo har forstået denne sandhed så godt, at han – skønt han opbygger hele sit system på den ved arbejdstiden bestemte værdi og erklærer: »*Guld og sølv* har, som enhver anden vare, kun værdi i forhold til den arbejdsmængde, der er nødvendig for at producere dem og bringe dem på markedet« – ikke desto mindre tilføjer, at *pengenes* værdi ikke er bestemt af den arbejdstid, som er fikseret i deres materiale, men kun af loven om udbud og efterspørgsel.

»Skønt papiret ikke har indre værdi, så kan, hvis man begrænser dets mængde, dets bytteværdi dog være lig værdien af metalpenge til samme beløb eller af barrier, vurderet efter deres møntværdi. Ifølge samme princip, dvs. ved at begrænse pengemængden, kan underlødige pengestykker cirkulere til den samme værdi, som de ville have haft, hvis deres vægt og finhed var som fastsat af loven, men ikke efter den indre værdi af det rene metal, som de indeholder. Derfor finder vi i de engelske penges historie, at vore metalpenge aldrig mistede værdi i samme forhold som de blev forfalskede. Årsagen ligger i, at deres mængde aldrig blev forøget proportionalt med deres forringelse«. (Ricardo, II, s. 206–207).

Jean-Baptiste Say bemærker til denne passage af Ricardo:

»Det forekommer mig, at dette eksempel skulle være tilstrækkeligt til at overbevise forfatteren om, at grundlaget for enhver værdi ikke er den arbejdsmængde, som er nødvendig for at fremstille en vare, men det behov, man føler for denne vare, afvejet mod dens sjældenhed«.

Pengene, som for Ricardo ikke mere er en værdi, bestemt af arbejdstiden, og som J.-B. Say derfor benytter som eksempel for at overbevise Ricardo om, at de øvrige værdier lige så lidt kan være bestemt af arbejdstiden; pengene, som J.-B. Say benytter som eksempel på en værdi, der udelukkende bestemmes af udbud og efterspørgsel, bliver således for hr. Proudhon til eksemplet par excellence <slet og ret> for anvendelse af den – af arbejdstiden – konstituerede værdi.

For at nå til slutningen: Hvis pengene ikke er en ved hjælp af arbejdstiden »konstitueret værdi«, så kan de endnu mindre have noget til fælles med hr. Proudhons rigtige »proportionalitet«. Guld og sølv er altid udvekslelige, fordi de har den særlige funktion at tjene som universelt byttemiddel, og aldeles ikke fordi de er forhånden i en mængde, der er proportional med den samlede varemængde; eller, for at udtrykke det endnu bedre, de er altid proportionale, fordi de alene af alle varer tjener som penge, som universelt byttemiddel, uanset i hvilket forhold deres mængde står til den samlede varemængde.

»De penge, som er i omløb, kan aldrig være så rigelige, at de strømmer over; for hvis de sænker deres værdi, vil I forøge deres mængde i samme forhold, og hvis I forøger deres værdi, vil I formindske deres mængde«. (Ricardo, II, s. 205).

»Hvilket imbroglío <komedie med forviklinger> er den politiske økonomi!« udbryder hr. Proudhon. (I, s. 72).

»Forbandede guld! udråber pudserligt en kommunist, (gennem hr. Proudhons mund). »Lige så godt kunne man sige: forbandede hvede! forbandede vinstok! forbandede får! for lige så godt som guld og sølv må enhver handelsværdi nå til sin strengt nøjagtige fastsættelse«. (I, s. 73).

Den idé at lade får og vinstokke opnå penge-status, er ikke ny. I Frankrig hører den hjemme i Ludvig XIV's århundrede. I hin epoke, da pengene var begyndt at

gøre deres almagt gældende, beklagede man sig over værdiforringelsen af alle øvrige varer og råbte længselsfuldt på det øjeblik, hvor »enhver handelsværdi« ville nå til sin strengt nøjagtige fastsættelse, kunne opnå pengestatus. Allerede hos Boisbuillebert, en af Frankrigs ældste økonomer, finder vi følgende sætning:

»Da vil pengene, takket være denne umådelige tilstrømning af konkurrenter, blive vist tilbage i deres naturlige skranker i form af selve de varer, der atter bliver indsat i deres rigtige værdi«. (»Économistes financiers du dixhuitième siècle« s. 422, udg. Daire).

Man ser: bourgeoisiets første illusioner er også dets sidste.

b) arbejdsoverskuddet

»I værker om politisk økonomi læser man denne absurde hypotese: *hvis prisen på alle ting blev fordoblet...* Som om prisen på alle ting ikke var proportionen mellem alle ting, og som man kunne fordoble en proportion, en relation, en lov!« (Proudhon, bd. I, s. 81).

Økonomerne er havnet i denne vildfarelse, fordi de ikke forstod sig på den rigtige anvendelse af »proportionalitetens lov« og af den »konstituerede værdi«.

Uheldigvis læser man i hr. Proudhons eget værk, bd. I, s. 110, denne absurde hypotese, at »hvis lønnen steg generelt, ville prisen på alle ting stige«. Oven i købet finder man, hvis man i værkerne om politisk økonomi finder den omtalte sætning, sammesteds også dens forklaring:

»Når man siger, at prisen på alle varer stiger eller falder, så udelukker man altid én eller anden vare: den udelukkede vare er sædvanligvis pengene eller arbejdet«. (»Encyclopaedia Metropolitana or Universal Dictionary of Knowledge«, bd. IV, artikel »Political Economy« af Senior, London 1836. Se også angående dette udtryk J. St. Mill, »Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy«, London 1844, og Tooke, »A History of Prices etc«. London 1838).

Lad os nu gå over til den *anden anvendelse* af den »konstituerede værdi« og andre proportionaliteter, hvis eneste fejl er at være meget lidt proportioneret; og lad os se, om hr. Proudhon her er mere heldig, end når han *forvandler* får til *penge*.

»Et aksiom, der anerkendes enstemmigt af økonomerne, siger, at hvert arbejde må give et overskud. Denne sætning er for mig en absolut og universel sandhed. Den er en komplettering af proportionalitetens lov, der må betragtes som summen af al økonomisk videnskab. Men jeg må bede økonomerne undskylde: princippet, at *hvert arbejde må give et overskud*, har ingen mening i deres teori og der kan ikke føres bevis for det«. (Proudhon, I, s. 73).

For at bevise, at hvert arbejde må give et overskud, laver hr. Proudhon samfundet om til *det personificerede samfund*, et samfund, som ingenlunde er et samfund af personer, da det har sine egne love, som ikke har noget til fælles med de personer, hvoraf samfundet er sammensat; det har ligeledes sin »egen forstand«, som ikke har noget til fælles med gemene menneskers forstand, men tværtimod er en forstand, som ikke har den gemene menneskeforstand. Hr. Proudhon bebrejder økonomerne, at de ikke har forstået dette totalvæsens personlighed. Vi ville gerne konfrontere ham med følgende passage hos en amerikansk økonom, som bebrejder andre økonomer netop det modsatte:

»Det moralske individ (the moral entity), det grammatikalske væsen (the grammatical being), kaldet samfund, er blevet iklædt egenskaber, som kun eksisterer i indbildningen hos dem, der kan gøre et ord til en ting... Dette har givet anledning til mange vanskeligheder og beklagelige misforståelser i den politiske økonomi«. (Thomas Cooper, »Lectures on the Elements of Political Economy«, Columbia 1826).

»Dette princip om arbejdsoverskuddet«, fortsætter hr. Proudhon, »har kun gyldighed for individerne, fordi det

udgår fra samfundet, der tildeler dem sine egne loves velgerning«. (I, s. 75).

Vil hr. Proudhon dermed blot sige, at individets produktion i samfundet overstiger det isolerede individs produktion? Vil han tale om dette overskud fra de associerede individers produktion over de ikke associerede individers produktion? Hvis det forholdt sig sådan, så kunne vi for ham citere hundreder af økonomer, der har udtrykt denne simple sandhed uden al den mysticisme, som hr. Proudhon omgiver sig med. Således siger f.eks. hr. Sadler:

»Det fælles arbejde giver resultater, som det individuelle arbejde aldrig formår at frembringe. I samme omfang, som menneskeheden tiltager i tal, vil det forenede arbejdes produkter langt overgå den sum, der fremkommer ved en simpelt addition af menneskenes talmæssige formering... I de mekaniske industrier som på videnskabens område kan for tiden hver enkelt præstere mere på én dag end et isoleret individ i et helt liv. Det matematiske aksiom, at det hele er lig med summen af dets dele, er usandt, når det anvendes på vort emne. Med henblik på arbejdet, denne store grundpille for den menneskelige eksistens (the great pillar of human existence), kan man sige, at produktet af de fælles anstrengelser langt overgår alt, hvad den enkeltes isolerede bestræbelser nogen sinde formår at producere«. (Thomas Sadler, »The Law of Population«, London 1830).

Lad os vende tilbage til hr. Proudhon. Arbejdsoverskuddet, siger han, finder sin forklaring i det personificerede samfund. Denne persons livsvirksomhed retter sig efter love, som er i modstrid med de love, der bestemmer menneskets virksomhed som individ; dette vil han bevise ved hjælp af »kendsgerninger«.

»Opdagelsen af en ny økonomisk fremgangsmåde kan aldrig indbringe opfinderen en fordel, som er lig med den, samfundet sikrer sig... Man har bemærket, at jernbaneselskaber langt mindre er en rigdomskilde for virksomhedsejeren end for staten... Gennemsnits-

prisen for godstransport med vognmand udgør 18 centimes pr. ton og kilometer fra og til lager. Man har beregnet, at et almindeligt jernbaneselskab ved denne pris ikke kunne opnå 10 pct. nettofortjeneste, et resultat, der omtrent svarer til en vognmandsforretning. Men lad os antage, at hastigheden for en transport pr. jernbane forholder sig til vognmandskørslen som 4:1, så vil – thi i samfundet er tiden selv en værdi – jernbaneselskabet ved samme pris repræsentere en gevinst på 400 pct. i forhold til fragtmændene. Imidlertid realiseres denne enorme, for samfundet meget reale, gevinst langt fra i samme forhold for transportvirksomhedens ejer, der selv ikke engang får 10 pct., mens han skaffer samfundet en fordel på 400 pct. Lad os faktisk antage, for at gøre sagen endnu mere håndgribelig, at jernbanen sætter sin tarif til 25 centimes, mens vognmandens fortsat er 18 centimes; så vil jernbanen straks miste alle sine godstransporter. Afsenderen og modtageren, alle vil, om det skal være, straks vende tilbage til de gamle skramlekasser. Man svigter lokomotivet; en samfundsmæssig fordel på 400 pct. bliver ofret for at undgå et privat tab på 35 pct. Årsagen er let at forstå: den fordel, som hastigheden pr. jernbane betyder, er rent social, og hvert individ har kun minimal andel heri, (lad os ikke glemme, at det i dette øjeblik kun drejer sig om godstransporten), mens tabet rammer konsumenten direkte og personligt. En social fordel lig 400 pct. repræsenterer for individet – hvis samfundet kun består af en million mennesker – $4/10.000$, mens et tab på 33 pct. for konsumenten forudsætter et socialt deficit på 33 millioner«. (Proudhon, I, s. 75-76).

Det kan lige gå an, at hr. Proudhon udtrykker en firefoldet hastighed med 400 pct. af den oprindelige hastighed; men hvis han sætter hastighedens procenter i relation til profittens procenter og vil etablere et proportionalt forhold mellem to ting, som ganske vist hver for sig kan måles i procenter, men som ikke desto mindre er komplet inkommensurable (noget, der ikke kan

måles ved samme mål), så er det det samme som at etablere en proportion mellem procenterne og se bort fra selve tingene.

Procenter er altid procenter, 10 pct. og 400 pct. er kommensurable (sammenmålelige), de forholder sig til hinanden som 10:400; følgelig, slutter hr. Proudhon, er en profit på 10 pct. fyrretyve gange mindre værd end en firdoblet hastighed. For at bevare skinnet, siger han, at for samfundet er tiden en værdi (time is money (tid er penge)). Denne vildfarelse stammer fra, at han dunkelt erindrer, at der består en relation mellem værdi og arbejdstid, og han skynder sig, alt hvad han kan, og sætter arbejdstid lig med transporttid, dvs. han identificerer nogle få fyrbødere, lokomotivførere og deres kolleger, hvis arbejdstid ikke er andet end transporttiden, med hele samfundet. Således bliver hastigheden fluks til kapital, og på denne måde kan han med rette påstå: »En fordel på 400 pct. bliver ofret for at undgå et tab på 35 pct.«. Efter han har opstillet denne besynderlige sætning som matematiker, forklarer han den for os som økonom.

»En social fordel, lig med 400, repræsenterer for individet, hvis samfundet kun består af en million mennesker, 4/10.000«. Indforstået, men det drejer sig ikke om 400, det drejer sig om 400 pct. og en fordel på 400 pct. repræsenterer for individet 400 pct., hverken mere eller mindre. Hvad kapitalen end måtte være, dividenderne bliver altid beregnet i en proportion af 400 pct. Hvad gør hr. Proudhon? Han tager procenterne for kapitalen, og som om han var bange for, at hans konfusion ikke var »håndgribelig«, ikke tydelig nok, fortsætter han:

»Et tab på 33 pct. for konsumenten forudsætter et socialt deficit på 33 millioner«. 33 pct. tab for konsumenten bliver ved med at være 33 pct. tab for en million konsumenter. Hvordan kan hr. Proudhon fornuftigvis påstå, at det sociale deficit ved et tab på 33 pct. ville beløbe sig til 33 millioner, når han hverken kender den

socialle kapital eller blot en enkelt interessents kapital? Det er således ikke engang nok for hr. Proudhon at have rodet *kapital* og *procenter* sammen, han overgår sig selv, idet han sætter lighedstegn mellem *kapitalen*, der er investeret i foretagendet, og *antallet* af interessenter.

»Lad os faktisk, for at gøre sagen mere håndgribelig«, forudsætte en bestemt kapital. En social profit på 400 pct., fordelt på en million parthavere, hvoraf hver deltager med 1 franc, giver 4 frcs. profit pr. næse og ikke 0,0004, som hr. Proudhon påstår. På samme måde repræsenterer et tab på 33 pct. for hver af parthaverne et socialt deficit på 330.000 frcs., og ikke på 33 millioner ($100:33 = 1.000.000:330.000$).

Stærkt betaget af sin teori om det personificerede samfund glemmer hr. Proudhon at dividere med 100. Således får han 330.000 tab; men 4 frcs. profit pr. næse udgør for samfundet 4.000.000 frcs. profit. Det giver for samfundet en nettoprofit på 3.670.000. Dette eksakte regnestykke beviser just det modsatte af, hvad hr. Proudhon ville bevise: nemlig at profit og tab i samfundet ingenlunde forholder sig omvendt proportionalt med individernes profit og tab.

Efter vi således har korrigeret disse simple regnefejl, vil vi nu betragte de konsekvenser, man måtte komme til, hvis man for jernbanernes vedkommende ville lægge det forhold mellem hastighed og kapital til grund, som hr. Proudhon giver – uden regnefejl. Lad os antage, at en fire gange hurtigere transport koster fire gange så meget, så ville denne transport ikke give mindre profit end vognmandstransporten, der er fire gange langsommere og koster kun en fjerdedel af fragtpriisen. Hvis vognmanden tager 18 centimes, så kunne jernbanen tage 72 centimes. Det ville med »matematisk nøjagtighed« være konsekvensen af hr. Proudhons forudsætninger, stadigvæk bortset fra hans regnefejl. Men nu fortæller han os lige på en gang, at hvis jernbanen i stedet for 72 centimes kun tog 25, så ville den straks miste alle sine

godstransporter. Sagen er afgjort, man må vende tilbage til den gamle skramlekasse. Hvis vi imidlertid måtte give hr. Proudhon et godt råd, så er det, at han i sit »*Programme de l'association progressive*« ikke bør glemme at dividere med 100. Men ak! desværre kan det næppe forventes, at der vil blive lyttet til vort råd, for hr. Proudhon er så fortryllet af sin »progressive« beregning, der svarer til hans »progressive association«, at han med stærkt eftertryk udråber:

»Jeg har allerede i kapitel II, ved løsningen af værdiens antinomi, vist, at fordelingen af enhver nyttig opdagelse uden sammenligning er ringere for opfinderen, uanset hvad han stiller op, end den er for samfundet; beviset i denne henseende har jeg ført med *matematisk nøjagtighed*«!

Lad os vende tilbage til hr. Proudhons fiktion, det personificerede samfund, som ikke havde noget andet formål end at bevise en simpel sandhed: en ny opfindelse, der gør det muligt med samme arbejdsmængde at fremstille en større mængde varer, får produktets markedspris til at falde. Samfundet høster derved en gevinst, ikke fordi det får mere bytteværdi, men fordi det får flere varer til samme værdi. Hvad angår opfinderen, så bevirker konkurrencen, at hans profit lidt efter lidt falder til det almindelige profitniveau. Har hr. Proudhon bevist sin påstand, sådan som han ville? Nej. Men det forhindrer ham ikke i at bebrejde økonomerne, at de ikke har ført dette bevis. For at bevise ham det modsatte, citerer vi kun Ricardo og Lauderdale; Ricardo, føreren for en skole, der bestemmer værdien ved hjælp af arbejdstiden, og Lauderdale, en af de mest lidenskabelige forsvarere af bestemmelse af værdien ved udbud og efterspørgsel. Begge har opstillet den samme tese:

»Idet vi gør produktionen stadig lettere, formindsker vi stadigt værdien af nogle tidligere producerede ting, skønt vi med dette middel ikke blot forøger nationalrigdommen, men også muligheden for at producere for fremtiden... Så snart vi ved hjælp af maskiner eller i

kraft af vore naturvidenskabelige kundskaber tvinger naturkræfterne til at udføre det arbejde, som mennesket hidtil har præsteret, så falder produktets bytteværdi i overensstemmelse dermed. Hvis ti mand var nødvendige til at dreje en håndkværn, og man opdagede, at disse ti mands arbejde kunne spares ved at man brugte vinden eller vandet, så ville melet, mølleriarbejdets produkt, fra dette øjeblik falde i værdi, svarende til summen af det sparede arbejde, og samfundet ville se sig beriget med den fulde værdi af de ting, som disse to mands arbejde formår at fremstille, da de fonds, der er nødvendige for arbejdernes underhold, ikke på nogen måde ville være formindsket«. (Ricardo, II, s. 59).

Lauderdale på sin side siger:

»Kapitalernes profit stammer altid fra den omstændighed, at de tager en del af arbejdet på sig, som mennesket skulle udføre med sine hænder, dvs. at de udfører en portion arbejde ud over menneskets personlige anstrengelser, som det ikke selv ville være i stand til at udføre. Den ubetydelige profit, som maskinernes ejere i almindelighed opnår, sammenlignet med det arbejdes pris, som disse maskiner erstatter, vil måske fremkalde tvivl om denne opfattelses rigtighed. F.eks. beforder en damppumpe mere vand ud af en kulmine om dagen end 300 mennesker kunne bære ud på deres rygge, selv ved at danne kæde med spande, og det underligger ingen tvivl, at den erstatter deres arbejde med meget ringere omkostninger. Det samme er tilfældet med alle maskiner. Det hidtidige menneskearbejde, i hvis sted de træder, må de udføre til lavere pris... Lad os antage, at opfinderen af en maskine, som udfører fire mands arbejde, havde fået et patent; da det specielle privilegium forhindrer enhver konkurrence ud over den, som arbejdernes arbejde udgør, så er det klart, at disse arbejderes løn vil – så længe privilegiet varer – være målestok for den pris, som opfinderen vil fastsætte for sine produkter; dvs. for at sikre sig bestillinger, vil han kræve noget mindre end lønnen for det arbejde, som hans ma-

skine erstatter. Men så snart privilegiet er udløbet, vil andre maskiner af samme slags blive opstillet og rivalisere med hans maskine. Herefter vil han regulere sin pris efter det generelle princip, idet han gør den afhængig af maskinernes mængde. Profitten af de investerede fonds... skønt den er resultat af erstattet arbejde, reguleres i sidste ende ikke ifølge værdien af dette arbejde, men, som i andre tilfælde, ifølge konkurrencen mellem mængden af de kapitaler, som er disponible til dette formål, og efterspørgslen«. (S. 119, 123, 124, 125 og 134).

I sidste instans vil der således være kapitaler, der kaster sig over den nye industri, så længe profitten dér er større end i andre industrigrene og indtil profitsatsen er faldet til det almindelige niveau.

Vi har set, hvordan eksemplet med jernbanerne på ingen måde var velegnet til at kaste lys over fiktionen det personificerede samfund. Ikke desto mindre fortsætter hr. Proudhon dristigt sin tale:

»Så snart disse punkter er klarlagt, er intet lettere end at forklare, hvorfor arbejdet må efterlade et overskud til hver producent«. (I, s. 77).

Hvad der nu følger, hører hjemme i den klassiske oldtid. Det er en poetisk fortælling, der giver læseren mulighed for at komme sig oven på de anstrengelser, som nøjagtigheden i de forudgående matematiske demonstrationer måtte have voldt ham. Hr. Proudhon giver nu sit personificerede samfund navnet *Prometheus* og forherliger denne bedrift på følgende måde:

»I begyndelsen vågner Prometheus, udgået fra naturens skød, til et liv i uvirksomhed, fuld af tillokkelser osv. osv. Prometheus skrider til værket og fra hans første dag; den anden skabelses første dag, er hans produkt, dvs. hans rigdom, hans velstand, lig med ti. På andendagen deler Prometheus sit arbejde og hans produkt bliver lig med hundrede. På tredjedagen og på hver af de følgende dage opfinder Prometheus maskiner, opdager nye nyttige egenskaber ved legemeerne, nye kræf-

ter i naturen... For hvert skridt, som hans industrielle virksomhed tager, stiger hans produktionstal og bebuder ham en tilvækst af lykke. Og eftersom i sidste ende det at konsumere for ham er det samme som at producere, så er det klart, at hver dags konsumtion, der kun forbruger den forudgående dags produkt, leverer et produktionsoverskud til den følgende dag«. (I, s. 77–78).

Denne hr. Proudhons Prometheus er en sær snegl, lige svag i logikken som i den politiske økonomi. Så længe han kun belærer os om, hvordan arbejdsdelingen, anvendelsen af maskiner, udnyttelsen af naturkræfterne og de tekniske videnskaber forøger menneskenes produktivkræfter og giver et overskud, sammenlignet med det isolerede arbejdes frembringelser, har denne nye Prometheus kun det uheld at være lidt for sent på den. Men så snart Prometheus giver sig af med at snakke om produktion og konsumtion, bliver han virkelig grotesk. At konsumere er for ham det samme som at producere; han konsumerer den følgende dag, hvad han har produceret den forudgående dag; på denne måde er han altid en dag forud. Denne dag forud er hans »arbejdsoverskud«. Men idet han den følgende dag fortærer, hvad han har produceret den forudgående dag, så må han vel på den første dag, som ikke havde nogen forgænger, have arbejdet for to dage for i det følgende at være en dag forud. Hvordan har Prometheus opnået dette overskud på den første dag, hvor der hverken fandtes arbejdsdeling, maskiner eller kendskab til andre naturkræfter end ilden? Som vi ser, er spørgsmålet ikke kommet ét skridt videre ved at blive rykket tilbage til »den anden skabelses første dag«. Denne måde at forklare tingene på, famler samtidig rundt i det græske og i det hebræiske, den er mystisk og allegorisk på samme tid, den giver hr. Proudhon ubetinget ret til at sige:

»Jeg har i teorien og med kendsgerninger bevist det princip, at hvert arbejde må levne et overskud«. (I, s. 79).

Kendsgerningerne er det famøse progressive regnestykke; teorien er myten om Prometheus.

»Men,« fortsætter hr. Proudhon, »dette princip, der står så fast som en aritmetisk sætning, er langt fra at realisere sig for alverden. Mens hver enkelt arbejders arbejdsdag, takket være det fælles arbejdes fremskridt, opnår et stadigt større produkt, og mens arbejderen som en nødvendig følge heraf skulle blive rigere og rigere for hver dag ved den samme løn, findes der i samfundet stænder, som beriger sig, og andre, som er ved at gå i forfald«. (I, s. 79–80).

I 1770 udgjorde befolkningen i det forenede kongerige Storbritannien 15 millioner, den produktive befolkning 3 millioner. De tekniske produktivkræfters ydeevne svarede omtrent til en befolkning på 12 millioner; følgelig i alt 15 millioner produktive kræfter. Således forholdt den produktive ydeevne sig til befolkningen som 1:1 og den tekniske ydeevne i forhold til det menneskelige arbejdes ydeevne som 4:1.

I 1840 udgjorde befolkningen ikke over 30 millioner, den produktive befolkning udgjorde 6 millioner, mens den tekniske ydeevne var steget til 650 millioner, dvs. den forholdt sig til den totale befolkning som 21:1 og til det menneskelige arbejdes ydeevne som 108:1.

I det engelske samfund har arbejdsdagen således i løbet af 70 år vundet et overskud på 2700 pct. i produktivitet, dvs. i 1840 produceredes 27 gange mere end i 1770. Ifølge hr. Proudhon skulle man nu stille spørgsmålet på følgende måde: hvorfor var den engelske arbejder i 1840 ikke 27 gange rigere end i 1770? For at stille et sådant spørgsmål, må man selvfølgelig forudsætte, at englænderne kunne have produceret denne rigdom uden de historiske betingelser, hvorunder den blev produceret, såsom ophobning af privatkapitaler, moderne arbejdsdeling, maskindrift, anarkisk konkurrence, lønsystem, kort sagt lutter ting, som beror på klasseantagonismen. Dette var nemlig netop betingelserne for pro-

duktivkræfternes og arbejdsoverskuddets udvikling. Følgelig var det, for at opnå denne udvikling af produktivkræfterne og dette arbejdsoverskud, nødvendigt, at der fandtes klasser, som profiterede, og andre, som var ved at gå i forfald.

Hvad er da i sidste instans denne af hr. Proudhon opvakte Prometheus? Det er samfundet, det er de sociale relationer, baseret på klasseantagonismen. Disse relationer er ikke relationer fra individ til individ, men fra arbejder til kapitalist, fra forpagter til jordejer osv. Hvis I sletter disse relationer, har I tilintetgjort hele samfundet: jeres Prometheus er kun et fantom uden arme og ben, dvs. uden maskindrift, uden arbejdsdeling, kort sagt, han mangler alt, hvad I oprindeligt har givet ham for at han kunne opnå dette arbejdsoverskud.

Hvis det i teorien var tilstrækkeligt ligesom hr. Proudhon at fortolke arbejdsoverskuddets formel i egalitær betydning uden at tage hensyn til de eksisterende produktionsbetingelser, så skulle det i praksis være tilstrækkeligt at foretage en ligelig fordeling af alle de i dag eksisterende rigdomme blandt arbejderne uden at ændre noget ved de eksisterende produktionsbetingelser. Denne fordeling ville tilvisse ikke sikre den enkelte part-haver nogen særlig stor velstand.

Men hr. Proudhon er ikke så pessimistisk, som man måske kunne tro. Eftersom proportionaliteten er alt for ham, så må han, om han vil eller ej, i den færdig givne Prometheus, dvs. det eksisterende samfund, se en begyndelse til realiseringen af hans yndlingsidé.

»Men også overalt er rigdommens fremskridt, dvs. *værdiernes proportionalitet*, den herskende lov; og når økonomerne over for det socialistiske partis jamren fremholder nationalrigdommens fremadskridende vækst og lindringen i selv de ulykkeligste klassers stilling, så forkynder de dermed, uden at ane det, en sandhed, som fordømmer deres teorier«. (I, s. 80).

Hvad er i virkeligheden denne fælles formue, nationalrigdommen? Den er bourgeoisiets rigdom, men

ikke hver enkelt bourgeois' rigdom. Nu vel, økonomerne har ikke gjort andet end bevise, hvordan bourgeoisiets rigdom har udviklet sig og må fortsætte med at vokse under de for tiden eksisterende produktionsrelationer. Hvad angår de arbejdende klasser, så er det endnu et omstridt spørgsmål, om deres stilling har forbedret sig ifølge forøgelsen af den angivelige offentlige rigdom. Hvis økonomerne til støtte for deres optimisme citerer de engelske bomuldsarbejdere som eksempel, så tager de kun hensyn til deres situation i de sjældne momenter med højkonjunktur. Disse momenter med højkonjunktur forholder sig til epoker med krise og stagnation i den »rigtige proportionalitet« som 3:10. Men måske har økonomerne, når de talte om forbedringer, villet tale om de millioner arbejdere, der måtte gå til grunde i Ostindien, for at halvanden million arbejdere, som var beskæftiget i den samme industri i England, kunne få tre år med højkonjunktur ud af ti.

Hvad angår den midlertidige andel i nationalrigdommens vækst, så er det noget andet. Den midlertidige andel som faktum finder sin forklaring i økonomernes teori. Den »fordømmer« den på ingen måde, som hr. Proudhon siger, men bekræfter den. Hvis noget skulle fordømmes, så var det visselig hr. Proudhons system, der – som vi har påvist – ville reducere arbejderen til et lønminimum, trods den voksende rigdom. Kun ved at reducere arbejderen til et lønminimum, ville han afstedkomme anvendelsen af værdiernes rigtige proportionalitet, af den ved hjælp af arbejdstiden »konstituerede værdi«. Netop fordi lønnen som følge af konkurrencen svinger over og under prisen på de levnedsmidler, som er nødvendige for at arbejderen kan opretholde livet, kan han – lidt som det er – deltage i udviklingen af samfundets rigdom, men han kan også lige så gerne gå til grunde i elendighed. Det er økonomernes hele teori, og de hengiver sig heller ikke til nogen illusioner desangående.

Efter sine vidtløftigheder med hensyn til jernbaner, Prometheus, det nye samfund, der skulle rekonstitueres

på den »konstituerede værdi«, samler hr. Proudhon sig, følelsen tager magten fra ham, og med faderlig røst udbryder han:

»Jeg besværges økonomerne, at de i deres hjerters dyb, fjernt fra de fordomme, som forvirrer dem, og uden hensyn til de embeder, som de indtager eller tilstræber, til de interesser, som de tjener, til de stemmer, som de behver sig om, til de udmærkelser, som deres forfængelighed nyder – et øjeblik vil spørge sig selv og svare, om det princip, at hvert arbejde må levne et overskud, indtil denne dag er fremtrådt for dem med denne kæde af præmisser og følger, som vi her har afsløret«. (I, s. 80).

Den politiske økonomis metafysik

§ 1. Metoden

Vi befinder os nu midt i Tyskland! Vi vil være nødt til at tale om metafysik, hvor og mens vi taler om politisk økonomi. Og også på dette punkt følger vi kun hr. Proudhons »modsigelser«. For et øjeblik siden tvang han os endnu til at tale engelsk, selv at blive en smule englænder. Nu skifter scenen. Hr. Proudhon overflytter os til vort kære fædreland og tvinger os til atter engang at optræde i vor egenskab af tysker mod vor vilje.

Når englænderen forvandler menneskene til hatte, så forvandler tyskeren hattene til ideer. Englænderen er Ricardo, den rige bankier og udmærkede økonom. Tyskeren er Hegel, slet og ret professor i filosofi ved universitetet i Berlin.

Ludvig XV, den sidste enevældige konge og repræsentant for det franske kongedømmes forfald, havde en livlæge, der var Frankrigs første økonom. Denne læge, denne økonom, repræsenterende det franske bourgeois forestående og sikre triumf. Lægen Quesnay har gjort den politiske økonomi til en videnskab; han har sammenfattet den i sin berømte »*Tableau économique*«. Foruden de tusind og én kommentarer, der er fremkommet til denne tableau, har vi en af Quesnay selv. Det er hans »*L'analyse du tableau économique*«, efterfulgt af »*syv vigtige bemærkninger*«.

Hr. Proudhon er en anden dr. Quesnay. Han er en Quesnay for den politiske økonomis metafysik.

Ifølge Hegel kan metafysikken, hele filosofien, sammenfattes i metoden. Vi må derfor søge at klarlægge hr. Proudhons metode, der i det mindste er lige så dunkel som »Tableau économique«. Vi vil derfor lade syv mere eller mindre vigtige bemærkninger følge her. Hvis hr. Proudhon ikke er tilfreds med vore bemærkninger, så lad ham optræde i rollen som abbed Baudeau og selv give »forklaringen på den økonomisk-metafysiske metode«.

Første bemærkning

»Vi giver ikke en historie i kronologisk orden, men efter *ideernes rækkefølge*. De økonomiske *faser* eller *kategorier* optræder i deres *manifestation* snart samtidigt, snart i omvendt rækkefølge... De økonomiske teorier har ikke mindre deres *logiske rækkefølge* og *deres orden i fornuften*; denne orden roser vi os af at have opdaget«. (Proudhon, bd. I, s. 145–146).

Ganske sikkert har hr. Proudhon villet sætte skræk i franskmændene ved at kaste quasi-hegelske fraser i hovedet på dem. Vi har altså med to mænd at gøre: først med hr. Proudhon og dernæst med Hegel. Hvorved udmærker hr. Proudhon sig frem for andre økonomer? Og hvilken rolle spiller Hegel i hr. Proudhons politiske økonomi?

Økonomerne fremstiller de borgerlige produktionsrelationer, arbejdsdeling, kredit, penge osv. som faste, uforanderlige, evige kategorier. Hr. Proudhon, der forefinder disse kategorier i færdig form, vil forklare os, hvorledes disse kategorier, principper, love, ideer og tanker dannes og frembringes.

Økonomerne forklarer os, hvordan man producerer under disse givne relationer; men hvad de ikke forklarer os, det er hvordan disse relationer selv bliver produceret, dvs. den historiske bevægelse, som kalder dem til live. Hr. Proudhon, der *tager* disse relationer som

principper, som kategorier, som abstrakte tanker, behøver kun at *ordne* disse tanker, der allerede forefindes i alfabetisk rækkefølge i slutningen af enhver afhandling om politisk økonomi. Økonomernes materiale er menneskenes bevægede og bevægende liv; hr. Proudhons materiale er økonomernes dogmer. Men så snart man ikke følger produktionsrelationernes historiske udvikling – og kategorierne er kun deres teoretiske udtryk – så snart man i disse kategorier kun ser ideer, der er opstået af sig selv, tanker, der er uafhængige af de virkelige relationer, så er man, om man vil eller ej, tvunget til at flytte disse tankers oprindelse til den rene fornufts bevægelse. Hvordan frembringer den rene, evige, upersonlige fornuft disse tanker? Hvordan bærer den sig ad med at frembringe dem?

Hvis vi ejede hr. Proudhons uforfærdethed angående hegelianismen, så ville vi sige: den rene fornuft adskiller sig i sig selv fra sig selv. Hvad vil det sige? Da den upersonlige fornuft uden for sig selv hverken har et sted, den kan stille sig på, eller et objekt, som den kan stille sig op mod, eller et subjekt, som den kan forbinde sig med, ser den sig nødsaget til at slå en kolbøtte og ponere, opponere og komponere sig selv – position, opposition, komposition. For at tale græsk, her har vi tese, antitese og syntese. Og for dem, der ikke kender det hegelske sprog, anfører vi indvielsesformlen: affirmation, negation, negationens negation. Det kan man kalde at tale! Det er gansk vist, med hr. Proudhons tilladelse, ikke hebræisk, men det er den rene – fra individet adskilte – fornufts sprog. I stedet for det sædvanlige individ og dets sædvanlige måde at tale og tænke på, har vi kun denne sædvanlige måde i og for sig – uden individet.

Behøver man at undre sig over, at hver ting i denne sidste abstraktion – for det drejer sig om abstraktion, ikke om analyse – fremtræder som logisk kategori? Behøver man at undre sig over, at man, hvis man lidt efter lidt lader alt falde, der udgør individualiteten ved et hus,

hvis man ser bort fra de bygningsmaterialer, som det består af, fra den form, som udmærker det, til slut kun har et legeme foran sig; at man, hvis man ser bort fra dette legemes omrids, til slut kun har et rum foran sig; at man, hvis man endelig abstraherer fra dette rums dimensioner, til slut ikke har andet tilbage end kvantiteten i og for sig, kvantitetens logiske kategori? Hvis man på denne måde konsekvent ved ethvert subjekt ser bort fra alle dets påståede levende og ikke levende tilfældigheder, mennesker eller ting, så har vi ret til at sige, at man i den sidste abstraktion som substans kun har de logiske kategorier tilbage. Således har metafysikerne, der tror, at de kan analysere ved hjælp af sådanne abstraktioner, og mener, at jo mere de fjerner sig fra genstanden, desto dybere trænger de ind i den, for deres vedkommende ret til at sige, at denne verdens ting kun er broderier på et stramajvæv, dannet af de logiske kategorier. Her har vi forskellen mellem filosofen og den kristne. Den kristne kender kun til, at logos (ordet) én gang for alle bliver kød og blod, på trods af logikken; filosofen kan slet ikke blive færdig med inkarnationerne. At alt det eksisterende, alt hvad der lever på jorden og i vandet, ved hjælp af abstraktion kan føres tilbage til en logisk kategori, at man på denne måde kan drukne hele den virkelige verden i abstraktionernes verden, de logiske kategoriers verden – hvem kan undre sig over det?

Alt hvad der eksisterer, alt hvad der lever på jorden og i vandet, eksisterer kun, lever kun i kraft af en eller anden bevægelse. Således frembringer historiens bevægelse de sociale relationer, den industrielle bevægelse giver os de industrielle produkter osv.

Ligesom vi ved hjælp af abstraktion har forvandlet hver ting til en logisk kategori, behøver man kun at abstrahere fra enhver særskilt egenskab ved de forskellige bevægelser for at nå frem til bevægelse i abstrakt forstand, til den rent formelle bevægelse, til den rent logiske formel for bevægelsen. Har man først fundet alle

tings væsen i de logiske kategorier, så bilder man sig ind, at man i bevægelsens logiske formel finder den *absolutte metode*, som ikke blot forklarer alle ting, men som også indbefatter tingenes bevægelse.

Dette er den absolutte metode, hvorom Hegel siger:

»Metoden er den absolutte, den eneste, den højeste, uendelige kraft, som ingen ting kan modstå. Den er fornuftens tendens til at genfinde sig selv i enhver ting« (Logik, bd. III, s. 320–321).

Når enhver ting er reduceret til en logisk kategori og enhver bevægelse, enhver produktionsakt er reduceret til metoden, så følger deraf, at enhver sammenhæng mellem produkter og produktion, mellem ting og bevægelse reduceres til anvendt metafysik. Hvad Hegel har gjort for religionen, retten osv., forsøger hr. Proudhon at gøre for den politiske økonomi.

Hvad er altså denne absolutte metode? Bevægelsens abstraktion. Hvad er bevægelsens abstraktion? Bevægelsen i abstrakt tilstand. Hvad er bevægelsen i abstrakt tilstand? Bevægelsens rent logiske formel eller den rene fornufts bevægelse. Hvori består den rene fornufts bevægelse? I at sætte sig, at modsætte sig selv og sluttelig atter at sætte sig som et med sig selv, at formulere sig selv som tese, antitese, syntese, eller endelig at sætte sig, at negere sig og at negere sin negation.

Hvordan bærer fornuften sig ad med at stille sig op som en bestemt kategori, at sætte sig? Det må fornuften selv om, og dens apologeter.

Men når fornuften engang er nået så langt som til at sætte sig som tese, så spalter denne tese sig, idet den sætter sig i modsætning til sig selv, i to kontradiktatoriske <modsigende> tanker, det positive og det negative, i et ja og et nej. Kampen mellem disse to antagonistiske <modstridende> elementer, som er indeholdt i antitesen, danner den dialektiske bevægelse. Ja bliver til nej, nej bliver til ja, ja bliver samtidig ja og nej, nej samtidig nej og ja, på denne måde holder modsætningerne hinanden i ligevægt, neutraliserer hinanden, op-

hæver hinanden. Sammensmeltningen af disse to hinanden modsigende tanker danner en ny tanke, der er syntesen af dem. Denne nye tanke spalter sig atter i to modsigende tanker, der atter efter tur danner en ny syntese. Ud af denne undfangelsesakt fremvokser en gruppe af tanker. Denne tankegruppe følger den samme dialektiske bevægelse som en simpel kategori og har som antitese en modsat gruppe. Ud af disse to tankegrupper opstår en ny tankegruppe, som er en syntese af disse to.

Således som gruppen opstår af de simple kategoriers dialektiske bevægelse, således opstår rækken (série) af gruppernes dialektiske bevægelse, og hele systemet af rækkernes dialektiske bevægelse.

Hvis man anvender denne metode på den politiske økonomis kategorier, så har man fået den politiske økonomis logik og metafysik eller med andre ord: man har oversat de økonomiske kategorier, der er kendt af alverden, til et lidet kendt sprog, der får dem til at se ud, som om de lige netop splinterny var udsprunget af et rent fornuftshoved; på denne måde synes disse kategorier at frembringe hinanden, at kædes sammen og filtreres sammen indbyrdes i kraft af den dialektiske bevægelses simple virksomhed. Læseren behøver imidlertid ikke blive bange for hele dette stillads af kategorier, grupper, serier og systemer. På trods af det sure slid, hr. Proudhon har haft med at prøve at kravle op på toppen af dette *system af modsigelser*, kommer han aldrig ud over de to første trin, den simple tese og antitese; og også dem har han kun besteget to gange, og ved samme lejlighed er han oven i købet én gang faldet på ryggen.

Indtil nu har vi kun beskæftiget os med Hegels dialektik; vi skal sidenhen se, hvordan det er lykkedes for hr. Proudhon at bringe den ned på det ynkkeligste niveau. For Hegel er således alt, hvad der er sket og endnu sker, netop det, som foregår i hans egen tænkning. Historiens filosofi er således nu kun filosofiens historie, hans egen filosofis historie. Der findes ingen »histo-

rie i kronologisk orden« mere, men kun »en rækkefølge af ideer i fornuften«. Han tror at kunne konstruere verden i kraft af tankernes bevægelse, mens han kun systematisk rekonstruerer de tanker, der findes i hvermands hoved, og klassificerer dem efter den absolutte metode.

Anden bemærkning

De økonomiske kategorier er kun de teoretiske udtryk, abstraktionerne af de sociale produktionsrelationer. Som ægte filosof stiller hr. Proudhon tingene på hovedet og ser i virkelige relationer en inkarnation af hine principper, hine kategorier, der – sådan som filosofen Proudhon atter udtrykker det – slumrede i »menneskehedens upersonlige fornufts« skød.

Økonomen Proudhon har meget vel forstået, at menneskene fremstiller klæde, lærred, silkestoffer under bestemte produktionsforhold. Men hvad han ikke har forstået, det er, at disse bestemte sociale relationer er menneskenes produkter lige så vel som klæde, lærred osv. De sociale relationer er snævert sammenknyttet med produktivkræfterne. Når de udvikler nye produktivkræfter, ændrer menneskene deres produktionsmåde, og når de ændrer deres produktionsmåde, måden hvorpå de skaffer sig deres livsfornødenheder, så forandrer de alle deres sociale relationer. Håndkværnen giver et samfund med feudalherrer, dampmøllen et samfund med industrielle kapitalister.

Men de samme mennesker, der udformer de sociale relationer i overensstemmelse med deres materielle produktivitet, udformer også principperne, ideerne, kategorierne i overensstemmelse med deres sociale relationer.

Følgelig er disse ideer, disse kategorier, lige så lidt evige som de relationer, de er udtryk for. De er *historiske, forgængelige, forbigående produkter*.

Vi lever midt i en stadig bevægelse, hvor produktiv-

kræfter vokser, sociale relationer ødelægges, ideer dannes; ubevægelig er kun abstraktionen af bevægelsen – »mors immortalis« (den udødelige død – citat af den romerske digter Lucretius).

Tredje bemærkning

I ethvert samfund danner produktionsrelationerne et hele. Hr. Proudhon betragter de økonomiske relationer som lige så mange sociale faser, der frembringer hinanden, hvor den ene fremgår af den anden, lige som antitesen fremgår af tesen, og som begge i deres logiske følgen-efter-hinanden realiserer menneskehedens upersonlige fornuft.

Den eneste ulempe ved denne metode er, at hr. Proudhon, så snart han ønsker at undersøge en enkelt af disse faser særskilt, ikke kan forklare den uden at vende tilbage til de andre sociale relationer, skønt han endnu ikke har ladet disse relationer opstå ved hjælp af sin dialektiske bevægelse. Når hr. Proudhon derefter formedelst den rene fornuft går over til frembringelse af de andre faser, så forestiller han sig, at han har nyfødte børn foran sig og glemmer, at de er lige så gamle som det første.

For at nå frem til konstitueringen af værdien, der for ham er grundlaget for al økonomisk udvikling, kunne han ikke undvære arbejdsdelingen, konkurrencen osv. Men i *serien*, i hr. Proudhons *fornuft*, i den *logiske rækkefølge* er disse relationer endnu slet ikke til stede.

Så snart man med den politiske økonomis kategorier opretter en bygning, svarende til et ideologisk system, *forvrider* man leddene i det sociale system. Man forvandler samfundets forskellige delstykker til lige så mange samfund for sig, som optræder, den ene efter den anden. Og virkelig, hvordan skulle bevægelsens, rækkefølgens, tidens logiske formel alene forklare det samfundslegeme, hvori alle relationer eksisterer samtidig og afstiver hinanden?

Fjerde bemærkning

Lad os nu se, hvilke ændringer hr. Proudhon underkaster Hegels dialektik, så snart han anvender den på den politiske økonomi.

For hr. Proudhon har hver økonomisk kategori to sider, en god og en dårlig. Han betragter kategorien således, som spidsborgeren betragter de store mænd i historien: *Napoleon* var en stor mand, han har gjort meget godt, han har også gjort meget ondt.

Den *gode* side og den *dårlige* side, *fordelen* og *ulempen* taget under ét, danner for hr. Proudhon *modsigelsen* i hver økonomisk kategori.

Det problem, som skal løses, er: at bevare den gode side og fjerne den dårlige.

Slaveriet er en økonomisk kategori som enhver anden. Den har altså ligeledes to sider. Lad os ikke opholde os ved den dårlige side, men lad os tale om slaveriets smukke side. Vel at mærke, det drejer sig her kun om det direkte slaveri, de sortes slaveri i Surinam, i Brasilien, i sydstaterne i Nordamerika.

Det direkte slaveri er en af den borgerlige industris grundpiller ligesom maskinerne osv. Uden slaveri ingen bomuld, uden bomuld ingen moderne industri. Kun slaveriet har givet kolonierne deres værdi; kolonierne har skabt verdenshandelen; og verdenshandelen er en forudsætning for storindustrien. Slaveriet er således en økonomisk kategori af største vigtighed.

Uden slaveriet ville Nordamerika, det mest fremskredne land, forvandle sig til et patriarkalsk land. Hvis man sletter Nordamerika af verdenskortet, ville man få anarki, handelens og den moderne civilisations fuldstændige forfald. Lad slaveriet forsvinde, og I sletter Amerika af verdenskortet.⁶⁸⁾

⁶⁸⁾ [Dette var fuldstændig rigtigt for året 1847. Dengang indskrænkede De forenede Staters verdenshandel sig hovedsagelig til indførsel af immigranter og industriprodukter og udførsel af bomuld og tobak, dvs. hovedsagelig produkter af sydstaternes slavearbejde. Nordstaterne producerede hovedsa-

Således har slaveriet til stadighed, fordi det er en økonomisk kategori, figureret i folkenes institutioner. De moderne nationer har simpelt hen forstået at maskere slaveriet i deres egne lande, mens de har indført det åbenlyst i den nye verden.

Hvordan vil hr. Proudhon nu gå til værks for at redde slaveriet? Han vil stille *problemet*: at bevare de gode sider ved denne økonomiske kategori og udrydde de dårlige.

Hegel behøver ikke at stille problemer. Han kender kun dialektikken. Hr. Proudhon har ikke andet fra den hegelske dialektik end talemåderne. Hans egen dialektiske metode består i den dogmatiske skelnen mellem godt og ondt.

Lad os engang tage hr. Proudhon selv som kategori; lad os undersøge hans gode og hans dårlige side, hans fordele og ulemper.

Når han har den fordel frem for Hegel, at han stiller problemer, som han forbeholder sig at løse til menneskehedens bedste, så har han den ulempe, at han er to-talt ufrugtbar, så snart det drejer sig om ved dialektisk befrugtning at kalde nye kategorier til live. Det som udgør den dialektiske bevægelse er netop det, at de to modstående sider består ved siden af hinanden, at de er i modstrid med hinanden og at de smelter sammen i en ny kategori. Hvis man kun stiller sig den opgave at udrydde den dårlige side, skærer man den dialektiske bevægelse itu. Her er det ikke længere kategorien, der ifølge sin modsigelsesfulde natur sætter sig selv og modsætter sig selv, det er tværtimod hr. Proudhon, der for-

gelig korn og kød til slavestaterne. Først efter nordstaterne var begyndt at producere korn og kød til eksport og desuden var blevet et industriland, og efter det amerikanske bomuldsmonopol havde fået en mægtig konkurrent i Indien, Ægypten, Brasilien osv., var afskaffelsen af slaveriet mulig. Og selv da resulterede den i sydstaternes ruin, hvor det ikke er lykkedes at erstatte det åbenlyse neger-slaveri med skjult slaveri af indiske og kinesiske kulier. – F. E.J.

slæbt og forpint hives frem og tilbage mellem de to sider.

Således fanget i en blindgyde, hvorfra det er svært at komme fri ved tilladte midler, foretager hr. Proudhon pludselig et kæmpekraftspring, som med et eneste hop bringer ham over i en ny kategori. Og nu afsløres *rækfølgen i fornuften* for hans undrende øje.

Han tager den første den bedste kategori og tillægger den vilkårligt den egenskab at kunne afhjælpe ulemperne ved den kategori, som han skal tvætte hvid. Således fjerner skatterne, hvis vi nemlig skal tro hr. Proudhon, ulemperne ved monopolet; handelsbalancen fjerner ulemperne ved skatterne; jordbesiddelsen fjerner ulemperne ved kreditten.

Idet hr. Proudhon lidt efter lidt tager fat på de enkelte kategorier og gør den ene til en *modgift* mod den anden, lykkes det for ham af dette mismask af modsigelser og modgifte mod modsigelser at frembringe to bind modsigelser, som han ganske rigtigt benævner: *Systemet af økonomiske modsigelser*.

Femte bemærkning

»I den absolutte fornuft er alle disse ideer... lige simple og generelle... I virkeligheden når vi kun til videnskaben ved at vi bygger vore ideer op til en *slags stillads*. Men sandheden i og for sig er uafhængig af disse dialektiske figurer og ikke bundet af vor ånds kombinationer«. (Proudhon, bd. II, s. 97).

Her ser vi pludselig, hvordan den politiske økonomis metafysik formedelst en kovending, hvis hemmelighed vi nu kender, bliver til en illusion! Aldrig har hr. Proudhon talt sandere ord. Ganske vist har kategorien fra det øjeblik, hvor den dialektiske bevægelsesproces reduceres til den simple procedure at stille godt og ondt op mod hinanden, at stille problemer, der går ud på at udrydde det dårlige og anvende den ene kategori som modgift mod den anden, *ikke længere nogen selvvirk-somhed*, ideen »funktionerer ikke mere«, der er ikke mere liv i den. Den hverken sætter sig eller opløser sig mere

i kategorier. Kategoriernes rækkefølge har forvandlet sig til et simpelt *stillads*. Dialektikken er ikke længere den absolutte fornufts bevægelse. Der findes ingen dialektik længere, der findes allerhøjest den rene skære moral.

Da hr. Proudhon talte om *rækkefølgen i fornuften*, om *kategoriernes logiske følgen-efter-hinanden*, erklærede han positivt, at han ikke ville præsentere en *historie i kronologisk orden*, dvs. ifølge hr. Proudhon den historiske rækkefølge, hvori kategorierne har *åbenbaret* sig. Alt fuldbyrdede sig dengang for ham i *fornuftens rene æter*. Alt skulle afledes af denne rene æter formedelst dialektikken. Nu hvor det drejer sig om at omsætte denne dialektik i praksis, svigter fornuften ham. Hr. Proudhons dialektik spiller Hegels dialektik et puds, og så må hr. Proudhon meddele os, at den orden, hvori han giver os de økonomiske kategorier, ikke længere er den orden, hvori de udvikler sig af hinanden. De økonomiske udviklingsfaser er ikke længere den rene fornufts udviklingsfaser.

Hvad er det nu egentlig, hr. Proudhon giver os? Den virkelige historie, dvs. ifølge hr. Proudhons opfattelse den rækkefølge, hvori kategorierne har *åbenbaret* sig, i kronologisk orden? Nej. Historien som den fuldbyrdes i ideen selv? Endnu mindre! Altså hverken kategoriernes profane historie eller deres hellige historie! Hvad er det så for en historie han giver os? Hans egne modsigelsers historie. Lad os se, hvordan de marcherer og slæber hr. Proudhon afsted efter sig.

Før vi går i gang med denne undersøgelse, der giver anledning til den sjette vigtige bemærkning, vil vi først komme med en mindre vigtig bemærkning.

Lad os engang sammen med hr. Proudhon antage, at den virkelige historie i kronologisk orden er den historiske rækkefølge, hvori ideerne, kategorierne, principerne har *åbenbaret* sig.

Hvert princip har haft sit århundrede, hvori det *åbenbarer* sig. Autoritetsprincippet har f. eks. haft det

11. århundrede, lige som individualismens princip har haft det 18. århundrede. Følgeligt var det princippet, der havde århundredet, ikke århundredet der havde princippet. Med andre ord: princippet skaber historien, ikke historien princippet. Sørger man endelig for at redde såvel principperne som historien, hvorfor dette princip netop åbenbarede sig i det 11. eller det 18. århundrede, og ikke i et hvilket som helst andet, så ser man sig nødvendigvis tvunget til i enkeltheder at undersøge, hvordan menneskene var i det 11. og i det 18. århundrede, hvordan deres behov, deres produktivkræfter, deres produktionsmåde, råstofferne til deres produktion, endelig, hvordan de relationer mellem menneskene var, som fremgik af alle disse eksistensbetingelser. At finde ud af alle disse spørgsmål, betyder det ikke at udforske menneskenes virkelige profane historie i hvert århundrede, at skildre disse mennesker, sådan som de på en og samme tid var forfattere til og aktører i deres eget drama? Men fra det øjeblik, hvor vi fremstiller menneskene som aktører i og forfattere til deres egen historie, er man ad en omvej vendt tilbage til det virkelige udgangspunkt, fordi man har droppet de evige principper, som man gik ud fra.

Men hr. Proudhon har ikke engang vovet sig langt nok frem ad den genvej, som ideologerne slår ind på for at vinde frem til historiens store hævevej.

Sjette bemærkning

Lad os sammen med hr. Proudhon slå ind på genvejen.

Vi vil antage, at de økonomiske relationer, når man betragter dem som *uforanderlige* love, som *evige principper*, som *ideale kategorier*, eksisterende forud for de aktive og handlende mennesker; vi vil endog antage, at disse love, disse principper, disse kategorier, fra tidernes morgen har slumret i »menneskehedens upersonlige fornuft«. Vi har allerede set, at der med disse uforanderlige, uvandelbare evigheder ikke længere fin-

des nogen historie, der findes allerhøjest en historie i ideen, dvs. den historie, der genspejler sig i den rene fornufts dialektiske bevægelse. Men når hr. Proudhon siger, at i den dialektiske bevægelse »differentierer ideerne sig ikke længere«, da har han slettet såvel *bevægelsens skygge som skyggernes bevægelse*, ved hvis hjælp han i det mindste kunne have tilvejebragt noget, der ser ud som historie. I stedet for pådutter han historien sin egen afmagt, skyder skylden på alt, endog på det franske sprog.

»Det stemmer altså ikke helt nøjagtigt,« siger hr. Proudhon, filosoffen, »når man siger, at et eller andet går for sig, et eller andet produceres; i civilisationen som i verdensaltet har alt eksisteret, har alt virket fra begyndelsen... På samme måde forholder det sig med hele socialøkonomien«. (Bd. II, s. 102).

Så vældig er skaberkraften i de modsigelser, der indvirker på hr. Proudhon og får ham til at virke, at han dér, hvor han prøver at forklare historien, ser sig tvunget til at fornægte den, at han dér, hvor han vil forklare rækkefølgen af sociale relationer, nægter at noget kan ske, at han dér, hvor han vil forklare produktionen i alle dens faser, bestrider at *noget kan produceres*.

Således eksisterer der for hr. Proudhon hverken historien eller ideernes rækkefølge, og alligevel eksisterer hans bog endnu; og netop i denne bog er, ifølge hans egne ord, »historien ifølge ideernes rækkefølge«. Hvordan finde en formel – og hr. Proudhon er formlernes mand – der tillader ham med ét spring at sætte sig ud over alle disse modsigelser?

Til dette formål har han opfundet en ny fornuft, der hverken er den rene og jomfruelige absolutte fornuft eller den gemene fornuft hos de mennesker, der optræder og handler i de forskellige århundreder, men en helt besynderlig fornuft, fornuften hos det personificerede samfund, hos *menneskeheden* som subjekt, der under hr. Proudhons pen også undertiden optræder som »samfundets genius«, som »den almindelige fornuft« og

i sidste instans som »menneskehedens fornuft«. Denne med så mange navne opstadsede fornuft afslører sig selv ved enhver lejlighed som hr. Proudhons individuelle fornuft med sin gode og sin dårlige side, sine modgifte og sine problemer.

»Den menneskelige fornuft skaber ikke den sandhed,« som skjuler sig i den absolutte, evige fornufts dyb. Den kan kun afsløre den. Men de sandheder, som den indtil nu har afsløret, er ufuldstændige, utilstrækkelige og følgelig modsigende. Følgelig er også de økonomiske kategorier selv kun sandheder, der er opdaget og afsløret af menneskehedens fornuft, af samfundets genius, og derfor er de ligeledes ufuldstændige og bærer modsigelsens spire i sig. Forud for hr. Proudhon så samfundets genius kun de antagonistiske elementer, ikke den syntetiske formel, der alle samtidig er skjult i den absolutte fornuft. De økonomiske relationer er imidlertid ikke andet end en jordisk virkeliggørelse af disse utilstrækkelige sandheder, disse ufuldstændige kategorier, disse modstridende begreber, og derfor er de også i sig selv modsigelsesfulde og frembyder de to sider, hvoraf den ene er god, den anden dårlig.

At finde hele sandheden, begrebet i hele dets fylde, den syntetiske formel, som ophæver modsigelsen, dette er opgaven for samfundets genius. Derfor er den selv samme samfundets genius i hr. Proudhons forestilling blevet jaget omkring fra den ene kategori til den anden, uden at han hidtil, med hele sit batteri af kategorier, har været i stand til at fravriste Gud, den absolutte fornuft, en eneste syntetisk formel.

»Først sætter samfundet (samfundets genius)^{68a} en første kendsgerning, opstiller en hypotese... en sand antinomi, hvis antagonistiske resultater udvikler sig i den sociale økonomi på samme måde, som dens konsekvenser ville kunne afledes i ånden: således at den industrielle udvikling, følgende ideernes afledning, deler sig i to retninger, en med nyttige, en anden med ødelæggende virkninger... For harmonisk at konstituere dette

^{68a}) (samfundets genius): tilføjet af Marx.

princip med det dobbelte ansigt og ophæve den modsigelse, lader samfundet en anden modsigelse udgå af denne, hvorpå der snart følger en tredje, og dette vil være vejen for samfundets genius, indtil han har udtømt alle sine modsigelser – jeg forudsætter, hvad der endnu ikke er bevist, at modsigelsen i menneskeheden engang vil få en ende – og med et spring kommer tilbage til alle sine tidligere positioner og løser alle sine problemer i *en eneste formel*«. (Bd. I, s. 133).

Lige som tidligere *modsætningen* blev forvandlet til *modgift*, således bliver nu *tesen* til *hypotese*. Denne ombytning af ord kan ikke forbavse os hos hr. Proudhon... Menneskehedens fornuft, der er alt andet end ren, fordi dens synskreds er begrænset, støder for hvert skridt på nye opgaver, som skal løses. Hver ny tese, som den opdager i den absolutte fornuft og som er negationen af den forudgående tese, bliver for den til en syntese, som den temmelig naivt anser for at være løsningen på den pågældende opgave. Således plager denne fornuft sig med stadig nye modsigelser, indtil den når til ende med alle disse modsigelser og opdager, at alle dens teser og synteser ikke er andet end modstridende hypoteser. I sin forbløffelse »kommer den menneskelige fornuft, samfundets genius, med et spring tilbage til alle sine tidligere positioner og løser alle sine opgaver i en eneste formel«. Denne eneste formel danner, i forbigående bemærket, hr. Proudhons *veritable* opdagelse. Denne formel er den *konstituerede værdi*.

Hypoteser opstiller man kun med henblik på et bestemt mål. Det mål, som samfundets genius, der taler gennem hr. Proudhons mund, i første række satte sig, var at udrydde det onde af hver økonomisk kategori for at kunne bevare det gode. For ham er dette gode det øverste gode, det sande praktiske mål – *ligheden*. Og hvorfor foretrak samfundets genius ligheden fremfor uligheden, broderligheden, katolicismen, kort sagt fremfor ethvert andet princip? Fordi »menneskeheden har realiseret så mange specielle hypoteser efter hinanden,

men kun med henblik på en højere hypotese«, som netop er ligheden. Med andre ord: fordi ligheden er hr. Proudhons ideal. Han bilder sig ind, at arbejdets deling, kreditten, kooperationen inden for værkstedet, kort sagt at alle økonomiske relationer kun er opfundet for at gavne ligheden, og alligevel er de i sidste ende faldet ud til skade for den. Når historien og hr. Proudhons fiktion for hvert skridt modsiger hinanden, så slutter han, at der består en modsigelse. Men hvis der består en modsigelse, så består den kun mellem hans fikse idé og det, der foregår i virkeligheden.

Fra nu af er den gode side ved enhver økonomisk relation altid den, der bekræfter ligheden, den dårlige side er den, der fornægter den og bekræfter uligheden. Hver ny kategori er en hypotese, som samfundets genius har opstillet med det formål at udrydde den ulighed, der er skabt af den forudgående hypotese. Kort sagt: ligheden er den *oprindelige hensigt*, det *providentielle* <af forsynet bestemte> mål, den *mystiske tendens*, som samfundets genius bestandig har for øje, idet han drejer sig omkring i de økonomiske modsigelsers tryllekreds. Derfor er også *forsynet* det lokomotiv, der sætter hr. Proudhons økonomiske udstyr bedre i gang end hans luftige, rene fornuft. Han har viet forsynet et helt kapitel, der følger efter det om skatterne.

Forsynet, providentielle mål, det er de store ord, man benytter sig af for at forklare historiens gang. Faktisk forklarer dette ord ikke noget som helst. Det er allerhøjest en retorisk form, en af de mange måder at omskrive kendsgerningerne på.

Det er en kendsgerning, at jordbesiddelsen i Skotland med industriens udvikling fik ny værdi. Denne industri åbnede nye markeder for ulden. For at producere uld i stor målestok, måtte man forvandle agerland til græsgange. For at bevirke denne forvandling, måtte man sammenlægge godserne. For at koncentrere godserne, måtte man afskaffe de små fæstegårde, forjage tusinder af små fæstere fra deres hjemsted og i deres

sted sætte nogle få hyrder, der vogter millioner af får. Således fik jordbesiddelsen i Skotland som følge af successive ændringer som resultat, at mennesker blev fortrængt af får. Hvis man nu siger, at det var det af forsynet bestemte mål for jordbesiddelsen i Skotland at lade mennesker blive fordrevet af får, så har man drevet providentiell historie.

Ganske vist er tendensen til lighed karakteristisk for vort århundrede. Den der nu siger, at de forudgående århundreder med fuldstændig forskellige behov, produktionsmidler osv., virkede providentielt for at realisere ligheden, han sætter vort århundredes mennesker og midler i stedet for tidligere århundreders mennesker og midler og miskender den historiske bevægelse, der fik de på hinanden følgende generationer til at omforme de resultater, som de forudgående generationer havde opnået. Økonomerne véd meget vel, at den samme ting, der for den ene er et forarbejdet produkt, for den anden er råmateriale til ny produktion.

Hvis man antager, som hr. Proudhon gør det, at samfundets genius har skabt eller rettere sagt improviseret feudalherrerne i den providentielle hensigt at forvandle fæstebønderne til ansvarlige og lighedstørstende arbejdere, så fuldbyrder han en ombytning af mål og personer, der ville være det forsyn værdig, som i Skotland har indført jordbesiddelsen for at unde sig selv den ondskabsfulde fornøjelse at lade mennesker blive fordrevet af får.

Men da hr. Proudhon føler en så kærlig interesse for forsynet, så vil vi gøre ham opmærksom på hr. Villeneuve-Bargemonts værk »Histoire de l'Économie politique«, der ligeledes jager efter et providentielt mål. Dette mål er ikke længere ligheden, men katolicismen.

Syvende og sidste bemærkning

Økonomerne bærer sig mærkeligt ad. For dem gives der kun to slags institutioner, kunstige og naturlige. Feudalismens institutioner er kunstige, bourgeoisiets

institutioner er naturlige. De ligner på dette punkt teologerne, der også skelner mellem to slags religioner. Enhver religion, som ikke er deres egen, er menneskenes opfindelse, mens deres egen religion er Guds åbenbaring. Når økonomerne siger, at de nuværende relationer – den borgerlige produktions relationer – er naturlige, så vil de dermed sige, at det er relationer, hvorunder rigdomme frembringes og produktivkræfterne udvikles i overensstemmelse med naturlovene. Følgelig er disse relationer selv naturlove, uafhængige af tidens indflydelse. Det er evige love, der altid må beherske samfundet. Følgelig har der eksisteret historie, den eksisterer ikke mere; der har eksisteret historie, fordi der har eksisteret feudale indretninger og fordi man i disse feudale institutioner finder produktionsrelationer, der er helt forskellige fra dem i det borgerlige samfund, som økonomerne gerne vil anse for naturlige og følgelig som evige.

Også feudalismen havde sit proletariat – livegenskabet, der indeholdt borgerskabets spirer. Også den feudale produktion havde to antagonistiske elementer, som man ligeledes betegner som feudalismens *gode* og *dårlige* side, uden at tage hensyn til, at det altid er den dårlige side, der til sidst vinder sejren over den gode side. Det er den dårlige side, der kalder en bevægelse til live, der skaber historie, fordi den resulterer i kamp. Hvor ville økonomerne have været henne, hvis de under feudalismens herredømme – henrykt over de ridderlige dyder, over den smukke harmoni mellem rettigheder og pligter, over det patriakalske liv i byerne, over hjemmeindustriens blomstring på landet, over udviklingen af en industri, som var organiseret i korporationer, laug, gilder osv., kort sagt, over alt det, som udgør feudalismens smukke side – havde stillet sig den opgave at udrydde alt det, som kaster en skygge over dette billede: livegenskab, privilegier, anarki –? Man ville have tilintetgjort alle de elementer, der fremkaldte kampen, man ville have kvalt bourgeoisiets udvikling i fødslen. Man

ville have stillet sig den absurde opgave at udlette historien.

Da bourgeoisiet var kommet ovenpå, spurgte man hverken om den gode eller den dårlige side af feudalismen. De produktivkræfter, som det havde udviklet under kapitalismen, tilfaldt bourgeoisiet. Alle gamle økonomiske former, de privatretlige relationer, som svarede til dem, den politiske tilstand, som var det officielle udtryk for det gamle samfund, blev sprængt.

Hvis man vil bedømme den feudale produktion rigtigt, så må man betragte den som en produktionsmåde, der er baseret på en modsætning. Man må vise, hvordan rigdommen blev produceret inden for denne modsætning, hvordan produktivkræfterne udviklede sig samtidig med klasseantagonismen, hvordan den ene af disse klasser, den dårlige side, det sociale onde, hele tiden voksede, indtil de materielle betingelser for dens frigørelse var modnet. Siger det ikke tydeligt nok, at produktionsmåden, de relationer, i hvilke produktivkræfterne udvikler sig, er alt andet end evige love, men at de kun svarer til en bestemt udviklingstilstand af menneskene og deres produktivkræfter og at en ændring, der er indtrådt i menneskenes produktivkræfter, nødvendigvis hidfører en ændring i deres produktionsrelationer? Da det fremfor alt kommer an på ikke at være udelukket fra civilisationens frugter, fra de erhvervede produktivkræfter, så bliver det nødvendigt at sønderslå de overleverede former, hvorunder de er blevet skabt. Fra dette øjeblik bliver den revolutionære klasse konservativ.

Bourgeoisiet begynder med et proletariat, som atter selv er en rest af feudalismens proletariat. I løbet af sin historiske udvikling udvikler bourgeoisiet nødvendigvis sin antagonistiske karakter, der ved dets første optræden forefindes mere eller mindre tilsløret og kun eksisterer i latent tilstand. I samme grad, som bourgeoisiet udvikler sig, udvikler der sig i dets skød et nyt proletariat, et moderne proletariat: der udvikler sig en kamp mellem proletarklassen og bourgeoisiklassen, en kamp,

der foreløbig kun ytrer sig i delvise og forbigående konflikter og destruktive handlinger, indtil den på begge sider fornemmes, bemærkes, anerkendes, begribes, indrømmes og endelig højlydt proklameres. På den anden side, hvis alle medlemmer af det moderne bourgeoisie har den samme interesse, for så vidt som de danner en klasse over for en anden klasse, så har de modsatte, modstridende interesser, så snart de står over for hinanden indbyrdes. Denne interesse modsætning opstår af de økonomiske betingelser for deres borgerlige liv. Fra dag til dag bliver det således mere klart, at de produktionsrelationer, hvori bourgeoisie bevæger sig, ikke har en ensartet, simpel karakter, men en dobbelt karakter; at elendigheden produceres inden for de selv samme relationer, hvori også rigdommen produceres; at der udvikler sig en repressiv kraft inden for de selv samme relationer, hvori produktivkræfternes udvikling finder sted; at disse relationer kun frembringer den borgerlige rigdom, dvs. bourgeoisiklassens rigdom, ved fortsat at tilintetgøre rigdommen hos enkelte medlemmer af denne klasse og ved at skabe et stadigt voksende proletariat.

Jo mere denne antagonistiske karakter træder frem, des mere kommer økonomerne, de videnskabelige repræsentanter for den borgerlige produktion, i modstrid med deres egne teorier og der danner sig forskellige skoler.

Vi har de *fatalistiske* økonomer, der i deres teori er lige så ligegyldige over for det, de kalder den borgerlige produktionsmådes ulemper, som bourgeoisie er det i praksis over for proletarernes lidelser, de som hjælper det at erhverve sig rigdomme. I denne fatalistiske skole findes der klassikere og romantikere. Klassikerne som Adam Smith og Ricardo repræsenterer et bourgeoisie, der, endnu i kamp med resterne af det feudale samfund, kun arbejder på at rense de økonomiske relationer fra feudale pletter, at forøge produktivkræfterne og give industri og handel nye drivkræfter. Proletariatet, der deltager i denne kamp og er grebet af det feberagtige ar-

bejde, kender kun forbigående, tilfældige lidelser, be-
tragter dem selv som sådanne. Økonomer som Smith
og Ricardo, som er denne epokes historikere, har kun
den mission at påvise, hvordan rigdommen erhverves
under den borgerlige produktions forhold, at formu-
lere disse relationer i kategorier, i love, og at påvise,
hvor meget disse love og kategorier for produktion af
rigdommen er det feudale samfunds love og kategorier
overlegne. Elendigheden er i deres øjne kun den smer-
te, der ledsager enhver fødsel, i naturen som i indu-
strien.

Romantikerne tilhører vor epoke, hvor bourgeoisiet
står i direkte modsætning til proletariatet, hvor elendig-
heden vokser lige så meget i overmål som rigdommen.
Økonomerne stiller sig nu an som blaserte fatalister, fra
deres ståstedes højde kaster de stolte, foragtelige blikke
på de menneskelige maskiner, der frembringer rigdom-
men. De gentager alle de forklaringer, som deres for-
gængere har givet, men den indifferens, der hos disse var
naivitet, bliver hos dem til koketteri.

Derefter kommer den *humanitære skole*, som tager
sig den dårlige side ved de eksisterende produktionsrela-
tioner nær. For at berolige sin samvittighed prøver den,
så godt det kan lade sig gøre, at besmykke de virkelige
kontraster; den beklager oprigtigt proletariatets nød,
bourgeoisiets tøjlesløse indbyrdes konkurrence; den an-
befaler arbejderne at være mådeholdne, at arbejde flit-
tigt og at avle færre børn; den anbefaler bourgeoisiet
at vise mere omtanke i dets produktionsiver. Denne sko-
les samlede teori består i endeløs skelnen mellem teori
og praksis, mellem principperne og resultaterne, mel-
lem ideen og dens anvendelse, mellem indhold og form,
mellem væsen og virkelighed, mellem ret og faktum, mel-
lem den gode og den dårlige side.

Den *filantropiske skole* er den mest fuldkomne huma-
nitære skole. Den benægter, at modsætningen er nød-
vendig, den vil gøre alle mennesker til bourgeois. Den
vil virkeliggøre teorien, for så vidt den er forskellig fra

praksis og ikke indbefatter antagonismen. Selvfølgelig er det i teorien let at abstrahere fra modsigelser, man i virkeligheden støder på for hvert skridt. Denne teori ville da blive den idealiserede virkelighed. Filantroperne vil altså bevare de kategorier, som er udtryk for de borgerlige relationer, uden den modsigelse, der udgør deres væsen og er uadskillelig fra dem. De bilder sig ind, at de for alvor bekæmper den borgerlige praksis, og de er mere bourgeois end andre.

Lige som *økonomerne* er bourgeoisiklassens videnskabelige repræsentanter, således er *socialisterne* og *kommunisterne* proletarklassens teoretikere. Så længe proletariatet endnu ikke er tilstrækkelig udviklet til at konstituere sig som klasse og proletariatets kamp mod bourgeoisiet derfor endnu ikke bærer politisk karakter; så længe produktivkræfterne ikke er tilstrækkeligt udviklet i bourgeoisiets skød til at lade de materielle betingelser skinne igennem, som er nødvendige for proletariatets befrielse og for dannelsen af et nyt samfund – så længe er disse teoretikere kun utopister, der udtænker systemer og leder efter en fornyende videnskab for at afhjælpe de undertrykte klassers behov. Men i samme målestok, som historien skrider frem og proletariatets kamp dermed aftegner sig tydeligere, behøver de ikke mere at søge videnskaben i deres eget hovede; de behøver nu kun at iagttage og registrere det, der foregår for deres øjne og gøre sig til talerør for det. Så længe de søger videnskaben og laver systemer, så længe de er ved kampens begyndelse, ser de i elendigheden kun elendigheden, uden deri at se den revolutionære, omstyrtende side, som vil kaste det gamle samfund over ende. Fra dette øjeblik bliver videnskaben et bevidst produkt af den historiske bevægelse, og den er ophørt med at være doktrinær. Den er blevet revolutionær.

Lad os vende tilbage til hr. Proudhon.

Enhver økonomisk relation har en god og en dårlig side; det er det eneste punkt, hvor hr. Proudhon ikke slår sig selv i ansigtet. Han ser, at den gode side bliver

fremhævet af økonomerne, den dårlige anklaget af socialisterne. Fra økonomerne låner han de evige relationers nødvendighed. Fra socialisterne låner han den illusion, i elendigheden kun at se elendigheden. Han er indforstået med begge, idet han forsøger at støtte sig på videnskabens autoritet. Videnskaben reducerer sig for ham til en videnskabelig formels dværgagtige omfang: han er manden på jagt efter formler. I henhold hertil roser hr. Proudhon sig af at have givet en kritik såvel af den politiske økonomi som af kommunismen – han står langt under dem begge. Under økonomerne, fordi han tror, at han som filosof, der har en magisk formel ved hånden, er fritaget for at gå ind på de rent økonomiske detaljer; under socialisterne, fordi han hverken har tilstrækkeligt mod eller tilstrækkelig indsigt til at hæve sig op over bourgeois-horisonten, det være sig endog kun spekulativt.

Han ønsker at være syntesen, og han er en sammensat fejltagelse.

Som videnskabens mand ønsker han at svæve over bourgeois og proletar; han er kun småborgeren, der bestandigt bliver kastet hid og did mellem kapital og arbejde, mellem den politiske økonomi og kommunismen.

§ 2. Arbejdsdeling og maskiner

Arbejdsdelingen åbner, ifølge hr. Proudhon, rækken af *økonomiske udviklinger*.

Arbejdsdelingens gode sider »Betragtet efter sit væsen er arbejdsdelingen den modus, ifølge hvilken betingelsernes og intelligensernes *lighed* realiseres«. (Bd. I, s. 93).

Arbejdsdelingens dårlige side »Arbejdsdelingen er blevet en kilde til elendighed for os«. (Bd. I, s. 94).

Variant: »Ved at dele sig ifølge den lov, som er ejendommelig for det og den første betingelse for dets frugtbarhed, når arbejdet til en negation af sine mål og ophæver sig selv«. (Bd. I, s. 94).

Problemet der skal løses At finde »rekompositionen, der fjerner ulemperne ved delingen og samtidig bevarer dens nyttige virkninger«. (Bd. I, s. 97).

Arbejdsdelingen er, ifølge hr. Proudhon, en evig lov, en simpel og abstrakt kategori. Følgelig må også abstraktionen, ideen, det blotte ord, være nok for ham til at forklare arbejdsdelingen i de forskellige historiske epoker. Kasterne, håndværkskorporationerne, manufakturen, storindustrien, alt må kunne forklares ved hjælp af det simple ord »at dele«. Man bør til en begyndelse grundigt studere betydningen af ordet »at dele«, og man behøver ikke mere at udforske de talrige indflydelser, der i hver epoke har givet arbejdsdelingen en specifik karakter.

Faktisk forenkler man tingene altfor meget ved at reducere dem til hr. Proudhons kategorier. Historien bærer sig ikke så kategorisk ad. I Tyskland tog det den første betydelige arbejdsdeling hele tre århundreder at slå igennem – nemlig adskillelsen mellem by og land. I samme grad, som alene dette forhold mellem by og land ændres, ændres hele samfundet. Når vi kun betragter denne ene side af arbejdsdelingen, så har vi hér de antikke republikker, dér den kristne feudalisme, hér det gamle England med sine jorddrotter, dér det moderne England med sine bomulds-konger <cotton-lords>. I det 14. og 15. århundrede, da der endnu ikke fandtes kolonier, da Amerika endnu ikke eksisterede for Europa, og Asien kun eksisterede ved Konstantinopels mellemkomst, da Middelhavet endnu var centrum for handels-

aktiviteten, havde arbejdsdelingen en helt anden karakter, et helt andet udseende end i det 17. århundrede, da spaniere, portugisere, hollændere, englændere, franskmænd havde grundlagt kolonier i alle verdensdele. Markedets udstrækning, dets fysiognomi gav arbejdsdelingen i de forskellige epoker et fysiognomi, en karakter, som man ville have svært ved at aflede af det blotte ord »at dele«, fra »delingens« idé eller kategori.

»Alle økonomer siden Adam Smith,« siger hr. Proudhon, »har gjort opmærksom på *fordelene* og *ulempene* ved delingens lov, men derved har de lagt meget mere vægt på de førstnævnte end på de sidstnævnte, fordi det tjente deres optimisme bedre, og uden at nogen af dem nogen sinde havde spurgt sig selv, hvad en lovs ulem dan fører dette samme princip, strengt fulgt ud i sine konsekvenser, til diametralt modsatte virkninger? Ingen økonom, hverken før eller efter Adam Smith, har nogen sinde bemærket, at det gælder om at løse et problem. Say går så langt som til at erkende, at den samme årsag ved arbejdsdelingen, der bevirker det gode, også afføder det onde«. (Bd. I, s. 95–96).

Adam Smith har skuet langt videre, end hr. Proudhon tror. Han har meget vel set, »at forskellen mellem individernes naturlige anlæg i virkeligheden er langt mindre, end vi tror. Disse så forskellige anlæg, der synes at adskille folk i forskellige professioner, når de allerede har nået en moden alder, er ikke så meget *årsag* til, som en *virkning* af arbejdsdelingen«. (Smith, s. st. I, s. 33–34). Oprindeligt adskiller en havnesjover sig mindre fra en filosof end en lænkehund fra en mynde. Det er arbejdsdelingen, der har åbnet en afgrund imellem dem. Alt dette forhindrer ikke hr. Proudhon i andetsteds at hævde, at Adam Smith ikke havde nogen anelse om de ulemper, som arbejdsdelingen bevirker, og endvidere at påstå, at J.-B. Say som den *første* har erkendt, at den samme årsag ved arbejdsdelingen, der bevirker det gode, også afføder det onde.

Lad os høre, hvad Lemontey har at sige, *suum cuique* (enhver sit).

»Hr. J.-B. Say har gjort mig den ære, i sit fortræffelige værk om politisk økonomi at adoptere det princip, som jeg først har fremsat i et fragment om arbejdsdelingens moralske indflydelse. Min bogs lidt frivole titel⁶⁹⁾ har uden tvivl ikke tilladt ham at citere mig. Jeg finder kun denne forklaring på tavsheden hos en forfatter, der er for rig på egne kundskaber til at fornægte et så beskedent lån«. (Lemontey, »Oeuvres completes«, bd. I, s. 245, Paris 1840).

Vi må lade Lemontey vederfares retfærdighed: han har på en åndrig måde fremstillet de slemme følger af arbejdsdelingen, sådan som den foregår i dag, og hr. Proudhon har ikke fundet noget at tilføje. Men da det nu er hr. Proudhons skyld, at vi har indladt os på dette spørgsmål om førsteretten, så må vi i forbifarten bemærke, at Adam Ferguson længe før Lemontey og 17 år før Adam Smith, som var Fergusons elev, klart og tydeligt har redegjort for dette punkt i et kapitel, der specielt behandler arbejdsdelingen:

»Man kunne endog betvivle, at en nations almindelige begavelse vokser proportionalt med teknikens fremskridt. I adskillige grene af teknikken... opnås formålet fuldstændigt, selv om de er totalt blottet for enhver medvirken af fornuft og følelse, og uvidenheden er industriens moder lige så vel som overtroens. Overvejelse og fantasi kan føre på afveje, men den vane, at bevæge foden eller hånden, afhænger hverken af den ene eller den anden. Således kunne man sige, at manufakturarbejdets fuldkommenhed består i, at ånden er gjort til noget, der kan undværes, og således at værkstedet, der drives uden hovedets medvirken, kan betragtes som en maskine, hvis enkelte dele menneskene er... Generalen

⁶⁹⁾ Pierre-Édouard Lemontey's bog: »Raison, folie, chacun son mot; Petit cours de morale mis a la portée des grands enfants«, Paris 1801 – (Fornuft, dårskab, et ord til hver; lille lærebog i moral, tilpasset store børns indsigt). – Red.

kan være meget erfaren i krigskunsten, mens soldatens fortjeneste indskrænker sig til at udføre nogle hånd- og fodbevægelser. Den ene kan have vundet, hvad den anden har mistet... I en periode, hvor alt er adskilt, kan selve kunsten at tænke udgøre en særskilt profession«. (A. Ferguson, »Essay sur l'histoire de la société civile«, Paris 1783, II, s. 134, 135 og 136).

For at gøre en ende på vore litterære sidespring, tager vi udtrykkeligt afstand fra at »alle økonomer har lagt mere vægt på arbejdsdelingens fordele end på dens ulemper«. Det er tilstrækkeligt at nævne Sismondi.

Hr. Proudhon har således, hvad angår arbejdsdelingens *fordele*, ikke andet at gøre end at parafrasere <omskrive> de almindelige og almindelig kendte udtryksmåder mere eller mindre pompøst.

Lad os nu se, hvordan han af arbejdsdelingen, opfattet som generel lov, som kategori, som idé, afleder de *ulemper*, der er forbundet med den. Hvordan går det til, at denne kategori, denne lov indbefatter en ulige fordeling af arbejdet, til skade for hr. Proudhons egalitære system?

»I denne højtidelige time med arbejdets deling begynder stormvinden at blæse over menneskeheden. Fremskridtet fuldbyrdes ikke for alle på samme og ensartede måde... Det begynder med at bemægtige sig et lille antal privilegerede... Det at fremskridtet på denne måde har foretrukket visse personer, er skyld i, at man så længe har troet på livsbetingelsernes naturlige og providentielle <af forsynet bestemte> ulighed, det har frembragt kasterne, og alle samfund er opbygget hierarkisk«. (Proudhon, bd. I, s. 94).

Arbejdsdelingen har skabt kasterne; men nu er kasterne en ulempe ved arbejdsdelingen; altså har arbejdsdelingen skabt ulemper. Quod erat demonstrandum <hvilket var det, der skulle bevises>. Vil man nu gå videre og spørge, hvad der har fået arbejdsdelingen til at skabe kasterne, de hierarkiske institutioner og privilegierne, så vil hr. Proudhon svare: fremskridtet. Og hvad har foranlediget fremskridtet til det? Skranken. Skranken

er, for hr. Proudhon, at fremskridtet foretrækker visse personer.

Efter filosofien følger historien – men hverken den beskrivende eller den dialektiske, men den sammenlignende historie. Hr. Proudhon trækker en parallel mellem bogtrykkeren af i dag og bogtrykkeren i middelalderen, mellem arbejderen i Creusots stålværk⁷⁰) og landsbysmeden, mellem en forfatter i vore dage og en forfatter i middelalderen, og han lader vægtskålen tippe til fordel for den side, der mere eller mindre tilhører arbejdsdelingen, sådan som middelalderen har frembragt eller overleveret den. Han stiller arbejdsdelingen i en historisk epoke op mod arbejdsdelingen i en anden historisk epoke. Var det det, hr. Proudhon skulle bevise? Nej! Han skulle vise os ulemperne ved arbejdsdelingen i al almindelighed, ved arbejdsdelingen som kategori. Hvorfor skal vi for øvrigt opholde os ved dette afsnit af hr. Proudhons værk, da vi om lidt vil se, at han selv udtrykkeligt tilbagekalder alle disse foregivne udviklinger?

»Den første virkning af det sønderdelte arbejde«, fortsætter hr. Proudhon, »næst efter *sjælens depravation* <fordærvelse>, er en forlængelse af arbejdsdagen, der vokser omvendt proportionalt med summen af den anvendte intelligens... Da arbejdsdagens varighed imidlertid ikke kan overskride seksten til atten timer, så vil kompensationen fra det øjeblik, hvor den ikke mere kan tages i form af tid, blive taget i form af pris, og lønnen vil falde... Hvad der står fast og blot skal noteres her, er at den *universelle samvittighed* ikke takserer en værkførers og håndlangers arbejde som lige værdifuldt. Sænkningen af arbejdsdagens pris bliver *derved* en nødvendighed, således at arbejderen, efter at hans sjæl er nedtrykt af en degraderende funktion, ikke kan undgå også at blive ramt på sin krop af lønnens ubetydelighed«. (I, s. 97–98).

⁷⁰) I byen Creusot grundlagde Schneider & Co. i 1836 et af Frankrigs største jern- og stålværker. – *Red.*

Vi går let hen over den logiske værdi af disse syllogismer, som Kant ville have kaldt vildledende paralogismer <fejlslutninger>.

Dette er indholdet:

Arbejdsdelingen reducerer arbejderen til en degraderende funktion. Til denne sjælens depravation svarer en fortsat lønsækning. For at bevise, at denne lønsækning svarer til en depraveret sjæl, påstår hr. Proudhon for at berolige samvittigheden, at det er den universelle samvittighed, som ønsker det således. Tæller hr. Proudhons sjæl med i den universelle samvittighed?

Maskinerne er for hr. Proudhon »den logiske modsætning til arbejdsdelingen«, (I, s. 135), og ved hjælp af sin dialektik begynder han nu at omdanne maskinerne til et *værksted*.

Efter at have forudsat det moderne værksted (fabrikken) for at lade elendigheden opstå af arbejdsdelingen, forudsætter hr. Proudhon den elendighed, som arbejdsdelingen har skabt, for at nå frem til fabrikken og fremstille den som denne elendigheds dialektiske negation. Efter at han har straffet arbejderen i moralsk henseende med en degraderende funktion, i fysisk henseende med en ubetydelig løn, efter at han har bragt arbejderen i *afhængighed af værkførereren* og har fornedret hans arbejde til en *håndlangers håndtering*, skyder han igen skylden på fabrikken og maskinerne, der degraderer arbejderen »ved at give ham en *herre*«, (I, s. 164), og han fuldender denne fornedrelse ved at lade ham synke »fra en håndværkers rang til en *håndlangers*«. (I, s. 164). En skøn dialektik! Og hvis han endda standsede her; men nej, han har brug for en ny arbejdsdelingens historie, nu ikke længere for at aflede modsigelserne af den, men for at rekonstruere fabrikken på sin egen facon. For at opnå det, er han nødt til at glemme alt, hvad han har sagt om arbejdsdelingen.

Arbejdet organiseres og deles forskelligt, alt efter de redskaber, der er til rådighed. Håndkværnen forudsætter en anden arbejdsdeling end dampmøllen. Derfor er

det et slag i ansigtet på historien, når man begynder med arbejdsdelingen i al almindelighed for i det følgende at nå frem til et specifikt produktionsinstrument, maskinerne.

Maskinerne er lige så lidt en økonomisk kategori som den okse, der trækker ploven, de er blot en produktivkraft. Den moderne fabrik, der beror på anvendelse af maskiner, er en social produktionsrelation, en økonomisk kategori.

Lad os nu se, hvordan tingene går for sig i hr. Proudhons strålende indbildning.

»Den uafbrudte fremkomst af stadig nye maskiner i samfundet er arbejdets antitese, dets omvendte formel. Den er en protest fra industriens genius mod det *sønderdelte og menneskemorderiske arbejde*. Hvad er en maskine i virkeligheden? En metode til at genforene arbejdets forskellige dele, som arbejdsdelingen har skilt ad. Hver maskine kan defineres som en sammenfatning af forskellige operationer... Således har vi i maskinen arbejderens genrejsning... Maskinerne, der i den politiske økonomi står i modsætning til arbejdsdelingen, repræsenterer syntesen, der i den menneskelige ånd står i modsætning til analysen... Delingen adskilte kun de forskellige dele af arbejdet, idet den overlod til hver enkelt at hellige sig den specialitet, der tiltalte ham mest. Fabrikken grupperer arbejderne ifølge hver enkelt dels forhold til helheden... den indfører autoritetsprincippet i arbejdet... Men det er ikke alt. *Maskinen eller fabrikken* – efter at have degraderet arbejderens ved at give ham en herre – fuldender hans fornedrelse ved at lade ham synke fra en håndværkers rang til en håndlangers... Den periode, vi gennemlever i dette øjeblik, maskinernes periode, udmærker sig ved et karakteristisk særtræk, lønarbejdet... Lønarbejdet er af senere dato end arbejdsdelingen og vareudvekslingen« (I, s. 135, 136, 161 og 164).

En simpel bemærkning til hr. Proudhon. Adskillelsen af de forskellige deloperationer, der giver hver en-

kelt mulighed for at hellige sig den specialitet, der tiltaler ham mest – en adskillelse, som hr. Proudhon daterer fra verdens begyndelse – findes først i den moderne industri, under konkurrencens herredømme.

Hr. Proudhon giver os herefter en mere end »interessant genealogi« (oprindelseshistorie) (I, s. 161) for at påvise, hvordan fabrikken er affødt af arbejdsdelingen og lønarbejdet af fabrikken.

1. Han forudsætter et menneske, der har »bemærket«, at man forøger produktivkræfterne »ved at adskille produktionen i dens forskellige dele og lade hver del udføre af en særlig arbejder«. (I, s. 161).

2. Dette menneske, idet det »griber denne idées lede-tråd, siger til sig selv, at man ved at danne en fast gruppe af arbejdere, valgt til dette specielle formål, som dette menneske har sat sig for, ville opnå en mere stabil produktion«. (I, s. 161).

3. Dette menneske stiller andre mennesker *et forslag* for at de skal gribe denne idé og ideens lede-tråd.

4. Dette menneske »forhandler i industriens begyndelse *på lige fod med sine fæller*, som senere bliver dets *arbejdere*«. (I, s. 163).

5. »Det er i virkeligheden indlysende, at denne oprindelige lighed snart måtte forsvinde i betragtning af herrens fordelagtige stilling og lønarbejderens afhængighed«. (I, s. 163).

Her har vi atter en prøve på hr. Proudhons *historiske og beskrivende metode*.

Lad os nu undersøge, fra et historisk og økonomisk synspunkt, om fabrikken, eller maskinen, virkelig har indført *autoritetsprincippet* i samfundet senere end arbejdsdelingen; om den på den ene side har rehabiliteret arbejderen på trods af, at den på den anden side har bragt ham ind under autoriteten; om maskinen er re-kompositionen (genforeningen) af det adskilte arbejde, *syntesen* af arbejdet, modsat dets analyse.

Samfundet som helhed har det til fælles med fabrik-kens indre, at det også har sin arbejdsdeling. Tager man

arbejdsdelingen i en moderne fabrik som mønster for at anvende den på samfundet som helhed, så ville utvivlsomt det samfund, som kun havde en eneste driftsherre som leder, der efter en på forhånd fastlagt orden fordele funktionerne blandt samfundets forskellige medlemmer, være mest fordelagtigt organiseret for at producere rigdomme. Men sådan er det slet ikke. Mens arbejdsdelingen i den moderne fabrik er reguleret til de mindste enkeltheder ved arbejdsgiverens autoritet, kender det moderne samfund ingen anden regel, ingen anden autoritet for arbejdets fordeling end den frie konkurrence.

Under det patriarkalske regime, under kasternes regime, under det feudale system og laugssystemet fandtes der en arbejdsdeling i hele samfundet efter bestemte regler. Var disse regler fastsat af en lovgiver? Nej. Oprindeligt opstået af betingelserne for den materielle produktion, blev de først meget senere ophøjet til lov. Således blev disse forskellige former for arbejdsdeling til lige så mange grundlag for den sociale organisation. Hvad angår arbejdsdelingen i værkstedet, så var den i alle disse samfundsformer meget svagt udviklet.

Man kan endog opstille en generel regel: jo mindre autoriteten råder for arbejdets deling inden for samfundet, des mere udvikler arbejdsdelingen sig inden for værkstedet og des mere er den dér underlagt en enkelts autoritet. Følgelig er autoriteten i værkstedet og autoriteten i samfundet, med hensyn til arbejdsdelingen, *omvendt proportionale*.

Det kommer nu an på at undersøge, hvad det er for et værksted, hvor beskæftigelserne er meget adskilte, hvor hver enkelt arbejders opgave er reduceret til en meget simpel operation, og hvor autoriteten, kapitalen, grupperer og leder arbejderne. Hvordan er dette værksted, fabrikken, opstået? For at besvare dette spørgsmål må vi undersøge, hvordan den egentlige manufakturindustri har udviklet sig. Jeg taler her om den industri, der endnu ikke er den moderne storindustri med dens maskiner, men som ikke længere er middelalderens hånd-

værksproduktion og heller ikke hjemmeindustrien. Vi vil ikke gå alt for meget i enkeltheder; vi vil kun fastslå nogle hovedpunkter for at vise, at man ikke kan skabe historie med formler.

En af de absolut nødvendige betingelser for at skabe en manufakturindustri var akkumulationen af kapitaler, fremmet ved Amerikas opdagelse og indførsel af dets ædelmetaller.

Det er tilstrækkeligt bevist, at formeringen af byttemidlerne resulterede i, at der på den ene side skete en værdiforringelse af lønningerne og jordrenterne, og på den anden side en forøgelse af de industrielle profitter. Med andre ord: i samme grad som jordejernes klasse og arbejderklassen, feudalherrerne og folket, gik i forfald, rejste kapitalisternes klasse, bourgeoisiet, sig.

Der fandtes også andre omstændigheder, der samtidig bidrog til udviklingen af manufakturindustrien; forøgelsen af de varemængder, der kom på markedet, så snart forbindelsen med Ostindien ad søvejen omkring Kap det gode Håb var tilvejebragt, endvidere kolonisystemet og samhandelens udvikling.

Et andet punkt, som endnu ikke er tilstrækkelig værdsat i manufakturindustriens historie, er de talrige bevæbnede huskarle, der blev afskediget af deres feudalherrer og hvoraf mange blev landstrygere, før de indtrådte i værkstederne. Forud for værkstedet, der gik over i fabrikken, fandtes der i det 15. og 16. århundrede et næsten universelt vagabondvæsen. Værkstedet fik endvidere kraftig tilgang fra den talrige landbefolkning, som uafbrudt blev fordrevet fra landet og igennem hele århundreder strømmede ind til byerne, dels fordi agrene blev forvandlet til græsgange og dels som følge af de fremskridt i landbruget, der medførte, at færre arbejdskraft var nødvendige til bearbejdelse af markerne.

Det voksende marked, kapitalernes akkumulation, de ændringer, som var indtrådt i klassernes sociale stilling, en mængde personer, som fandt, at de havde mistet deres indtægtskilder – det er lige så mange historiske betin-

gelses for manufakturens opståen. Det var ikke venskabelige overenskomster mellem ligemænd – som hr. Proudhon siger – der forenede menneskene i værksteder og fabrikker. Manufakturen er ikke engang født i de gamle håndværkerlaugs skød. Det var købmanden, der blev det moderne værksteds principal, og ikke den gamle laugsmester. Næsten overalt foregik der en forbitret kamp mellem manufaktur og håndværk.

Akkumulationen og koncentrationen af arbejdsinstrumenter og arbejdere gik forud for udviklingen af arbejdsdelingen inden for selve værkstedet. En manufaktur bestod langt mere i, at mange arbejdere og mange håndværk blev forenet på et sted, i en sal, under kapitalens kommando, end i en opdeling af arbejdsgangen og en speciel arbejders tilpasning til en meget simpel opgave.

Fabriksværkstedets nytte bestod langt mindre i en egentlig arbejdsdeling end i den omstændighed, at man arbejdede i større målestok, sparede mange unødvendige omkostninger osv. Den hollandske manufaktur kendte ved slutningen af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede knap nok arbejdets deling.

Udviklingen af arbejdsdelingen forudsætter arbejderens forening i et værksted. Hverken i det 16. eller i det 17. århundrede findes der et eneste eksempel på, at de forskellige grene af et og samme håndværk var adskilt i en sådan grad, at det ville have været nok at samle dem på et sted for derved at tilvejebringe fabriksværkstedet fiks og færdigt. Men da først menneskene og arbejdsinstrumenterne var samlede, reproduceredes arbejdsdelingen, sådan som den havde bestået i laugenes tid, og genspejlede sig nødvendigvis inden for fabriksværkstedet.

For hr. Proudhon, der ser tingene stillet på hovedet, når han i det hele taget ser dem, går arbejdsdelingen i Adam Smith's opfattelse forud for fabriksværkstedet, der er betingelsen for dens eksistens.

De egentlige *maskiner* stammer fra slutningen af det 18. århundrede. Intet kan være mere absurd end i ma-

skinnerne at se *antitesen* til arbejdsdelingen, den *syntese*, der genskaber enheden i det sønderdelte arbejde.

Maskinen er en forening af arbejdsinstrumenter og på ingen måde en forbindelse af arbejdsoperationerne for arbejderen selv.

»Når hver speciel arbejdsoperation ved arbejdsdelingen blev reduceret til anvendelse af et simpelt instrument, så udgør foreningen af alle disse instrumenter, som sættes i bevægelse af en enkelt motor, en maskine«. (Babbage, »*Traité sur l'économie des machines etc.*«, Paris 1833, s. 230).

Simple instrumenter, akkumulation af instrumenter, sammensatte instrumenter; de sammensatte instrumenter sættes i bevægelse af en enkelt håndmotor, af mennesket; disse instrumenter sættes i bevægelse af naturkræfter; maskiner; system af maskiner, som kun har en enkelt motor; system af maskiner, som har en automatisk motor – dette er maskinens udviklingsgang.

Koncentration af produktionsinstrumenterne og arbejdsdelingen er indbyrdes lige så uadskillelige som centralisationen af den offentlige magt og opdelingen af privatinteresserne er det på politikens område. England med sin koncentration af jordbesiddelsen, dette instrument for landbrugsarbejdet, har ligeledes arbejdsdeling i landbruget og anvendelse af maskiner ved jordens dyrkning. Frankrig, som har opdeling af jorden, parcelsystemet, har i almindelighed hverken arbejdsdeling i landbruget eller anvendelse af maskiner ved jordens dyrkning.

For hr. Proudhon er koncentrationen af arbejdsinstrumenterne negationen af arbejdsdelingen. I virkeligheden finder vi netop det modsatte. I samme grad som koncentrationen af instrumenterne udvikler sig, udvikles også arbejdsdelingen og omvendt. Det er det, der gør, at enhver stor opfindelse i den mekaniske teknik bliver efterfulgt af større arbejdsdeling, og hver forøgelse af arbejdsdelingen fremkalder atter nye mekaniske opfindelser.

Vi behøver ikke at minde om, at de store fremskridt

i arbejdsdelingen i England begyndte efter opfindelsen af maskinerne. Væverne og spinderne var således for det meste bønder, som man endnu kan træffe dem i mere tilbagestående lande. Opfindelse af maskiner har fuldbyrdet manufakturindustriens adskillelse fra den landlige hjemmeindustri. Væver og spinder, som tidligere var forenet i en familie, blev adskilt af maskinen. Takket være maskinen, kan spinderen bo i England, når væveren samtidig bor i Ostindien. Før opfindelsen af maskiner begrænsedes et lands industri hovedsagelig til de råstoffer, det frembragte på sin egen jord: således i England uld, i Tyskland hør, i Frankrig silke og hør, i Ostindien og Levanten bomuld osv. Takket være anvendelse af maskiner og dampkraft kunne arbejdsdelingen antage et sådant omfang, at storindustrien, løsrevet fra den nationale jordbund, ene og alene er afhængig af verdensmarkedet, af den internationale vareudveksling, af den internationale arbejdsdeling. Kort sagt, maskinen udøver en sådan indflydelse på arbejdets deling, at, så snart der ved fabrikationen af en eller anden genstand er fundet et middel til at fremstille dele af den mekanisk, fabrikationen snart vil skille sig i to indbyrdes uafhængige virksomheder.

Behøver vi at tale om det *providentielle* <af forsynet bestemte> og filantropiske *formål*, som hr. Proudhon opdager i maskinens opfindelse og oprindelige anvendelse?

Da markedet i England havde nået en sådan udvikling, at håndarbejdet ikke længere kunne tilfredsstille det, følte man behov for maskiner. Man spekulerede på, hvordan man kunne anvende den mekaniske videnskab, som allerede forelå helt færdig i det 18. århundrede.

Den mekaniske fabrik markerede sin første optræden på scenen med handlinger, som var alt andet end filantropiske. Børn blev drevet til arbejdet med pisker; de blev genstand for sjakren; man afsluttede kontrakter med vajsenhuse. Man afskaffede alle love om arbejderens læretid, fordi man – for at benytte en af hr. Proudhons fraser – ikke længere havde brug for den *synte-*

tiske arbejder. Endelig var næsten alle nye opfindelser siden 1825 resultatet af sammenstød mellem arbejderne og de arbejdsgivere, som for enhver pris prøvede at gøre arbejdernes faglige specialitet værdiløs. Efter hver ny nogenlunde betydelig strejke dukkede en ny maskine op. Arbejderen så ikke i maskinerne en slags rehabilitering, en slags restauration, som hr. Proudhon kalder det; det var så lidt tilfældet, at han i det 18. århundrede i meget lang tid ydede modstand mod kraftautomaternes begyndende herredømme.

»Wyatt,« siger dr. Ure, »havde opfundet de kunstige spindefingre« (de tre rækker riflede valser) »længe før Arkwright. Hovedvanskeligheden lå ikke så meget i at opfinde en automatisk mekanisme. Vanskeligheden lå fremfor alt i den disciplin, der var nødvendig for at få menneskene til at give afkald på deres uregelmæssige vaner og til at identificere sig med en stor automatisk maskines uforanderlige regelmæssighed i bevægelsen. Men at opfinde og resultatrigt gennemtvinge en disciplinær kodeks, svarende til det automatiske systems behov og hastighed – det var en opgave, som var en Herkules værdig. Dette var Arkwrights ædle værk«.

Alt i alt har indførelsen af maskiner forøget arbejdsdelingen i samfundet, forenklet arbejderens opgaver inden for værkstedet, koncentreret kapitalen og sønderlemmet mennesket endnu mere.

Hvis hr. Proudhon vil være økonom og et øjeblik opgive »udviklingen i tankernes rækkefølge, ifølge fornuftens struktur«, så vil han søge belæring hos Adam Smith på det tidspunkt, hvor den automatiske fabrik først var ved at opstå. Sandelig, hvilken forskel mellem arbejdsdelingen, som den eksisterede på Adam Smith's tid og som vi ser den i den mekaniske fabrik! For at forstå den til gavn, er det tilstrækkeligt at citere nogle uddrag af dr. Ures »Manufakturens filosofi«.

»Da Adam Smith skrev sit udødelige værk om den politiske økonomis grundtræk, var det automatiske industrisystem næppe nok kendt. Arbejdets deling forekom

ham med rette at være det store princip for en mere fuldkommen udvikling af manufakturen. Han viste med et eksempel – fabrikationen af nåle – hvordan en arbejder, der bliver mere og mere perfekt ved at beskæftige sig med en enkelt detalje, bliver hurtigere og billigere. I hver gren af manufakturen så han, hvordan visse operationer, såsom afskæring af messingtråd i stykker af samme længde, ifølge dette princip bliver let at udføre; hvordan andre, f.eks. fremstilling og påsætning af nåleøjer, er relativt vanskeligere; heraf sluttede han, at man til hver af disse operationer kunne tilpasse en arbejder, hvis løn svarede til hans færdighed. Denne *tilpasning* er arbejdsdelingens væsen. Men hvad der kunne tjene som passende eksempel på dr. Smith's tid, kan i dag kun vildlede publikum med henblik på fabriktionsindustriens virkelige princip. I virkeligheden passer arbejdsoperationernes fordeling, eller rettede sagt tilpasning til forskellige individuelle færdigheder, ikke i den automatiske fabriks operationsplan. Tværtimod, overalt, hvor en proces kræver stor færdighed og en sikker hånd, tager man den væk fra den altfor dygtige arbejder, der ofte vil være tilbøjelig til uregelmæssigheder af forskellig art for at overdrage den til en særlig mekanisme, hvis automatiske virksomhed er så godt reguleret, at et barn kan overvåge den.

Det automatiske systems princip består altså i at sætte det mekaniske arbejde i stedet for det manuelle arbejde og erstatte arbejdsdelingen mellem håndværkerne med en opdeling af processen i de dele, som den består af. I et system med manuelt arbejde var det menneskelige arbejde som regel det dyreste element i ethvert produkt; men i det automatiske system ser vi efterhånden den dygtige håndværker fortrængt af den simple overvåger af maskiner.

Den menneskelige naturs svaghed er så stor, at jo dygtigere en arbejder er, des mere krævende og vanskelig er han at omgås, og følgelig vil han være mindre egnet til et mekanisk system, i hvis drivværk hans lunefulde

indfald kunne anrette betragtelig skade. Fabrikanternes hovedopgave i dag består altså i – ved at forbinde viden-skab og kapital – at reducere sine arbejderes virksomhed til at de udviser påpasselighed og hurtighed, egenskaber, som de kan udvikle til betydelig perfektion i deres ungdom, *hvis man udelukkende beskæftiger dem med en bestemt genstand.*

Ved et system med graduering af arbejdet behøves en læretid på flere år, før øje og hånd er tilstrækkelig øvet til at udføre visse mekaniske kunststykker, men ved et system, som opdeler en proces ved at adskille den i dens enkelte væsentlige bestanddele og lade alle dens dele udføre af en automatisk maskine, kan man efter en kort prøvetid betro disse elementære dele til en person af gennemsnitlig begavelse. Man kan endog i påkommen-de tilfælde flytte denne person fra en maskine til en anden, efter driftslederens behag. Sådanne ændringer står i åbenlys modsætning til den gamle rutine, der deler arbejdet og lader den ene arbejder forfærdige nåle-øjer, den anden skærpe nålespidser, en beskæftigelse, hvis kedsommelige ensformighed udmarver dem... Men efter *udligningens* princip eller det automatiske system bliver arbejderens evner kun underkastet en behagelig opøvelse osv. ... Da hans beskæftigelse består i at over-våge en velreguleret mekanismes arbejde, kan han på kort tid lære den; idet han overfører sine tjenester fra en maskine til en anden, bringer han afveksling i sin virksomhed og udvikler sine ideer, idet han tænker over de generelle kombinationer, der resulterer af hans og hans kollegers anstrengelser. Således kan denne indsnævring af evner, denne ensidighed af ideer, denne til-stand af forstyrrelse i den legemlige udvikling, som man ikke uden grund tilskriver arbejdsdelingen, under al-mindelige omstændigheder ikke finde sted i et system med *ligelig fordeling af arbejdsoperationerne.*

Det bestandige mål, tendensen for al fuldkommengø-relse af teknikken, går i virkeligheden ud på at gøre menneskets arbejde så vidt muligt overflødigt eller at

formindske dets pris, idet man sætter kvinder og børns arbejde i stedet for voksne mænds arbejde, eller det grove <ufaglærte> arbejde i stedet for det faglærte... Denne tendens til kun at beskæftige børn med livlige øjne og smidige fingre i stedet for øvede arbejdere, viser, at skoledogmet med hensyn til arbejdets deling efter forskellige grader af færdighed endelig er blevet forkastet af vore oplyste fabrikanter«. (Andrew Ure, »Philosophie des manufactures ou Économie industrielle«, bd. I, kap. I).

Hvad der karakteriserer arbejdsdelingen i det moderne samfund, er den kendsgerning, at den frembringer specialiteterne, specialisterne og dermed fagidiotismen.

»Vi gribes af beundring,« siger Lemontey, »når vi ser, hvordan i antikkens tid den samme person samtidig udmærker sig i lige høj grad som filosof, digter, taler, historiker, præst, statsmand og feltherre. Vore sjæle skræmmes ved at betragte et så omfattende domæne. I dag afgrænser enhver sit felt, indsnævrer sig dertil. Jeg ved ikke, om feltet bliver større af denne sønderdeling, men jeg ved meget vel, at mennesket bliver mindre«. (Lemontey, s. st. s. 213).

Hvad der kendetegner arbejdsdelingen i den mekaniske fabrik, er at arbejdet har mistet enhver special karakter. Men fra det øjeblik, hvor enhver specifik udvikling holder op, begynder et behov for universalitet, stræben efter individets alsidige udvikling at blive følelig. Den mekaniske fabrik udsletter specialisterne og fagidiotismen.

Hr. Proudhon, der ikke engang har fattet denne ene revolutionerende side ved den mekaniske fabrik, tager et skridt baglæns og foreslår, at arbejderen ikke blot fremstiller den tolvte del af en nål, men efterhånden alle tolv dele. Arbejderen ville på denne måde nå til viden skaben og bevidstheden om nålen. Det er, kort sagt, hr. Proudhons syntetiske arbejde. Ingen kan bestride, at hvis man laver en bevægelse fremad og en bevægelse baglæns, så laver man også en slags syntetisk bevægelse.

Alt i alt når hr. Proudhon ikke ud over småborgerens ideal. Og for at virkeliggøre dette ideal kan han ikke finde på noget bedre end at føre os tilbage til middelalderens håndværkersvend eller allerhøjest til håndværksmesteren. Det er tilstrækkeligt, siger han et eller andet sted i sin bog, en eneste gang i sit liv at have gjort et mesterstykke, en eneste gang at have følt sig som menneske. Er det ikke i form som i indhold netop det mesterstykke, der blev krævet af håndværkerlaugene i middelalderen?

§ 3. Konkurrence og monopol

Konkurrencens gode side »Konkurrencen er lige så væsentlig for arbejdet som delingen... Den er nødvendig for lighedens komme«. (I, s. 186 og 188).

Konkurrencens dårlige side »Princippet er sin egen negation. Dets sikre virkning er at styrte dem i fordærv, som det drager med sig«. (I, s. 185).

Generel betragtning »De *ulemper*, der følger med, lige så vel som det gode, det skaber... stammer begge logisk fra princippet«. (I, s. 185–186).

Problemet der skal løses »At søge det *formidlingens* princip, der må afledes af en lov, som står højere end selve friheden«. (I, s. 185)

Variant: »Følgelig kan det her ikke dreje sig om at ophæve konkurrencen, en ting, der er lige så umulig som at ophæve friheden; det drejer sig om at finde dens ligevægt, jeg ville gerne kalde det dens politi«. (I, s. 223).

Hr. Proudhon begynder med at forsvare konkurrencens evige nødvendighed mod dem, der vil erstatte den med *kappestriden*.⁷¹⁾

Der findes ingen »kappestrid uden mål« og da »genstanden for enhver lidenskab nødvendigvis er analog med lidenskaben selv – en kvinde for elskereren, magt for den ærgerrige, guld for gnieren, en laurbærkrans for digteren – så er genstanden for den industrielle kappestrid nødvendigvis *profitten*. Kappestriden er ikke andet end selve konkurrencen«. (I, s. 187).

Konkurrencen er kappestriden med henblik på profitten. Er den industrielle kappestrid nødvendigvis kappestrid med henblik på profitten, dvs. konkurrencen? Hr. Proudhon beviser det, idet han påstår det. Vi har før set, at for ham er det at påstå det samme som at bevise, ligesom det at forudsætte er det samme som at benægte.

Hvis det umiddelbare *objekt* for elskereren er kvinden, så er det umiddelbare objekt for den industrielle kappestrid produktet og ikke profitten.

Konkurrencen er ikke den industrielle kappestrid, men den kommercielle. I dag eksisterer den industrielle kappestrid kun med henblik på handelen. Der findes endog faser i de moderne nationers økonomiske liv, hvor alle er grebet af en slags afsindigt begær efter at lave profit uden at producere. Denne spekulationsrus, der periodisk vender tilbage, afslører den sande karakter af en konkurrence, som søger at unddrage sig den industrielle kappestrids nødvendighed.

Hvis man i det 14. århundrede havde fortalt en håndværker, at man ville afskaffe privilegierne og hele den feudale organisation af industrien, for i deres sted at sætte den industrielle kappestrid, kaldet konkurrence, så ville han have svaret, at de forskellige korporationers, laugs, gilders osv. privilegier netop danner den organi-

⁷¹⁾ [Nemlig fourieristerne. F. E.].

serede konkurrence. Hr. Proudhon udtrykker sig ikke bedre, når han forsikrer, »at kappestriden ikke er andet end konkurrencen selv«.

»Giv ordre til at fra 1. januar 1847 er arbejde og løn garanteret for enhver, og straks vil der på den højeste anspænding i industrien følge en uhyre slaphed«. (I, s. 189).

I stedet for en forudsætning, en position og en negation, har vi nu en forordning, som hr. Proudhon udtrykkeligt udsteder for at bevise konkurrencens nødvendighed, dens evighed som kategori osv.

Hvis man bilder sig ind, at der kun er brug for forordninger for at komme ud af konkurrencen, så vil man aldrig blive fri for den. Og hvis man driver tingene så vidt som til at foreslå, at man afskaffer konkurrencen, mens man bibeholder lønnen, så foreslår man at forordne det rene nonsens. Men nationerne udvikler sig ikke ifølge kongens befaling. Før de fabrikere den slags forordninger, må de i det mindste forandre deres industrielle og politiske eksistensbetingelser, følgelig hele deres eksistensmåde grundlæggende.

Hr. Proudhon vil svare med hele sin urokkelige dristighed, at dette er en forudsætning for en »omforandring af vor natur uden historisk fortilfælde«. (I, s. 191), og at han har ret til »at *udelukke* os fra diskussionen« (samme steds), vi ved ikke ifølge hvilken forordning.

Hr. Proudhon ved ikke, at hele historien kun er én uafbrudt forandring af den menneskelige natur.

»Lad os blive ved kendsgerningerne. Den franske revolution blev gennemført for den industrielle, lige så meget som for den politiske frihed; og skønt Frankrig, lad os sige det åbent, i 1789 ikke havde erkendt alle konsekvenser af det princip, som det krævede realiseret, så har det ikke taget fejl, hverken i sine ønsker eller i sine forventninger. Den der vil søge at benægte dette, mister i mine øjne retten til kritik. Jeg vil aldrig disputere med en modstander, der gør 25 millioner menne-

skers spontane fejltagelse til princip... Hvis konkurrencen ikke er et *princip* for den sociale økonomi, et *dekret fra skæbnen, en nødvendighed for den menneskelige sjæl*, hvorfor tænkte man, i stedet for at *afskaffe* korporationer, laug og gilder, ikke netop på at *genoprette dem?*« (I, s. 191–192).

Eftersom altså franskmændene i det 18. århundrede har afskaffet korporationer, gilder og laug i stedet for at ændre dem, så må franskmændene i det 19. århundrede ændre konkurrencen i stedet for at afskaffe den. Da konkurrencen i det 18. århundrede kom til magten i Frankrig som følge af historiske behov, må denne konkurrence ikke afskaffes i det 19. århundrede som følge af andre historiske behov. Hr. Proudhon, der ikke forstår, at konkurrencens komme var forbundet med menneskenes virkelige udvikling i det 18. århundrede, gør konkurrencen til en nødvendighed *for den menneskelige sjæl in partibus infidelium*.⁷²⁾ Hvad ville han have gjort af den store Colbert for det 17. århundrede?

Efter revolutionen indtrådte tingenes nuværende tilstand. Hr. Proudhon griber ligeledes nogle ting derfra for at vise konkurrencens evighed, idet han beviser, at alle erhvervsgrene, hvor denne kategori ikke er tilstrækkelig udviklet, såsom landbruget, befinder sig i en ringe tilstand, en tilstand af forfald.

At sige, at der findes erhvervsgrene, der endnu ikke har nået konkurrencens højder, at andre endnu befinder sig under niveauet for den borgerlige produktion, er tom snak, som ingenlunde beviser konkurrencens evighed.

Hr. Proudhons hele logik kan sammenfattes i følgende: konkurrencen er en social relation, i hvilken vi i dag udvikler vore produktivkræfter. Ganske vist giver han ikke denne sandhed logiske udviklinger, men formuleringer, og dertil ofte ret pudsige formuleringer, idet

⁷²⁾ *In partibus infidelium* – i de vantros lande, titel for de katolske biskopper, der blev udnævnt i ikke-kristelige lande – overført: kun af navn. – *Red.*

han siger, at konkurrencen er den industrielle kappestrid, den nutidige måde at være fri på, ansvarligheden i arbejdet, værdiens konstituering, en betingelse for lighedens komme, et princip i socialøkonomien, et dekret fra skæbnen, en nødvendighed for den menneskelige sjæl, en inspiration fra den evige retfærdighed, friheden i delingen, delingen i friheden, en økonomisk kategori.

»*Konkurrencen og associationen støtter hinanden. Langt fra at udelukke hinanden, afviger de ikke engang fra hinanden.* Den der siger konkurrence, forudsætter allerede et *fælles mål*; konkurrencen er følgelig ikke egoisme, og det er fra socialismens side en meget beklagelig fejltagelse at have set samfundets omvæltning i den (konkurrencen)« (I, s. 223).

Den der siger konkurrence, siger fælles mål, og det beviser på den ene side, at konkurrencen er associationen, og på den anden side, at konkurrencen ikke er egoisme. Og siger den, der siger egoisme, ikke også fælles mål? Enhver egoisme udfolder sig i samfundet og formedelst samfundet. Den forudsætter altså samfundet, dvs. fælles mål, fælles behov, fælles produktionsmidler osv. osv. Er det derfor en ren tilfældighed, når konkurrencen og associationen, som socialisterne snakker om, ikke engang afviger fra hinanden?

Socialisterne ved udmærket, at det nuværende samfund beror på konkurrencen. Hvordan skulle de rette en bebrejdelse mod konkurrencen for at omvælte det nuværende samfund, det samfund, som de selv vil omstyrte? Og hvordan skulle de kunne bebrejde konkurrencen, at den omstyrter det fremtidige samfund, i hvilket de tværtimod ser omstyrtelsen af konkurrencen?

Hr. Proudhon siger længere fremme, at konkurrencen er det modsatte af *monopolet* og at den følgelig ikke kan være det modsatte af *associationen*.

Ved sin opståen var feudalismen det modsatte af det patriarkalske monarki; men den var ikke det modsatte af konkurrencen, som endnu slet ikke eksisterede. Følger

deraf, at konkurrencen ikke står i modsætning til feudalismen?

Faktisk er *samfund*, *association* benævnelser, som man kan give til alle samfundsformationer, til det feudale såvel som til det borgerlige samfund, der er den association, som bygger på konkurrencen. Hvordan kan der så være socialister, der tror at kunne gendrive konkurrencen blot ved ordet *association*? Og hvordan kan hr. Proudhon selv ønske at forsvare konkurrencen mod socialismen ved at betegne konkurrencen med det ene ord *association*?

Alt hvad vi hidtil har sagt danner konkurrencens smukke side, sådan som hr. Proudhon opfatter den. Lad os nu gå over til dens stygge side, dvs. til konkurrencens negative side, til dens ulemper, til det den har af destruktivt, omstyrtende, af skadelige egenskaber.

Det billede, hr. Proudhon tegner for os, har noget overmåde dystert over sig.

Konkurrencen skaber elendigheden, den nærer borgerkrigen, den »forandrer de naturlige zoner«, blander nationaliteterne, ødelægger familierne, korrumperer den offentlige samvittighed, »vender op og ned på billighedens, retfærdighedens, moralens begreber«, og hvad der er endnu værre, den ødelægger den redelige og frie handel og giver ikke engang den *syntetiske værdi*, den faste og ærlige pris, som erstatning. Den skuffer alle, selv økonomerne; den driver sagen så vidt som til at ødelægge sig selv.

Kan der efter alt det, hr. Proudhon fremfører af ondt, være et element, der er mere opløsende, mere destruktivt for hans principper og hans illusioner, for det borgerlige samfunds relationer, end konkurrencen?

Lad os lægge mærke til, at konkurrencen bliver stadig mere ødelæggende for de *borgerlige* relationer, jo mere den opmuntrer til febrilsk skabelse af nye produktivkræfter, med andre ord, de materielle betingelser for et nyt samfund. Under dette synspunkt ville konkurrencens dårlige side i det mindste være godt for noget.

»Konkurrencen som position eller økonomisk fase, betragtet i sin oprindelse, er det nødvendige resultat af teorien om sænkningen af produktionsomkostningerne«. (I, s. 235).

For hr. Proudhon synes blodets kredsløb at være en konsekvens af Harveys teori.

»Monopolet er den nødvendige afslutning på konkurrencen, som skaber det ved sin egen fortsatte negation. Denne skabelse af monolet er allerede en retfærdiggørelse... Monolet er konkurrencens naturlige modsætning... Men fra det øjeblik, konkurrencen er nødvendig, indbefatter den monolets idé, eftersom monolet så at sige er hver konkurrerende individualitets sæde«. (I, s. 236 og 237).

Vi glæder os med hr. Proudhon, at han i det mindste én gang har kunnet anbringe sin formel med tese og antitese rigtigt. Alle ved, at det moderne monopol er skabt af selve konkurrencen.

Hvad angår indholdet, så holder hr. Proudhon sig til poetiske billeder. Konkurrencen gør »hver underafdeling af arbejdet så at sige til en suverænitet, hvor hvert individ anbringer sig i sin kraft og sin uafhængighed«. (I, s. 186). Monolet er »hver konkurrerende individualitets sæde«. Suveræniteten er i det mindste lige så god som sædet.

Hr. Proudhon taler kun om det moderne monopol, som er skabt af konkurrencen, men vi ved alle, at konkurrencen er fremgået af det feudale monopol. Således var konkurrencen oprindelig modsætningen til monolet, monolet var ikke modsætningen til konkurrencen. Det moderne monopol er således ikke en simpel antitese, men tværtimod den sande syntese.

Tese: det feudale monopol, konkurrencens forgænger.

Antitese: konkurrencen.

Syntese: det moderne monopol, som er negationen af det feudale monopol, for så vidt det forudsætter konkurrencens herredømme, og som er negationen af konkurrencen, for så vidt det er monopol.

Det moderne monopol, det borgerlige monopol, er følgelig det syntetiske monopol, negationens negation, modsætningernes enhed. Det er mono-polet i sin rene, normale, rationelle tilstand. Hr. Proudhon befinder sig i modstrid med sin egen filosofi, når han erklærer det borgerlige monopol for at være mono-polet i sin primitive, oprindelige, modsigende, spasmodiske <krampagtige> tilstand. Hr. Rossi, som hr. Proudhon gentagne gange citerer angående mono-polet, synes at have forstået det borgerlige monopols syntetiske karakter bedre. I sin »Cours d'économie politique« skelner han mellem kunstige og naturlige monopoler. De feudale monopoler, erklærer han, er kunstige, dvs. vilkårlige, de borgerlige monopoler er naturlige, dvs. rationelle.

Monopolet er en god ting, argumenterer hr. Proudhon, fordi det er en økonomisk kategori, en emanation <udstrømmen> af »menneskehedens upersonlige fornuft«. Konkurrencen er ligeledes en god ting, fordi den også er en økonomisk kategori. Men hvad der ikke er godt, det er den måde, hvorpå monopol og konkurrence realiseres. Og hvad der er endnu værre, det er at konkurrence og monopol indbyrdes opæder hinanden. Hvad skal man gøre? Man bør lede efter syntesen af begge disse ideer, rive den ud af Guds skød, hvor den har hvilet fra tidernes morgen.

I det praktiske liv finder man ikke alene konkurrencen, mono-polet og deres antagonisme <modstrid>, man finder også deres syntese, som ikke er en formel, men en bevægelse. Monopolet skaber konkurrencen, konkurrencen skaber mono-polet. Monopolisterne konkurrerer indbyrdes, konkurrenterne bliver monopolister. Når monopolisterne begrænser deres indbyrdes konkurrence ved delvise sammenslutninger, så vokser konkurrencen mellem arbejderne, og jo mere proletarenes masse vokser i forhold til monopolisterne inden for én nation, des mere tøjlesløs bliver konkurrencen mellem monopolisterne fra forskellige nationer. Syntesen er således beskaffen, at mono-polet kun kan opretholdes ved at det

uafbrudt går ind i konkurrencekampen.

For at foretage den dialektiske overgang til *skatterne*, der kommer efter monopolet, fortæller hr. Proudhon os om *samfundets genius*, der, efter han *ufortrødent er gået sin siksakgang*, efter han »uden ruelse og tøven, med faste skridt er nået frem til monopolets hjørne, kaster et *melankolsk* blik tilbage og efter dyb overvejelse belægger alle produktionens genstande med skatter og skaber en hel administrativ organisation for at *alle stillinger bliver udleveret til proletariatet og betalt af monopolets mænd*«. (I, s. 284-285).

Hvad skal man sige til denne genius, der på fastende hjerte spadserer i siksak? Og hvad skal man sige til denne spadseretur, der ikke skal have noget andet formål end at tilintetgøre bourgeoisiet ved hjælp af skatterne, da skatterne dog tjener det formål at give bourgeoisiet midlerne til at bevare sin stilling som herskende klasse?

For blot at give et glimt af den særlige måde, hvorpå hr. Proudhon behandler økonomiske detaljer, er det tilstrækkeligt at henvise til, at ifølge hans mening er skatterne på forbruget blevet indført i lighedens interesse og for at komme proletariatet til undsætning.

Først efter bourgeoisiets sejr har forbrugsbeskatningen fået sin fulde udvikling. For den industrielle kapital – dvs. den mådeholdne og sparsommelige rigdom, der opretholdes, reproduceres og forøges ved direkte udbytning af arbejdet – var forbrugsbeskatningen et middel til at udnytte de store herrers letfærdige, livsglade og ødsle rigdom, disse herrer, som ikke gjorde andet end at konsumere. James Steuart har udmærket udviklet dette oprindelige formål med forbrugsbeskatningen i sit skrift »An Inquiry into the principles of political economy«, som han udgav ti år før Adam Smith.

»I det rene monarki«, siger han, »synes fyrsterne i en vis henseende at være skinsyge på formuernes vækst og derfor lægger de skatter på dem, der bliver rige – skatter på produktionen. Under den konstitutionelle regering falder skatterne hovedsagelig på dem, der bli-

ver fattige – skatter på forbruget. Således lægger monarkerne en skat på industrien... f.eks. en hovedskat og formueskat <taille> proportional med den forudsatte rigdom hos dem, som er underlagt den. Enhver bliver beskattet i forhold til den gevinst, han ifølge vurderingen kan opnå. Under konstitutionelle regeringer bliver skatterne som regel lagt på forbruget«. (II, s. 190–191).

Enhver bliver beskattet i forhold til det, han giver ud.

Hvad angår den logiske rækkefølge af skatterne, af handelsbalancen, af kreditten – i hr. Proudhons hovede – så vil vi kun bemærke, at det engelske bourgeoisie, som var nået til politisk indflydelse under Vilhelm af Oranien, straks skabte et nyt skattesystem, statsgælden og et system af beskyttelsestold, så snart det var i stand til frit at udvikle sine eksistensberettigelser.

Denne lille anmærkning vil være tilstrækkelig til at give læseren en rigtig forestilling om hr. Proudhons dybsindige redegørelser angående politiet og skatterne, handelsbalancen, kreditten, kommunismen og befolkningen. Vi kunne lide at se den kritik – om det så var den mest overbærende – der ville være i stand til at beskæftige sig alvorligt med disse kapitler.

§ 4. *Jordbesiddelsen og jordrenten*

I enhver historisk epoke har ejendommen udviklet sig anderledes og under helt forskellige sociale forhold. At definere den borgerlige ejendom betyder følgelig ikke andet end at fremstille alle den borgerlige produktions relationer.

At ville give en definition af ejendommen som en uafhængig relation, en særlig kategori, en abstrakt og evig idé, kan ikke være andet end en illusion fra metafysikkens eller jurisprudensens side.

Hr. Proudhon, der tilsyneladende taler om ejendom i al almindelighed, behandler kun jordbesiddelsen, jordrenten.

»Jordrentens oprindelse, ligesom ejendommens oprindelse ligger så at sige uden for økonomien. Den beror på

overvejelser af psykologisk og moralsk art, der kun har meget fjern berøring med produktionen af rigdomme«. (II, s. 269).

Følgelig erklærer hr. Proudhon sig ude af stand til at forstå jordrentens og jordbesiddelsens økonomiske oprindelse. Han indrømmer, at denne manglende evne tvinger ham til at tage sin tilflugt til overvejelser af psykologisk og moralsk art, der – selv om de visselig kun har meget fjern berøring med produktionen af rigdomme – alligevel har meget nær berøring med det snævre i hans historiske synsfelt. Hr. Proudhon påstår, at jordbesiddelsens oprindelse indeholder noget *mystisk* og *mysteriøst*. Nu vel, at se et mysterium i jordbesiddelsens oprindelse, dvs. at forvandle relationen mellem selve produktionen og fordelingen af produktionsmidlerne til et mysterium, betyder det ikke – for at tale med hr. Proudhons egne ord – at give afkald på ethvert krav om økonomisk videnskab?

Hr. Proudhon »indskrænker sig til at minde om, at det i den økonomiske udviklings syvende epoke – *kredittens* epoke – hvor fiktionen bragte virkeligheden til at forsvinde, hvor den menneskelige virksomhed truer med at fortabe sig i tomheden, er blevet nødvendigt at knytte *mennesket* stærkere til *naturen*: Nu vel, jordrenten var prisen for denne nye kontakt«. (Bd. II, s. 265).

Manden med de fyrretyve dalere⁷³⁾ har haft en forud-anelse om hr. Proudhon.

»Med Deres tilladelse, hr. skaber, enhver er herre i sin verden, men De vil aldrig få mig til at tro på, at den, vi befinder os i, er af glas«.

I jeres verden, hvor kreditten var et middel til at *fortabe sig i tomheden*, er det meget muligt, at jordbesiddelsen var nødvendig for at *lænke mennesket til naturen*. I den virkelige produktions verden, hvor jord-

⁷³⁾ Skikkelse fra Voltaires roman af samme navn: »L’*Tiomme aux quarante écus*«, Amsterdam 1768. – *Red.*

besiddelsen altid findes forud for kreditten, kan hr. Proudhons horror vacui <rædsel for det tomme rum> ikke eksistere.

Når man engang har indrømmet jordrentens eksistens, uanset hvad der i øvrigt måtte være dens oprindelse, så forhandles der kontradiktatorisk <modsigende> om den mellem forpagter og jordejer. Hvad er slutresultatet af disse forhandlinger? Med andre ord: hvad er jordrentens gennemsnitlige beløb? Lad os høre, hvad hr. Proudhon siger:

»Ricardos teori besvarer dette spørgsmål. Ved samfundets begyndelse, da mennesket, en nybegynder på jorden, ikke havde andet foran sig end uhyre skove, da jorden endnu var grænseløs, og industrien først ved at opstå, måtte jordrenten være lig nul. Jorden, endnu ubearbejdet, var en brugsting, den havde endnu ingen bytgeværdi, den var fælles, ikke samfundsmæssig <commune, non social>. Lidt efter lidt lærte man, da familierne blev flere og landbruget gjorde fremskridt, at vurdere jordens værdi. Arbejdet gav jorden dens værdi: således opstod jordrenten. Jo større afgrøde en mark var i stand til at yde ved den samme arbejdsmængde, desto højere blev den vurderet; tilmed var det altid ejerens bestræbelse at tilegne sig alle jordens frugter, fraregnet forpagterens <fermier> løn, dvs. fraregnet produktionsomkostningerne. Således følger ejendommen i hælene på arbejdet for at fratage det alt det, som i produktet går ud over de virkelige omkostninger. Da ejeren opfylder en mystisk pligt og over for fæstebonden <colon> repræsenterer fællesskabet, så er forpagteren ifølge forsynets bestemmelse ikke andet end en ansvarlig arbejder, der må aflægge samfundet regnskab for alt det, han modtager ud over sin legitime løn... Ifølge væsen og bestemmelse er jordrenten således et instrument for den fordelende retfærdighed, et af de tusinde midler, som den økonomiske genius anvender for at nå frem til ligheden. Den er en uhyre jordebog, kontradiktatorisk udfærdiget af jordejer og forpagter, hvor dog enhver konflikt er

udelukket i en højere interesse, og hvis slutresultat bør være at udligne jordbesiddelsen mellem dem, der udbytter jorden, og de industrielle... Der var brug for intet mindre end denne ejendommens magi for at fravriste fæstebonden det overskud af produkter, som han ikke kunne lade være med at betragte som sit eget og for hvis ejer han udelukkende anser sig selv. Jordrenten, eller for at udtrykke det bedre, jordbesiddelsen, har brudt jordbrugerens egoisme og skabt en solidaritet, som ingen magt, ingen deling af jorden kunne have kaldt til live... I nutiden, hvor jordbesiddelsens moralske virkning er opnået, står der tilbage at fuldbyrde fordelingen af jordrenten« (II, s. 270–272).

Hele dette ordgyderi reduceres straks til følgende: Ricardo siger, at det overskud, som prisen på landbrugsprodukter udgør ud over deres produktionsomkostninger, indbefattet den gængse kapitalgevinst og kapitalrente, danner en målestok for jordrenten. Hr. Proudhon forbedrer det: han lader jordejeren gribe ind som en *deus ex machina* (gud fra maskinen), der fravrister fæstebonden alt det, som hans produktion giver ud over produktionsomkostningerne. Han benytter sig af jordejerens indgriben for at forklare jordbesiddelsen, af rentierens indgriben for at forklare jordrenten. Han besvarer et spørgsmål, idet han stiller det samme spørgsmål og lægger endnu en stavelse til.

Lad os desuden lægge mærke til, at hr. Proudhon tilføjer jordrenten en ny oprindelse, når han bestemmer den i kraft af jordens forskellige frugtbarhed, eftersom jorden, endnu før dens forskellige grader af frugtbarhed var blevet vurderet, ifølge hans mening »ikke var en bytteværdi, men var fælles«. Hvad er der altså blevet af denne hans fiktion om jordrenten, der havde sit udspring i nødvendigheden af at føre mennesket, der var ved at *fortabe sig i tomhedens uendelighed, tilbage til jorden?*

Lad os nu befri Ricardos lære fra de providentielle,

allegoriske og mystiske talemåder, som hr. Proudhon så omhyggeligt har indsvøbt den i.

Jordrenten er ifølge Ricardos opfattelse jordbesiddelsen i dens borgerlige skikkelse, dvs. den feudale jordbesiddelse, som har bøjet sig ind under den borgerlige produktions betingelser.

Vi har set, at prisen på alle genstande, ifølge Ricardos lære, i sidste instans er bestemt af produktionsomkostningerne, deri indbefattet den industrielle profit, med andre ord: ved den anvendte arbejdstid. I manufakturindustrien regulerer prisen på det produkt, der er opnået med et minimum af arbejde, prisen på alle andre varer af samme art, forudsat at man kan forøge mængden af de billigste og mest produktive arbejdsmidler ubegrænset og at den frie konkurrence skaber en markedspris, dvs. en fælles pris for alle produkter af samme art.

I landbrugserhvervet er det tværtimod prisen på det produkt, som er opnået med den største arbejdsmængde, der regulerer prisen på alle produkter af samme art. For det første kan man ikke som i manufakturindustrien efter behag forøge mængden af produktionsinstrumenter med samme produktivitet, dvs. arealer med samme frugtbarhed. For det andet går man i samme grad, som befolkningen vokser, over til at opdyrke jord af ringere kvalitet eller til i den samme ager at investere ny kapital, som er forholdsvis mindre produktiv end den tidligere investerede. I begge tilfælde anvender man en større mængde arbejde for at opnå et forholdsvis ringere produkt. Da befolkningens behov har gjort det nødvendigt at anvende mere arbejde, finder produktet fra den jord, der er bearbejdet med større omkostninger, afsætning lige så vel som produktet af den jord, som kan dyrkes med mindre omkostninger. Da konkurrencen udligner markedsprisen, betales produktet fra den bedre jordbund lige så dyrt som produktet fra den ringere jordbund. Det er netop prisoverskuddet på den bedre jordbunds produkter ud over deres produktions-

omkostninger, der danner jordrenten. Hvis man altid havde jord af samme frugtbarhed til rådighed, hvis man, ligesom i manufakturindustrien, altid kunne falde tilbage på de billigste og mere produktive maskiner, eller hvis den anden kapitalinvestering var lige så produktiv som den første, så ville landbrugsprodukternes pris blive bestemt af prisen for de afgrøder, som er frembragt med de bedste produktionsinstrumenter, ligeom vi har set det ved prisen på manufakturprodukter. Men fra dette øjeblik ville jordrenten også være forsvundet.

Hvis Ricardos lære skal være almengyldig, er det nødvendigt, at kapitalerne frit kan investeres i forskellige erhvervsgræne; at en stærk konkurrence blandt kapitalisterne har bevirket ensartede profitter; at forpagteren blot er en industriel kapitalist, der for at investere sin kapital i jord af ringere kvalitet forventer en profit lig med den, som hans kapital ville afkaste ham i en hvilken som helst manufaktur, f.eks. i bomuldsindustrien; at landbruget drives efter samme system som storindustrien; endelig at jordejeren selv kun er interesseret i pengeindtægten.

Det kan ske, som i Irland, at jordrenten overhovedet ikke eksisterer, skønt forpagtningssystemet er udviklet i allerhøjeste grad. Da jordrenten er overskuddet, ikke kun ud over lønnen, men også ud over kapitalprofitten, så kan den ikke forekomme i lande, hvor jordejerens indtægt kun er et simpelt fradrag fra arbejdslønnen.

Jordrenten er langt fra et middel til at gøre den, der driver landbruget, nemlig forpagteren, til en *simpel arbejder* og at »fravryste colonen <fæstebonden> produktets overskud, som denne ikke kan lade være med at betragte som sit eget; »den placerer over for jordejeren – i stedet for slaven, for den hørige, for den afgiftspligtige, for lønarbejderen – den industrielle kapitalist,⁷⁴⁾

⁷⁴⁾ I udgaven af 1847 følger her efter »de industrielle kapitalister« to selvstændige sætninger i stedet for den gengivne tekst: Når jordbesiddelsen engang er konstitueret som jordrente, har den kun overskuddet over produktionsomkostnin-

der udnytter jorden ved hjælp af sine lønarbejdere og kun betaler overskuddet ud over produktionsomkostningerne, deri indbefattet kapitalprofitten, til jordejeren som forpagtningsafgift. Det har således været meget længe, før den feudale fæstebonde var blevet afløst af den industrielle kapitalist. I Tyskland f.eks. begyndte denne omdannelse først i sidste tredjedel af det 18. århundrede. Kun i England er denne relation mellem den industrielle kapitalist og jordejeren fuldt udviklet.

Så længe der kun fandtes hr. Proudhons *colone* (fæstebonde), fandtes der ingen jordrente. Siden der findes jordrente, er det ikke forpagteren, som er *colone*, men det er arbejderen, som er forpagterens *colone*. Arbejderen bliver degraderet, reduceret til rollen som simpel daglejer, som lønarbejder, der arbejder for den industrielle kapitalist; den industrielle kapitalist optræder i landbruget og driver det som enhver anden fabrikation; jordejeren forvandles fra en lille suveræn til en gemen ågerkarl – det er de forskellige relationer, der finder deres udtryk i jordrenten.

Jordrenten i Ricardos opfattelse betyder, at det patriarkalske landbrug forvandles til et industrielt, at den industrielle kapital anvendes på jorden, at byernes bourgeoisie omplantes til landet. I stedet for at *lænke mennesket til naturen*, har jordrenten simpelt hen lænket jordens udbytning til konkurrencen. Engang konstitueret som jordrente, er jordbesiddelsen selv *resultat af konkurrencen*, fordi den fra nu af afhænger af landbrugsprodukternes markedsværdi. Som jordrente er jordbesiddelsen gjort bevægelig og bliver en handelsartikel. Jordrenten er først mulig fra det øjeblik, hvor udviklingen af byernes industri og den af denne skabte sociale organisation tvinger jordejeren til kun at se på

gerne til sin rådighed, produktionsomkostningerne bestemmes ikke blot ved lønnen, men også ved den industrielle profit. Jordrenten har altså fravristet jordejeren en del af hans indtægt.

handelsprofitten, på sine landbrugsprodukters pengeudbytte, i sidste instans ikke at se andet i sin jordbesiddelse end en maskine til at slå mønt. Jordrenten har så grundigt frigjort jordejeren fra jorden, at han ikke engang behøver at kende sine ejendomme, sådan som vi kan se det i England. Hvad angår forpagteren, den industrielle kapitalist, og landarbejderen, så er de ikke lænket mere til den jord, som de dyrker, end arbejdsgiveren og arbejderen i industrien er lænket til bomulden og fåreulden, som de forarbejder. De føler sig ikke lænket til andet end til prisen for deres dyrkning, til pengeudbyttet. Deraf klage-tonerne hos de reaktionære partier, der fra deres sjæles dyb råber på feudalismens tilbagevenden, på det smukke patriarkalske liv, de jævne sæder og store dyder hos vore forfædre. Jordens underkastelse under de love, som regerer alle andre erhverv, er og vil altid være genstand for interesseret jammerhyl. Således kan man sige, at jordrenten er blevet den bevægende kraft, som har kastet idyllen ind i historiens bevægelse.

Ricardo, der forudsatte den borgerlige produktion som nødvendig for at bestemme jordrenten, anvender ikke desto mindre forestillingen om jordrenten på jordbesiddelsen til alle tider og i alle lande. Det er alle økonomers vildfarelse at fremstille den borgerlige produktions relationer som evige kategorier.

Hr. Proudhon går fra jordrentens providentielle formål, der for ham består i *fæstebondens* forvandling til en *ansvarlig arbejder*; over til jordrentens fordeling efter lighedsprincippet.

Jordrenten bliver, som vi har set, dannet ved at produkter fra arealer med forskellig frugtbarhed opnår samme pris, således at en hl korn, som har kostet 10 frcs. bliver solgt for 20 frcs., hvis produktionsomkostningerne på den dårlige jordbund beløber sig til 20 frcs.

Så længe behovet gør det nødvendigt at købe alle landbrugsprodukter, som bliver bragt på markedet, be-

stemmes markedsprisen af omkostningerne for de dyreste produkter. Denne prisudligning stammer fra konkurrencen og ikke fra jordens forskellige frugtbarhed, og det er den, der skaffer ejeren af den bedre jord en jordrente på 10 frcs. for hver hl korn, som hans forpagter sælger.

Lad os et øjeblik antage, at kornets pris var bestemt af den arbejdstid, som er nødvendig for at producere det, så vil den hl korn, der er høstet på den bedre jord, blive solgt for 10 frcs., mens den, der er høstet på den ringere jord, vil koste 20 frcs. Dette forudsat, vil den gennemsnitlige markedspris være 15 frcs., mens den ifølge konkurrencens lov udgør 20 frcs. Hvis den gennemsnitlige pris var 15 frcs., så ville der slet ikke være tale om nogen fordeling, hverken en ligelig eller en anden, fordi der ikke fandtes nogen jordrente. Jordrente eksisterer, fordi den hl korn, som har kostet producenten 10 frcs., sælges for 20 frcs. Hr. Proudhon forudsætter samme markedspris ved forskellige produktionsomkostninger for derved at nå frem til en ligelig fordeling af ulighedens produkt.

Vi forstår, at økonomer som Mill, Cherbuliez, Hilditch o.a. har rejst krav om at jordrenten skulle overlades til staten for at man kunne afskaffe skatterne. Dette er det utilslørede udtryk for det had, som den industrielle kapitalist nærer mod jordejeren, der for ham er en unyttig, overflødig ting i den borgerlige produktions maskineri.

Men først at tage 20 frcs. i betaling for en hl korn for bagefter at foretage en almindelig fordeling af de 10 frcs., man har opkrævet for meget af forbrugeren, det er grund nok til at *samfundets genius melankolsk følger sin siksakvej* og render panden mod et eller andet hjørne.

Under hr. Proudhons pen bliver jordrenten »en uhyre jordebog, kontradiktorisk udfærdiget af jordejer og forpagter... i en højere interesse, og hvis slutresultat er at udligne jordbesiddelsen mellem dem,

der udnytter jorden, og de industrielle«. (II, s. 271).

Kun under de bestående samfundsforhold kan en eller anden jordebog, baseret på jordrenten, have praktisk værdi.

Nu har vi påvist, at den forpagtningsafgift, som forpagteren betaler til jordejeren, kun i de lande, hvor handel og industri er mest udviklet, tilnærmelsesvis nøjagtig gengiver jordrenten. Desuden indeholder denne forpagtningsafgift ofte den rente ⟨Zins⟩ der betales ejeren for den kapital, som han har investeret i jorden. Arealernes beliggenhed, byernes nærhed og desuden mange andre omstændigheder har indflydelse på forpagtningsafgiften og påvirker jordrenten. Allerede disse årsager ville være tilstrækkelige til at bevise unøjagtigheden ved en jordebog, som kun baseres på jordrenten.

På den anden side kan jordrenten ikke tjene som varig målestok for et jordareals frugtbarhed, da den moderne anvendelse af kemien hvert øjeblik kan ændre jordbundens natur, og da netop i dag den geologiske viden begynder revolutionerende at ændre hele den tidligere vurdering af den relative frugtbarhed. Det er næppe tyve år siden, at man i Englands østlige grevskaber har taget udstrakte, hidtil uopdyrkede områder under plov, fordi man først for nylig har lært at påskønne sammenhængen mellem humuslaget og de dybere liggende jordlags sammensætning.

Således ser vi, hvordan historien, langt fra at levere en færdig jordebog i jordrenten, bestandigt forandrer de bestående jordebøger, ændrer dem grundlæggende.

Endelig er frugtbarheden ikke så meget en naturlig egenskab, som man måske kunne tro; den hænger snævert sammen med de til enhver tid herskende sociale relationer. Et stykke jord kan være meget frugtbar for kornavlens, og alligevel kan markedsprisen få dyrkeren til at forvandle det til græsgange og dermed gøre det mindre frugtbart.

Hr. Proudhon har kun opfundet sin jordebog, der ikke engang er så meget værd som en almindelig jordebog,

for at give jordrentens *providentielle lighedsformål* realitet.

»Jordrenten er,« forsætter hr. Proudhon, »den rente, der betales for den kapital, som aldrig går til grunde, nemlig jorden. Og eftersom denne kapital ikke kan gøres større, hvad angår det stofflige, men udelukkende ved en ubegrænset forbedring i anvendelsen, så sker det, at jordrenten ifølge industriens fuldkommengørelse, der bevirker en forbedring af jorddyrkningen, har en varig tendens til at stige, mens renten <Zins> eller profitten for lån (*mutuum*) ifølge overflod af kapitaler har en varig tendens til at falde. Sådan er jordrenten ifølge sit væsen«. (Bd. II, s. 265).

Denne gang ser hr. Proudhon i jordrenten alle ejendommeligheder ved pengerenten <Zins>, bortset fra, at den stammer fra en kapital af specifik art. Denne kapital er jorden, en evig kapital, »som ikke kan gøres større, hvad angår det stofflige, men udelukkende ved en ubegrænset forbedring i anvendelsen«. I civilisationens fremadskridende forløb har pengerenten en varig tendens til at falde, mens jordrenten har en varig tendens til at stige. Pengerenten falder ifølge overflod af kapital, jordrenten stiger Ifølge en mere fuldkommen teknik, som resulterer i en bedre udnyttelse af jorden.

Således er, ifølge sit væsen, hr. Proudhons opfattelse.

Lad os først undersøge, hvorvidt det er rigtigt at sige, at jordrenten er renten af en kapital.

For jordejeren selv repræsenterer jordrenten renten af den kapital, som jorden har kostet ham, eller som han ville få, hvis han solgte den. Men når han køber eller sælger jorden, køber eller sælger han kun jordrenten. Den pris, han har betalt for at erhverve jordrenten, reguleres efter den gældende rentefod, og har ikke noget at gøre med selve jordrentens natur. Renten af de kapitaler, som er investeret i jord, er almindeligvis lavere end af kapitaler, som er investeret i industri og handel. For den, der ikke skelner mellem den rente, jorden repræsenterer for ejeren, og selve jordrenten, falder

således renten af den kapital, som er investeret i jorden, endnu mere end renten af andre kapitaler. Imidlertid drejer det sig ikke om købs- eller salgsprisen, om jordrentens markedsværdi, om den kapitaliserede jordrente, men det drejer sig om selve jordrenten.

Forpagtningsafgiften kan foruden den egentlige jordrente også indeholde renten af den kapital, som er investeret i jorden. Da modtager jordejeren denne del af forpagtningsafgiften ikke i sin egenskab af jordejer, men i sin egenskab af kapitalist; dette er imidlertid ikke den egentlige jordrente, som der her er tale om.

Så længe jorden ikke udnyttes som produktionsmiddel, så længe er den ikke kapital. Jordkapitalerne kan forøges lige så godt som de andre produktionsmidler. Man tilføjer – for at tale i hr. Proudhons sprog – ikke noget til det stofflige, men man forøger mængden af jordarealer, der tjener som produktionsmidler. Man behøver kun at anbringe yderligere kapitalinvesteringer i jordarealer, der allerede anvendes som produktionsmidler for at forøge jordkapitalen, uden at føje noget til jordens stofflige eksistens, dvs. til dens udstrækning. Hr. Proudhons stofflige jord er jorden i sin begrænsning. Hvad angår den evighed, som han tillægger jorden, så har vi ikke noget imod, at den kan tilkomme denne egenskab i sin stofflige eksistens. Jordkapitalen er lige så lidt evig som nogen anden kapital.

Guld og sølv, der afkaster rente, er lige så varige og evige som jorden. Hvis prisen på guld og sølv falder, mens jordens pris stiger, så kommer det givetvis ikke af deres mere eller mindre varige natur.

Jordkapitalen er fast kapital, men den faste kapital opslides lige så vel som den flydende kapital. Jordbundens forbedringer trænger til reproduktion og bevarelse. De har kun en vis varighed, ligesom alle andre forbedringer, der tjener til at forvandle naturstoffet til produktionsmidler. Hvis jordkapitalen var evig, så ville visse områder frembyde et helt andet billede, end det

er tilfædet i dag, og vi ville se den romerske Campagne, Sicilien, Palæstina i hele deres forhenværende overdådighed.

Der findes endog tilfælde, hvor jordkapitalen kan forsvinde, selv om jordforbedringerne fortsat eksisterer.

For det første sker det altid, når den egentlige jordrente forsvinder i kraft af konkurrencen fra nye, mere frugtbare jordarealer; endvidere mister de forbedringer, som kunne have værdi i en vis periode, denne værdi fra det øjeblik, hvor de ifølge udviklingen i landbruget er blevet almindelige.

Repræsentanten for jordkapitalen er ikke jordejeren, men forpagteren. Den indtægt, som jorden giver i sin egenskab af kapital, er renten ⟨Zins⟩ og driftsherregæsten, ikke jordrenten. Der findes jord, som bærer rente ⟨Zins⟩ og gevinst, men ikke jordrente.

Alt i alt er jorden, for så vidt den afkaster pengereente ⟨Zins⟩, jordkapital, og som jordkapital afkaster den ikke jordrente, udgør ikke jordbesiddelsen som sådan. Jordrenten er et resultat af de sociale relationer, hvorunder landbruget drives. Den kan ikke være et resultat af jordens mere eller mindre håndgribelige, mere eller mindre varige natur. Jordrenten stammer fra samfundet, ikke fra jorden.

Ifølge hr. Proudhon er »forbedringen i jordens dyrkning« – en følge af »teknikkens fuldkommengørelse« – årsagen til jordrentens stadige stigen. Denne forbedring bevirker tværtimod, at jordrenten falder i perioder.

Hvori består i almindelighed enhver forbedring, det være sig i landbruget eller i industrien? Deri at man med det samme arbejde kan producere mere, med mindre arbejde det samme eller endog mere. Takket være disse forbedringer behøver forpagteren ikke at anvende en større mængde arbejde for at opnå et forholdsvis mindre produkt. Han behøver ikke at tage sin tilflugt til en ringere jordbund, og de kapitalbeløb, som lidt efter lidt investeres i det samme areal, bliver ved med at være lige produktive. Følgelig er disse forbedringer, langtfra

at få renten til at stige uafbrudt, som hr. Proudhon siger, tværtimod lige så mange midlertidige forhindringer for dens stigen.

De engelske jordejere i det 17. århundrede forstod udmærket denne sandhed, derfor modsatte de sig alle fremskridt i landbruget af frygt for at se deres indtægter formindsket. (Se Petty, engelsk økonom fra Karl II's tid).

§ 5. Strejker og arbejderkoalitioner

»Enhver lønstigning kan ikke have nogen anden virkning end en prisstigning på korn, vin osv., den må virke som en dyrtid. Thi hvad er lønnen? Den er kornets osv. kostpris; den er den fulde pris for enhver ting. Lad os gå endnu videre: lønnen er proportionaliteten af de elementer, som danner rigdommen og som hver dag fortæres reproduktivt af arbejdernes masse. Nu vel, at fordoble lønnen... betyder altså at tildele hver producent en større andel end hans produkt, hvilket er en modsigelse; og hvis stigningen kun omfatter et lille antal industrier, så betyder det at fremkalde en almindelig forstyrrelse i vareudvekslingen, med et ord, *dyrtid*. Det er umuligt, erklærer jeg, at de arbejdsnedlæggelser, der efterfølges af lønforhøjelser, ikke går ud på en generel fordyrelse. Det er lige så sikkert som to gange to er fire«.

(Proudhon, bd. I, s. 110 og 111).

Vi bestrider alle disse påstande, undtagen at to gange to er fire.

For det første findes der ingen *generel fordyrelse*. Når prisen på alle ting stiger til det dobbelte samtidig med lønnen, så er der ingen forandring i priserne, men kun en forandring i ordene.

Endvidere kan en generel lønstigning aldrig medføre en mere eller mindre generel fordyrelse af varerne. Hvis alle industrier faktisk beskæftigede det samme antal arbejdere i forhold til den faste kapital (dvs. til de redskaber, de anvender), så ville en generel lønforhøjelse bewirke et generelt fald i profitterne, og varernes markeds-

pris ville ikke erfare nogen forandring.

Da imidlertid proportionen mellem manuelt arbejde og fast kapital er forskellig i de forskellige industrier, så vil alle industrigrene, der anvender en relativt større fast kapital og færre arbejdere, før eller siden blive nødt til at sænke priserne på deres varer. I modsat tilfælde nemlig, hvis prisen på varen ikke falder, vil profitten stige over den gennemsnitlige profitsats. Maskinerne er ikke lønmodtagere. Den generelle lønstigning vil derfor ramme de industrier mindre, der i sammenligning med andre i højere grad anvender maskiner end arbejdere. Da konkurrencen imidlertid altid har en tendens til at udligne profitterne, så kan profitter, som er højere end gennemsnitssatsen, kun være midlertidige. Således vil en generel lønstigning, bortset fra nogle svingninger, i stedet for – som hr. Proudhon påstår – at medføre en generel fordyrelse, tværtimod medføre et delvist fald i priserne, dvs. et fald i markedsprisen på de varer, som fortrinsvis er fremstillet ved hjælp af maskiner.

Profittens og lønnens stigning og fald er kun udtryk for kapitalisternes og arbejdernes proportionale andel i produktet af en arbejdsdag, i de fleste tilfælde uden at få indflydelse på produktets pris. Men at »arbejdsnedlæggelser, der efterfølges af lønforhøjelser, går ud på en generel fordyrelse, endog dyrtid« (I, s. 111), det er ideer, der kun kan udspringe af en misforstået poets hjerne.

I England har strejker regelmæssigt givet anledning til opfindelse og anvendelse af nye maskiner. Man kan sige, at maskinerne var det våben, som kapitalisterne brugte til at slå den revolte ned, som blev rejst af det faglærte arbejde. Den største opfindelse i den moderne industri, Roberts self-acting mule (automatisk spindemaskine), slog de oprørske spindere af marken. Hvis fagforeninger (coalitions) og strejker ikke havde andre virkninger end den, at de fremkalder mekaniske opfindelser, så ville de allerede derved have udøvet en umådelig indflydelse på industriens udvikling.

»Jeg finder,« fortsætter hr. Proudhon, »i en artikel, offentliggjort i september 1845 af hr. Leon Faucher... at de engelske arbejdere i nogen tid har beskæftiget sig mindre med *koalitioner*, visseligt et fremskridt, som man kun kan lykønske dem med – at denne forbedring i arbejdernes moral imidlertid fortrinsvis stammer fra deres økonomiske oplysthed. Lønningerne afhænger ikke af fabrikkerne, udråbte en spinderiarbejder på et møde i Bolton; i tider med depression er fabriksherrerne så at sige kun den pisk, som nødvendigheden betjener sig af, og om de vil eller ej, må de slå til. Det regulerende princip er forholdet mellem udbud og efterspørgsel, og fabriksherrerne ejer ikke magten... A la bonne heure <det var godt!>,« udråber hr. Proudhon, »det er for en gangs skyld nogle velopdragne arbejdere, mønsterarbejdere osv. osv. osv. Denne elendighed manglede England; den vil ikke overskride Kanalen«. (Proudhon, bd. I, s. 261 og 262).

Af alle Englands byer er Bolton den, hvor radikalismen er mest udviklet. Arbejderne i Bolton er kendt for at være så revolutionære som overhovedet muligt. Under den store agitation mod korntolden troede de engelske fabrikker, at de kunne slå grundejerne ud ved at føre arbejderne i felten. Men arbejdernes interesser var lige så modsat fabrikkerens interesser som fabrikkerens interesser var modsat godsejernes, og således måtte fabrikkerne naturligvis altid trække det korteste strå på arbejdermøderne. Hvad gjorde fabrikkerne så? For at bevare skindet, organiserede de møder, der for en stor dels vedkommende bestod af værkførere, af det fåtal arbejdere, der følte sig som deres undergivne, og af de egentlige »*handelens venner*«. Når så virkelige arbejdere forsøgte at deltage i møderne, som det skete i Bolton og i Manchester, så forment man dem adgang med den begrundelse, at det drejede sig om et »ticket-meeting«. Herved forstår man møder, hvor kun sådanne personer har adgang, som er forsynet med adgangskort. Ikke desto mindre havde de plakater, som man

havde sat op på murene, bebudet et offentligt møde. Hver gang et sådant møde havde fundet sted, bragte fabrikanternes aviser en bombastisk, detaljeret beretning om de taler, som var blevet holdt på mødet. Selvfølgelig var det værkførerne, som udbredte sig i disse taler. Aviserne i London gengav dem ordret. Hr. Proudhon kommer ud for det lille uheld, at han tager værkførerne for almindelige arbejdere, og han giver dem udtrykkelig ordre til ikke at overskride Kanalen.

Når strejkerne i 1844 og 1845 tiltrak sig mindre opmærksomhed end tidligere, så skyldes det, at 1844 og 1845 var de første år med højkonjunktur for den engelske industri siden 1837. Ikke desto mindre er ikke en eneste af fag-foreningerne <trades-unions> blevet opløst.

Lad os nu lytte til værkførerne fra Bolton. Ifølge deres mening er fabrikanterne ikke herre over lønnen, fordi de ikke er herre over produktets pris, og de er ikke herre over produkternes pris, fordi de ikke er herre over verdensmarkedet. Og derfor, lader de sig forlyde med, skal man ikke danne koalitioner, som har til formål at fravriste fabriksherrerne en lønforhøjelse. Hr. Proudhon derimod forbyder dem at danne koalitioner af frygt for, at en koalition vil blive efterfulgt af lønstigninger, som vil medføre en generel dyrtid. Vi behøver ikke at fremhæve, at der hersker den hjerteligste forståelse mellem værkførerne og hr. Proudhon i et punkt, nemlig at en lønstigning er ensbetydende med en stigning i produkternes priser.

Men er hans frygt for dyrtiden den virkelige grund til hr. Proudhons had? Nej! Han er misfornøjet med værkførerne fra Bolton, men kun fordi de bestemmer værdien ved hjælp af *udbud og efterspørgsel* og slet ikke bekymrer sig om den *konstituerede værdi*, om værdien, som er nået til konstituering, om værdiens konstituering, som indbefatter den *bestandige udvekslelighed* og alle de andre relationernes proportionaliteter og

proportionaliteternes relationer, med forsynet oven i handelen.

»Arbejdernes strejke er *ulovlig*, og det er ikke kun strafferetsloven <Code pénal> der udtaler dette, men også det økonomiske system, den bestående ordens nødvendighed... At hver enkelt arbejder har fri rådighed over sin person og sine hænder, kan tolereres; men at arbejderne formedelst koalitioner drister sig til at øve vold mod monopolet, det kan samfundet ikke tillade«. (Bd. I, s, 334 og 335).

Hr. Proudhon vil diske op med en artikel fra strafferetsloven som et generelt og nødvendigt resultat af de borgerlige produktionsrelationer.

I England er koalitionerne anerkendt ifølge en parlamentslov, og det var det økonomiske system, der havde tvunget Parlamentet til denne anerkendelse ved lov. Da Parlamentet i 1825 under minister Huskisson var nødt til at ændre lovgivningen for at bringe den mere og mere i overensstemmelse med den tingenes tilstand, som var fremgået af den frie konkurrence, måtte det nødvendigvis afskaffe alle love, der forbød arbejdernes koalitioner. Jo mere den moderne industri og konkurrencen udvikler sig, des flere elementer vil der vise sig, som fremkalder og fremmer koalitionen; så snart koalitionen er blevet en økonomisk kendsgerning, der befæstes fra dag til dag, kan det ikke vare længe, før de også bliver en juridisk kendsgerning.

Følgelig beviser artiklen i Code pénal <den franske strafferetslov> allerhøjest, at den moderne industri og konkurrencen endnu ikke var tilstrækkeligt udviklet under den konstituerende forsamling og kejserriget.⁷⁵⁾

Økonomerne og socialisterne⁷⁶⁾ er enige i et punkt: at fordømme *koalitionerne*. De motiverer blot denne deres fordømmelse forskelligt.

⁷⁵⁾ Den konstituerende forsamling – under den franske revolution 1789; kejserriget – Napoleons regeringstid. – *Red.*

⁷⁶⁾ [Dvs. de daværende, fourieristerne i Frankrig, owenisterne i England. F. E.].

Økonomerne siger til arbejderne: foren jer ikke. I det I forener jer, hæmmer I industriens regelmæssige gang. I forhindrer fabrikanterne i at efterkomme bestillingerne. I forstyrrer handelen og fremskynder maskinernes indtrængen, som gør jeres arbejde delvis overflødigt og derved tvinger jer til at affinde jer med en endnu lavere løn. For øvrigt er det hele ganske omsonst. Jeres løn vil altid være bestemt af forholdet mellem de tilbudte hænder og de efterspurgte hænder. Det er et lige så latterligt som farligt forsøg at sætte sig op mod den politiske økonomis evige love.

Socialisterne siger til arbejderne: foren jer ikke, for hvad vil I i sidste ende vinde ved det? En lønstigning? Økonomerne vil bevise jer på det mest slående, at den gevinst på nogle få ører, som I muligvis i bedste tilfælde kan opnå for en kort tidsfrist, vil blive efterfulgt af et varigt tilbageslag. Ferme regnekunstnere vil bevise for jer, at det vil tage jer år, før I gennem lønforhøjelser kan få dækning for de udgifter, det har kostet jer at organisere og bevare koalitionerne. Vi, i vor egen skab af socialister, siger til jer, at I, bortset fra dette pengespørgsmål, vil blive ved med at være arbejdere ligesom før, og fabriksherrerne vil blive ved med at være herrer. Derfor ingen koalitioner, ingen politik; at forene sig, vil det ikke sige at drive politik?

Økonomerne ønsker, at arbejderne skal forblive i samfundet, sådan som det har formet sig og som de har skildret og besejlet det i deres håndbøger.

Socialisterne ønsker, at arbejderne skal lade det gamle samfund være, for desto bedre at kunne træde ind i det nye samfund, som de med så megen omhu har forberedt for dem.

På trods af begge dele, på trods af håndbøgerne og utopierne, har koalitionerne ikke et øjeblik holdt op med at udvikle sig og vokse, samtidig med den moderne industris udvikling og vækst. I dag er det i så høj grad tilfældet, at koalitionerens udvikling i et land nøje betegner den plads, det indtager i verdensmarkedets hie-

rarki. England, hvor industrien har nået den højeste udvikling, har de mest omfattende og bedst organiserede koalitioner.

I England har man ikke begrænset sig til partielle koalitioner, som ikke havde andre formål end en midlertidig strejke og forsvandt igen sammen med den. Man har skabt varige koalitioner, *tradesunions* (fagforeninger), der tjener arbejderne som værn i deres kampe mod arbejdsgiverne. Og for tiden finder alle disse lokale *tradesunions* et samlingspunkt i *National Association of United Trades*, hvis centralkomité har sæde i London og som allerede tæller 80.000 medlemmer. Disse strejker, koalitioner og *tradesunions* så dagens lys tillige med arbejdernes politiske kampe; for tiden danner de under navnet *chartisterne*⁷⁷⁾ et stort politisk parti.

Arbejdernes første forsøg på at *forene sig indbyrdes* antog altid form af koalitioner.

Storindustrien bringer en mængde mennesker, som ikke kender hinanden, sammen på et sted. Konkurrencen splitter dem efter interesser, men opretholdelsen af lønnen, denne fælles interesse over for deres fabriksherre, forener dem i én og samme tanke om modstand – *koalitionen*. Således har koalitionen altid et dobbelt formål, at ophæve arbejdernes indbyrdes konkurrence for i fællesskab at kunne konkurrere med kapitalisten. Hvis modstandens første mål var opretholdelsen af lønnen, så organiserede de i begyndelsen isolerede koalitioner sig i samme grad, som kapitalisterne forenede sig til grupper i et ønske om repression, og ansigt til ansigt med den altid forenede kapital bliver det mere nødvendigt for arbejderne at bevare koalitionerne, end at opretholde lønnen. Det er så sandt, at de engelske økonomer er helt forbavsede over at se, at arbejderne ofrer

⁷⁷⁾ Chartisterne – de engelske arbejderes revolutionære, men ikke socialistiske bevægelse 1836–1848, krævede gennemførelse af et Peoples Charter, der tilsigtede en demokratisering af den politiske orden, især almindelig valgret. – *Red.*

en god del af deres løn til fordel for foreninger, som efter økonomernes mening kun blev oprettet til fordel for lønnen. I denne kamp – en veritabel borgerkrig – forenes og udvikles alle nødvendige elementer til et kommende slag. Engang nået til dette punkt, antager associationen politisk karakter.

Først har økonomiske forhold forvandlet befolkningens store masse til arbejdere. Kapitalens herredømme har skabt en fælles situation, fælles interesser for denne masse. Således er denne masse allerede en klasse over for kapitalen, men endnu ikke for sig selv. I den kamp, som vi nu har skildret i nogle af dens faser, finder denne masse sammen, konstituerer sig som klasse for sig selv. De interesser, som den forsvarer, bliver klasseinteresser. Men kampen klasse mod klasse er en politisk kamp.

Hvad angår bourgeoisiet, så må vi skelne mellem to faser: den ene, hvor bourgeoisiet under feudalismens og det absolutte monarkis herredømme konstituerer sig som klasse, og den anden, hvor det, allerede konstitueret som klasse, omstyrkede feudalismens herredømme og monarkiet for at udforme samfundet som et bourgeois-samfund. Den første af disse to faser var den længste og krævede de største anstrengelser. Også borgerskabet var begyndt med partielle koalitioner mod feudalherrene.

Man har anstillet mange undersøgelser for at komme på sporet af de forskellige historiske faser, som bourgeoisiet har undergået fra bykommune til konstituering som klasse.

Men når det drejer sig om en nøjagtig redegørelse for strejker, koalitioner og andre former, hvorunder proletarerne for vore øjne fuldbyrder deres organisation som klasse, så bliver nogle grebet af en virkelig frygt, mens andre bærer en ophøjet ringeagt til skue.

En undertrykt klasse er en livsbetingelse for ethvert samfund, der bygger på klassernes antagonisme. Den undertrykte klasses befrielse indbefatter nødvendigvis

skabelsen af et nyt samfund. For at den undertrykte klasse kan befri sig, må der være nået et trin, hvor de allerede udviklede produktivkræfter og de eksisterende sociale relationer ikke længere kan bestå side om side. Af alle produktionsinstrumenter er selve den revolutionære klasse den største produktivkraft. De revolutionære elementers organisation som klasse forudsætter den færdige eksistens af alle de produktivkræfter, der overhovedet kunne udfolde sig i det gamle samfunds skød.

Betyder det, at der efter at det gamle samfund er styrtet, vil følge et nyt klasseherredømme, der resulterer i en ny politisk magt? Nej.

Betingelsen for den arbejdende klasses befrielse er afskaffelsen af alle klasser, ligesom betingelsen for tredjestands befrielse, den borgerlige orden, var afskaffelsen af alle stænder.⁷⁸⁾

Den arbejdende klasse vil under udviklingens gang i stedet for det gamle borgerlige samfund sætte en association, der udelukker klasserne og deres indbyrdes modsætning, og der vil ikke længere findes nogen egentlig politisk magt, fordi netop den politiske magt er det officielle udtryk for klasseantagonismen inden for det borgerlige samfund.

Imidlertid er modsætningen mellem proletariatet og bourgeoisiet en kamp klasse mod klasse, en kamp, der når den når sit højeste udtryk, betyder en total revolution. Behøver man i øvrigt at undre sig over, at et samfund, der er grundlagt på *klassemodsatningen* (opposition), munder ud i den brutale modsigelse (contradiction), i et sammenstød mand mod mand, som sidste løsning?

Man bør ikke sige, at den sociale (gesellschaftliche)

⁷⁸⁾ [Stænder er her i historisk betydning feudalstatens stænder, stænder med bestemte og begrænsede forrettigheder. Bourgeoisiets revolution afskaffede stænderne med samt deres forrettigheder. Det borgerlige samfund kender ikke andet end klasser. Det var derfor aldeles i modstrid med historien, når proletariatet er blevet betegnet som »fjerdestand«. F. E.]

bevægelse udelukker den politiske bevægelse. Der findes ingen politisk bevægelse, der ikke samtidig er en social bevægelse.

Kun under en tingenes orden, hvor der ikke findes klasser og ingen klasseantagonisme, vil de *sociale evolutioner* høre op med at være *politiske revolutioner*. Indtil da vil den sociale videnskabs sidste ord forud for hver generel omformning af samfundet altid være:

Kamp eller død, blodig krig eller intet.

Sådan er spørgsmålet ubønhørligt stillet.

George Sand.

Brev fra Karl Marx til Pierre-Joseph Proudhon i Paris⁷⁹⁾

Kære Proudhon!

Siden jeg forlod Paris, har jeg gentagne gange sat mig for at skrive til Dem. Omstændigheder, der ikke afhænger af min vilje, har imidlertid forhindret mig. Jeg vil bede Dem tro mig, at overbebyrdelse med arbejde og de besværligheder, som er forbundet med en flytning, er de eneste grunde til min tavshed.

Og nu straks in medias res <til sagen>. Sammen med mine to venner, Friedrich Engels og Philippe Gigot (begge i Bruxelles), har jeg organiseret en løbende korrespondance med de tyske kommunister og socialister, en korrespondance, der vil beskæftige sig såvel med drøftelse af videnskabelige spørgsmål, som også med den kritiske oversigt over de populære skrifter og med den socialistiske propaganda, som man kan drive i Tyskland med disse midler. Hovedformålet for vor korrespondance vil imidlertid være at skabe forbindelse mellem de tyske på den ene side og de franske og engelske socialister på den anden side, løbende at informere udlændingene om de socialistiske bevægelser, der kommer til at udfolde sig i Tyskland, og at informere tyskerne i Tyskland om socialismens fremskridt i Frankrig og England. På denne måde vil meningsforskellighederne kunne komme frem i dagens lys, og man vil nå til en udveksling af tanker og en upartisk kritik. Det er netop dette skridt, den sociale bevægelse i sin *litterære* udtryksform må tage for at slippe af med sin *nationale* begrænsning. Og i aktionens øjeblik er det sikkert af stor nytte for alle at være lige så godt informeret om tin-

⁷⁹⁾ Dietz-udg. bd. 27, s. 442–444. – *Red.*

genes tilstand i udlandet som i ens eget land.

Foruden kommunisterne i Tyskland vil vor korrespondance også omfatte de tyske socialister i Paris og London. Vore forbindelser med England er allerede sikret; hvad angår Frankrig, så tror vi alle, at vi ikke dér kan finde nogen bedre korrespondent end Dem; De ved, at englænderne og tyskerne hidtil har forstået at værdsætte Dem mere end Deres egne landsmænd.

De ser altså, at det kun drejer sig om at skabe en regelmæssig korrespondance og sikre midlerne til at følge den sociale bevægelse i de forskellige lande for at nå til så righoldige og alsidige resultater, som en enkelt mands arbejde aldrig vil kunne gøre det.

Hvis De vil gå med til vort forslag, så vil portoomkostningerne for de breve, De modtager, lige så vel som for dem, De sender os, blive betalt herfra, eftersom de pengeindsamlinger, der er gennemført i Tyskland, er bestemt til dækning af korrespondanceomkostninger.

Adressen her, som De skal skrive til, er: hr. Philippe Gigot, 8, rue Bodenbroek. Det er også ham, der i fremtiden vil underskrive brevene fra Bruxelles.

Jeg behøver ikke at tilføje, at hele denne korrespondance kræver den strengeste diskretion fra Deres side, da vore venner i Tyskland må handle med største omtanke for ikke at kompromittere sig.

Vær venlig at svare os snart, og tro på det oprigtige venskab

fra

Deres meget hengivne

Karl Marx.

Bruxelles, 5. maj 1846

P.S. Jeg advarer Dem hermed mod hr. Grün i Paris. Dette menneske er ikke andet end en litterær plattenslager, en slags charlatan, der vil optræde som bissekræmmer med moderne ideer. Han prøver at skjule sin uvidenhed bag højtravende og anmassende talemåder, men

det er udelukkende lykkedes ham at gøre sig latterlig med sit *galimatias*. Desuden er dette menneske *farligt*. Han *misbruger* de bekendtskaber, som han har sluttet med navnkundigt skribenter, takket være sin frækhed, ved at benytte dem som piedestal for sig selv og derved kompromittere dem i det tyske publikums øjne. I sin bog om »franske socialister« vover han at betegne sig selv som Proudhons lærer (*Privatdozent* – i Tyskland en akademisk grad), han påstår at have bibragt ham den tyske videnskabs vigtigste aksiomer og gør sig *lystig* over hans skrifter. Tag Dem i agt for denne snylter. Måske kommer jeg senere endnu engang tilbage til dette individ.

Efterskrift af Philippe Gigot:

Jeg benytter gerne lejligheden til at forsikre Dem, hvor det glæder mig at træde i forbindelse med en så udmærket mand som Dem. Imidlertid forbliver jeg

Deres meget hengivne

Philippe Gigot.

Efterskrift af Engels:

Hvad angår mig, så kan jeg kun give udtryk for mit håb om, at De, hr. Proudhon, vil gå med til vort forslag, som vi hermed forelægger Dem, og ikke nægte os Deres modarbejde. Jeg forsikrer Dem om den dybe respekt, som Deres skrifter har fremkaldt i mig, og forbliver

Deres meget hengivne

Friedrich Engels.

Brev fra Karl Marx⁸⁰⁾ til Pavel Vassiljevitj Annenkov⁸¹⁾

Bruxelles, 28. december 1846,
rue d'Orléans 42, Fbg. Namur

Kære hr. Annenkov!

De ville forlængst have fået mit svar på Deres brev af 1. november, hvis ikke min boghandler havde sendt mig hr. Proudhons bog »Philosophie de la misere« så sent som i sidste uge. Jeg har i løbet af to dage flygtigt gennemlæst den, for straks at kunne meddele Dem min mening. Da jeg har læst bogen i stor hast, kan jeg ikke komme ind på enkeltheder og kan derfor kun meddele Dem det almindelige indtryk, den har gjort på mig. Hvis De ønsker det, kunne jeg i næste brev gå ind på enkeltheder.

Jeg vil åbent tilstå, at jeg i det store og hele finder bogen dårlig, endog meget dårlig. De gør selv i Deres brev nar af »den lille smule tysk filosofi«, som hr. Proudhon praler med i dette uformelige og anmassende værk; men De antager, at den økonomiske fremstilling ikke er blevet inficeret af den filosofiske gift. Jeg er da også langt fra at give hr. Proudhons filosofi skylden for fejlene i den økonomiske fremstilling. Hr. Proudhons leverer en urigtig kritik af den politiske økonomi, men ikke fordi han har en latterlig filosofi; derimod leverer han en latterlig filosofi, fordi han ikke har forstået de nuværende sociale tilstande i deres sammenkædning <engrènement> – for at bruge et ord, som hr. Proudhon har lånt hos Fourier ligesom mange andre ting.

⁸⁰⁾ Dietz-udg. bd. 27, s. 451–463. – *Red.*

⁸¹⁾ P. V. Annenkov – russisk liberal kritiker og skribent, gods-ejer; var på sine udenlandsrejser blevet bekendt med Marx, men havde ellers ingen forbindelse med socialismen. – *Red.*

Hvorfor taler hr. Proudhon om Gud, om den universelle fornuft, om menneskehedens upersonlige fornuft, der aldrig tager fejl, der altid var sig selv lig, som man kun må blive sig rigtig bevidst for at træffe det rigtige? Hvorfor driver han en svagelig hegelianisme for at give rollen som stor tænker?

Han giver selv gådens løsning. Hr. Proudhon ser i historien en bestemt række af samfundsmæssige udviklinger; han finder fremskridtet virkeliggjort i historien; han finder endelig, at menneskene, som individer, ikke vidste, hvad de gjorde, at de tog fejl af deres egen bevægelse, dvs. at deres samfundsmæssige udvikling ved første blik fremtræder forskellig fra, adskilt fra, uafhængigt af deres individuelle udvikling. Han kan ikke forklare disse kendsgerninger, og hypotesen om den universelle fornuft, der åbenbarer sig, er pureste opdigt. Intet er lettere end at opfinde mystiske årsager, dvs. fraser, der savner enhver mening.

Men når hr. Proudhon erkender, at han intet forstår af menneskehedens historiske udvikling – og det indrømmer han, idet han benytter så højtravende ord som universel fornuft, Gud osv. – erkender han dermed ikke stiltiende og nødvendigvis, at han er ude af stand til at begribe den *økonomiske udvikling*?

Hvad er samfundet, uanset hvad dets form end måtte være? Produktet af menneskenes indbyrdes virksomhed. Står det menneskene frit at vælge denne eller hin samfundsform? Aldeles ikke. Hvis De forudsætter en bestemt udviklingsgrad af menneskenes produktivkræfter, så vil De få en bestemt form for samkvem <commerce> og konsumtion. Hvis De forudsætter bestemte udviklingstrin for produktion, samkvem og konsumtion, så vil De få en tilsvarende social orden, en tilsvarende organisation af familien, af stænderne eller klasserne, kort sagt, et tilsvarende samfund <société civile>. Hvis de forudsætter et sådant samfund, vil de få en tilsvarende politisk orden <etat politique>, som kun er samfundets officielle udtryk. Dette vil hr. Proudhon aldrig kun-

ne forstå, fordi han tror, at han udfører en stor bedrift, når han fra staten <état> appellerer til samfundet, dvs. fra samfundets officielle resumé til det officielle samfund.

Man behøver ikke at tilføje, at menneskene ikke frit vælger deres *produktivkræfter* – grundlaget for hele deres historie; for enhver produktivkraft er en erhvervet kraft, produktet af en tidligere virksomhed. Følgelig er produktivkræfterne resultatet af menneskenes anvendte energi, men selve denne energi er begrænset af de omstændigheder, hvori menneskene finder sig hensat, af de allerede erhvervede produktivkræfter, af den samfundsform, som eksisterer før dem, som de ikke skaber, som er produktet af den forudgående generation. Takket være den simple kendsgerning, at hver ny generation forefinder de af den gamle generation erhvervede produktivkræfter, der tjener som råmateriale til ny produktion, opstår der en sammenhæng i menneskenes historie, opstår menneskehedens historie, der så meget mere er menneskehedens historie, jo mere menneskenes produktivkræfter vokser og som følge heraf også deres sociale relationer. Den nødvendige følge: menneskenes sociale historie er altid kun deres individuelle udviklings historie, om de nu er sig dette bevidst eller ej. Deres materielle forhold er basis for alle deres forhold. Disse materielle forhold er intet andet end de nødvendige former, hvori deres materielle og individuelle virksomhed realiserer sig.

Hr. Proudhon forveksler ideerne med tingene. Menneskene giver aldrig afkald på det, de har vundet, men det betyder ikke, at de aldrig giver afkald på den samfundsform, hvori de har erhvervet bestemte produktivkræfter. Tværtimod. For ikke at miste det opnåede resultat, miste frugterne af civilisationen, er menneskene tvunget til at ændre alle deres overleverede samfundsformer, så snart den herskende måde for samkvem <commerce> ikke længere svarer til de erhvervede produktivkræfter. – Jeg tager her ordet *commerce* i den aller-

bredeste betydning, det har på tysk: *Verkehr*. – For eksempel: privilegiet, laugenes og korporationernes institution, alle middelalderens reglementeringer var sociale relationer, der udelukkende svarede til de erhvervede produktivkræfter og den tidligere herskende samfundstilstand, hvorefter disse institutioner var opstået. I ly af den kooperative og reglementerede orden ophobedes kapitaler, udviklede den oversøiske handel sig, blev der grundlagt kolonier – og menneskene ville have mistet netop disse frugter, hvis de havde prøvet på at bibeholde de former, i ly af hvilke disse frugter var modnet. Følgelig kom der da også to tordenskrald, revolutionen af 1640 og revolutionen af 1688.⁸²⁾ Alle gamle økonomiske former, de sociale relationer, der svarede til dem, den politiske orden *«état politique»*, der var det gamle samfunds officielle udtryk, blev sønderslået i England. De økonomiske former, hvorunder menneskene producerer, konsumerer, udveksler deres produkter, er således kun *midlertidige og historiske*. Med erhvervelsen af nye produktivkræfter ændrer menneskene deres produktionsmåde og med produktionsmåden ændrer de alle økonomiske relationer, der kun var nødvendige relationer for denne bestemte produktionsmåde.

Netop dette har hr. Proudhon ikke forstået og endnu mindre påvist. Ude af stand til at følge historiens virkelige bevægelse, leverer hr. Proudhon et fantasiprodukt, der gør krav på at være dialektisk. Han føler ikke trang til at tale om det 17., 18., eller 19. århundrede, fordi hans historie foregår i indbildningens tågerige og er højt hævet over tid og sted. Med et ord: det er Hegels fortærskede vrøvl, det er ikke historie, ikke profan *«verdslig»* historie – menneskenes historie –, men hellig historie – ideernes historie. I hans øjne er mennesket kun det værktøj, ideen eller den evige fornuft benytter

⁸²⁾ Den borgerlige revolution i England 1640–1649 og statskuppet i 1688, i engelsk historie kaldet den »Glorværdige Revolution«, hvorved kongehuset Stuart blev fordrevet fra tronen. – *Red.*

til sin udvikling. De *evolutioner*, som hr. Proudhon snakker om, skal være evolutioner, sådan som de fuldbyrdes i den absolutte idé's mystiske skød. Hvis man sønderriver denne mystiske udtryksmådes tågeslør, så betyder det kun, at hr. Proudhon skildrer den orden, hvori de økonomiske kategorier rangerer inden i hans hovede. Det vil ikke koste mig meget besvær at bevise Dem, at dette arrangement er et arrangement, foretaget i et hovede, hvor der hersker megen uorden.

Hr. Proudhon indleder sin bog med en afhandling om *værdien*, der er hans kæphest. Jeg vil ikke denne gang beskæftige mig med at undersøge denne afhandling.

Rækkefølgen af den evige fornufts økonomiske evolutioner begynder med *arbejdsdelingen*. For hr. Proudhon er arbejdsdelingen en ganske simpel ting. Men var ikke kastesystemet en bestemt arbejdsdeling? Var laugsystemet ikke en anden arbejdsdeling? Og er ikke arbejdsdelingen i manufakturperioden, der i England begynder ved midten af det 17. århundrede og ender mod slutningen af det 18. århundrede, atter helt forskellig fra arbejdsdelingen i den store, den moderne industri?

Hr. Proudhon er så langt fra sandheden, at han undlader det, som endog de profane økonomer gør. For at tale om arbejdsdelingen har han ikke nødig at tale om *verdensmarkedet*. Nu vel! Måtte arbejdsdelingen i det 14. og 15. århundrede, da der endnu ikke fandtes kolonier, da Amerika endnu ikke eksisterede for Europa, da Østasien kun eksisterede ved Konstantinopels mellemkomst, ikke i grund og bund være forskellig fra arbejdsdelingen i det 17. århundrede, som allerede havde udviklede kolonier?

Det er endnu ikke alt. Hvad er nationernes indre organisation, alle deres internationale relationer andet end udtryk for en bestemt arbejdsdeling? Og må de ikke ændre sig med ændringen af arbejdsdelingen?

Hr. Proudhon har forstået så lidt af spørgsmålet om arbejdsdeling, at han ikke engang nævner adskillelsen af by og land, der er foregået, f.eks. i Tyskland, fra det

9. til det 12. århundrede. Følgelig måtte denne adskillelse blive til en evig lov for hr. Proudhon, fordi han hverken kender dens oprindelse eller dens udvikling. Derfor taler han i hele bogen, som om dette resultat af en bestemt produktionsmåde vil vedblive at bestå til dommedag. Alt hvad hr. Proudhon fremfører om arbejdsdelingen, er kun et resumé, og dertil endda et meget overfladisk, meget ufuldstændigt resumé af det, som Adam Smith og tusinde andre har sagt før ham.

Den anden evolution er *maskinerne*. Sammenhængen mellem arbejdsdeling og maskiner er hos hr. Proudhon absolut mystisk. Enhver art arbejdsdeling har sine specifikke produktionsinstrumenter. F.eks. lavede menneskene fra midten af det 17. til midten af det 18. århundrede ikke alt med hånden. De besad instrumenter, endog meget komplicerede, såsom arbejdsbænke, skibe, vægtstænger osv. osv.

Intet kan derfor være mere latterligt end at lade maskinerne fremstå som en følge af arbejdsdelingen i almindelighed.

I parentes vil jeg også bemærke, at hr. Proudhon, da han ikke har forstået maskinernes historiske oprindelse, endnu mindre har forstået deres udvikling. Man kan sige, at indtil 1825 – den første universelle krises epoke – voksede konsumtionens behov generelt hurtigere end produktionen, og maskinernes udvikling fulgte nødtvungent markedets behov. Siden 1825 er opfindelsen og anvendelsen af maskiner kun resultatet af krigen mellem virksomhedsejerne og arbejderne. Og også dette gælder kun for England. De europæiske nationer er blevet tvunget til anvendelse af maskiner gennem den konkurrence, englænderne påførte dem såvel på det indre marked som på verdensmarkedet. I Nordamerika endelig er indførelsen af maskiner et resultat, dels af konkurrencen med de andre nationer, dels af mangel på arbejdskraft, dvs. misforholdet mellem Nordamerikas befolkningstal og dets industrielle behov. Ud fra disse kendsgerninger kan De slutte, hvilken skarpsindighed

hr. Proudhon lægger for dagen, når han som tredje evolution, som antitese til maskinerne, fremmaner konkurrencens spøgelse!

Endelig er det overhovedet og i sandhed absurd at gøre *maskinerne* til en økonomisk kategori side om side med arbejdsdelingen, konkurrencen, kreditten osv.

Maskinen er lige så lidt en økonomisk kategori som den okse, der trækker ploven. Den nuværende *anvendelse* af maskinerne hører med til relationerne i vort nuværende økonomiske system; men den måde, hvorpå maskinerne udnyttes, er noget helt andet end maskinerne selv. Krudt er og bliver krudt, om man nu bruger det til at såre et menneske med eller til at læge den såredes sår.

Hr. Proudhon overgår sig selv, når han lader konkurrencen, monopolet, skatterne eller politiet, handelsbalancen, kreditten og ejendommen – i den her nævnte rækkefølge – opstå i sit hovede. Næsten hele kreditvæsenet var udviklet i England i begyndelsen af det 18. århundrede, før maskinernes opfindelse. Statskreditten var kun en ny metode til at forhøje skatterne og tilfredsstille de nye behov, der var skabt ved bourgeoisiklassens magtovertagelse. Endelig danner *ejendommen* den sidste kategori i hr. Proudhons system. I den reale verden derimod er arbejdsdelingen og alle hr. Proudhons øvrige kategorier sociale relationer, som i deres helhed danner det, man i dag kalder *ejendom*: uden for disse relationer er den borgerlige ejendom ikke andet end en metafysisk eller juridisk illusion. Ejendommen i en anden epoke, feudalejendommen, udvikler sig under helt andre sociale forhold. Når hr. Proudhon fremstiller ejendommen som en selvstændig relation, begår han mere end kun en metodologisk fejl: han beviser klart, at han ikke har forstået det bånd, der knytter alle den *borgerlige* produktions former sammen, at han ikke har forstået, at produktionsformerne i en bestemt epoke har en *historisk og midlertidig* karakter. Hr. Proudhon, der i vore samfundsmæssige institutioner ikke ser pro-

dukter af historien, der hverken forstår deres oprindelse eller deres udvikling, kan kun underkaste dem en dogmatisk kritik.

Følgelig er hr. Proudhon også tvunget til at tage sin tilflugt til en *fiktion* for at forklare udviklingen. Han forestiller sig, at arbejdsdelingen, kreditten, maskinerne osv. – alt dette skulle være opfundet for at tjene hans fikse idé, ideen om lighed. Hans forklaring er af en kostelig naivitet. Man har opfundet disse ting specielt for lighedens skyld, men desværre har de vendt sig mod ligheden. Det er hele hans ræsonnement. Det vil sige, han går ud fra en vilkårlig antagelse, og da den virkelige udvikling og hans fiktion alle vegne modsiger hinanden, slutter han deraf, at der hér består en modsigelse. Derved skjuler han, at det kun er en modsigelse mellem hans fikse ideer og den virkelige bevægelse.

Således har hr. Proudhon, hovedsagelig på grund af manglende historisk viden, ikke bemærket: at menneskene, idet de udvikler deres produktivkræfter, dvs. idet de lever, udvikler bestemte indbyrdes relationer; at arten af disse relationer nødvendigvis ændrer sig med disse produktivkræfters forvandling og vækst. Han har ikke set, at de *økonomiske kategorier* kun er *abstraktioner* af disse reale forhold, at de kun er sandheder så længe, som disse forhold består. Derfor forfalder han til de borgerlige økonomers vildfarelse, der i disse økonomiske kategorier ser evige love og ikke historiske love, som kun har gyldighed for en bestemt historisk udvikling, for en bestemt udvikling af produktivkræfterne. Derfor ser hr. Proudhon som følge af en mystisk forvrængning i de reale relationer kun legemliggørelser af disse abstraktioner, i stedet for at betragte de politisk-økonomiske kategorier som abstraktioner af de reale, midlertidige, historiske, sociale relationer. Disse abstraktioner er selv formler, der fra verdens begyndelse har slumret i Guds hellige skød.

Her bliver den gode hr. Proudhon imidlertid angrebet af heftige åndelige kramper. Hvis alle disse økonomi-

ske kategorier er emanationer <udstrømninger> af det guddommelige hjerte, hvis de er menneskenes forborgne og evige liv, hvordan kan det så gå til, for det første, at der findes en udvikling, og for det andet, at hr. Proudhon ikke er konservativ? Disse åbenbare modsigelser forklarer han ved hjælp af et fuldstændigt antagonismens system.

Lad os plukke et eksempel ud for at kaste lys over dette antagonismens system.

Monopolet er godt, fordi det er en økonomisk kategori, følgelig en af Guds emanationer. Konkurrencen er god, fordi den ligeledes er en økonomisk kategori. Men hvad der ikke er godt, det er monopolets og konkurrencens realitet. Og hvad der er endnu værre, det er at monopol og konkurrence gensidigt opæder hinanden. Hvad må der gøres? Da disse to evige gudstanker modsiger hinanden, synes det at være åbenbart for ham, at der i Guds skød også må findes en syntese af disse to tanker, hvori monopolets ondt udlignes gennem konkurrencens og omvendt. Kampen mellem de to ideer vil bevirke, at kun den gode side fremtræder i slutresultatet. Man må fravriste Gud denne hemmelige tanke, derefter anvende den og alt er i den skønneste orden. Det gælder om at åbenbare syntesens formel, der er skjult for menneskeheden i den upersonlige fornufts nat. Hr. Proudhon tøver ikke et øjeblik med at gøre sig til den, der kommer med åbenbaringen.

Men betragt nu et øjeblik det virkelige liv. I vor tids økonomiske liv finder De ikke kun konkurrencen og monopolet, men også deres syntese, som ikke er en *formel*, men en *bevægelse*. Monopolet frembringer konkurrencen, konkurrencen frembringer monopolet. Denne ligning fjerner imidlertid på ingen måde vanskelighederne ved den nuværende situation, sådan som de borgerlige økonomer forestiller sig det, men lader en endnu vanskeligere og mere forvirret situation opstå. Hvis De altså forandrer grundlaget, hvorpå de nuværende økonomiske resultater hviler, hvis De tilintetgør den nuværen-

de produktionsmåde, så tilintetgør De ikke kun konkurrencen, monopolet og deres antagonisme, men også deres enhed, deres syntese, den bevægelse, der repræsenterer den virkelige udligning af konkurrence og monopol.

Nu vil jeg fremføre et eksempel på hr. Proudhons dialektik for Dem.

Friheden og *slaveriet* danner en antagonisme. Jeg behøver ikke at tale hverken om de gode eller de dårlige sider ved friheden. Hvad slaveriet angår, så behøver jeg ikke at tale om dets dårlige side. Det eneste, der trænger til forklaring, er slaveriets gode side. Det drejer sig ikke om det indirekte slaveri, proletarens slaveri; det drejer sig om det direkte slaveri, de sortes slaveri i Surinam, i Brasilien, i sydstaterne i Nordamerika.

Det direkte slaveri er en afgørende faktor for vor industri i dag i lighed med maskinerne, kreditten osv. Uden slaveri ingen bomuld; uden bomuld ingen moderne industri. Det er først slaveriet, der har givet kolonierne værdi; det er først kolonierne, der har skabt verdenshandelen, verdenshandelen er den nødvendige betingelse for storindustri med maskiner. Således leverede kolonierne før negerslavehandelen da også kun meget få produkter til den Gamle Verden og forandrede ikke mærkbart verdens udseende. Følgelig er slaveriet en økonomisk kategori af største betydning. Uden slaveriet ville Nordamerika, det mest fremskredne land, forvandles til et patriarkalsk land. Sletter man Nordamerika af verdenskortet, så har man anarkiet, total ruin for den moderne handel og den moderne civilisation. Men at lade slaveriet forsvinde, ville betyde at slette Amerika af verdenskortet. Og da slaveriet således er en økonomisk kategori, findes det fra verdens begyndelse hos alle folk. De moderne nationer har simpelt hen forstået at maskere slaveriet i deres egne lande og indføre det åbenlyst i den Nye Verden. Hvad skal den gode hr. Proudhon nu stille op efter disse refleksioner over slaveriet? Han leder efter syntesen af frihed og slaveri, det

sande juste-milieu, med andre ord: ligevægten mellem slaveri og frihed.

Hr. Proudhon har meget vel forstået, at menneskene fremstiller klæde, lærred, silkestoffer – sandelig en stor bedrift at have forstået sådan en bagatel! Derimod har hr. Proudhon ikke forstået, at menneskene, alt efter deres produktivkræfter, også producerer de *socialer relationer*, hvorunder de producerer klæde og lærred. Endnu mindre har hr. Proudhon forstået, at menneskene, der i overensstemmelse med deres materielle produktivitet (*productivité materielle*) producerer de sociale relationer, også producerer *ideerne, kategorierne*, dvs. det abstrakte, ideelle udtryk for netop disse sociale relationer. Kategorierne er følgelig lige så lidt evige som de relationer, de er udtryk for. De er historiske og midlertidige produkter. For hr. Proudhon er tværtimod abstraktionerne, kategorierne, den primære årsag. Ifølge hans mening er det dem, og ikke menneskene, der producerer historien. *Abstraktionen, kategorien som sådan*, dvs. løsrevet fra menneskene og deres materielle virksomhed, er naturligvis udødelig, uforanderlig, ubevægelig, den er kun et væsen af den rene fornuft, og det vil simpelt hen sige, at abstraktionen som sådan er abstrakt – en pragtfuld *tautologi!*

Og således er da de økonomiske relationer, betragtet som kategori, for hr. Proudhon evige formler, der hverken kender oprindelse eller fremskridt.

Lad os sige det på en anden måde: hr. Proudhon påstår ikke direkte, at det *borgerlige* liv for ham er en *evig sandhed*. Han siger det indirekte, idet han ophøjer de kategorier, der udtrykker de borgerlige relationer i tankens form, til guder. Han anser produkterne af det borgerlige samfund for evige væsner, opstået spontant, udstyret med eget liv, fordi de for ham fremtræder i form af kategorier, i tankens form. Således når han ikke ud over den borgerlige horisont. Da han opererer med borgerlige tanker på en måde, som om de var evige sandheder, søger han efter en syntese af disse tanker, efter

deres ligevægt, og han ser ikke, at den måde, hvorpå de holder sig i ligevægt i nutiden, er den eneste mulige.

I virkeligheden gør han det samme, som alle gode borgere gør. De siger alle, at konkurrencen, monopolet osv. i princippet, dvs. som abstrakte tanker, er livets eneste mulige grundlag, men at de i praksis lader meget tilbage at ønske. De ønsker alle konkurrencen uden konkurrencens katastrofale følger. De ønsker alle det umulige, nemlig borgerlige livsbetingelser uden disse betingelsers nødvendige konsekvenser. De forstår ikke, at den borgerlige form for produktion er en historisk og midlertidig form, lige som den feudale form var det. Denne vildfarelse stammer fra, at bourgeois-mennesket for dem er det eneste mulige grundlag for ethvert samfund, at de ikke kan forestille sig en samfundsorden, hvor mennesket er holdt op med at være bourgeois.

Hr. Proudhon er altså nødvendigvis *doktriner*. Den historiske bevægelse, der omstyrter vor verden af i dag, opløser sig for ham i problemet, hvordan man opdager den rigtige ligevægt, syntesen af to borgerlige tanker. Således opdager den snu rad i kraft af sin skarpsindighed Guds skjulte tanke, enheden af de to isolerede tanker, som er to isolerede tanker, men blot fordi hr. Proudhon har isoleret dem fra det praktiske liv, fra den nuværende produktion, der er kombinationen af de realiteter, disse tanker udtrykker. I stedet for den store historiske bevægelse, der opstår af konflikten mellem menneskenes allerede erhvervede produktivkræfter og deres sociale relationer, som ikke længere svarer til disse produktivkræfter; i stedet for de frugtbare krige, der er under udvikling mellem de forskellige klasser i en nation, mellem de forskellige nationer; i stedet for massernes praktiske og voldsomme aktion, som alene kan bringe en løsning på disse kollisioner; i stedet for denne omfattende, vedvarende og komplicerede bevægelse sætter hr. Proudhon sit hovedes udtømmingsbevægelse *⟨le mouvement cacadauphin⟩*. Følgelig er det de lærde, som laver historien, de mennesker, der forstår at fravri-

ste Gud hans inderste tanker. Det gemene folk har kun at anvende deres åbenbaringer.

De forstår nu, hvorfor hr. Proudhon er en svoren fjende af enhver politisk bevægelse. For ham ligger løsningen af de nuværende problemer ikke i den offentlige aktion, men i de dialektiske cirkelbevægelser inden i hans eget hovede. Da kategorierne for ham er de drivende kræfter, behøver man ikke at ændre det praktiske liv for at ændre kategorierne. Tværtimod: man må ændre kategorierne, og det vil resultere i en ændring af det reale samfund.

Besjælet af ønsket om at forsone modsigelserne, stiller hr. Proudhon sig ikke engang det spørgsmål, om ikke egentlig grundlaget for disse modsigelser burde omstyrttes. Han ligner i et og alt den doktrinære politiker, der ønsker at se integrerende bestanddele af samfundslivet, evige kategorier, i kongen, i deputeret- og pairskammeret. Han søger kun efter en ny formel, der kan skabe ligevægt mellem disse magter, hvis ligevægt netop beror på den nuværende bevægelse, hvor enhver af disse magter snart er sejrherre, snart den andens slave. Således var en mængde middelmådige hoveder i det 18. århundrede beskæftiget med at finde den eneste rigtige formel, der kunne bringe de sociale stænder, adelen, kongen, parlamenterne osv., i ligevægt, og over nat var alt forsvundet – kongen, parlamentet og adelen. Den rigtige ligevægt i denne antagonisme var omvæltningen af alle sociale relationer, der tjente som grundlag for disse feudale dannelser og deres antagonisme.

Da hr. Proudhon stiller de evige ideer, den rene fornufts kategorier op på den ene side og på den anden menneskene og deres praktiske liv, som i hans øjne kun er anvendelsen af disse kategorier, så finder De hos ham fra selve begyndelsen en *dualisme* mellem livet og ideerne, sjælen og legemet – en dualisme, der går igen i mange former. De ser nu, at denne antagonisme ikke er andet end hr. Proudhons manglende evne til at begribe den jordiske oprindelse og den profane historie af

de kategorier, han ophøjer til guder.

Mit brev er allerede for langt til, at jeg også kunne komme ind på den latterlige anklage, hr. Proudhon rejser mod kommunismen. På forhånd må De indrømme, at et menneske, der ikke har forstået den nuværende samfundsorden, endnu mindre er i stand til at forstå den bevægelse, der vil omstyrte den, og det litterære udtryk for denne revolutionære bevægelse.

Det *eneste punkt*, hvor jeg er fuldstændig indforstået med hr. Proudhon, er hans modvilje mod den socialistiske rørstrømskhed. Jeg har allerede før ham gjort mig upopulær ved at gøre grin med den færede, sentimentale, utopiske socialisme. Men gør hr. Proudhon sig ikke sælsomme illusioner, når han stiller sin egen småborgerlige sentimentalitet – jeg mener hans udgydelser angående hjemmelivet, den ægteskabelige kærlighed og alle disse banaliteter – op som modsætning til den socialistiske sentimentalitet, der, f.eks. hos Fourier, rummer mere dybde end vor gode Proudhons anmassende platheder? Han føler selv så tydeligt sine bevisers værdiløshed, sin totalt manglende evne til at tale om disse ting, at han hæmningsløst udbryder i raseri og skrig og skrål, i irae hominis probi <den retfærdiges vrede>, at han skummer, bander, angiver, at han råber: Gemenhed! Hjælp! Morderer!, at han slår sig for brystet og praler for Gud og menneskene med, at han ikke har noget at gøre med de socialistiske nederdrægtigheder! Han kritiserer ikke de socialistiske sentimentaliteter eller det, han anser for sentimentaliteter. Han bandlyser som en helgen, som en pave, de arme syndere og synger lovsange for småborgerskabet og det kære hjems elendige, patriarkalske kærlighedsillusioner. Og det er slet ingen tilfældighed. Hr. Proudhon er fra top til tå småborgerskabets filosof og økonom. I et udviklet samfund og tvunget af sin egen situation bliver *småborgeren* dels socialist, dels økonom, dvs. han er blændet af det store bourgeois herlighed og har medlidenhed med folkets lidelser. Han er bourgeois og folk samtidig. I sin inder-

ste samvittighed smigrer han sig med at være upartisk, at have fundet den rette ligevægt, der gør krav på at være noget andet end det rette juste-milieu. En sådan småborger ophøjer *modsigelsen* til gud, fordi modsigelsen er hans væsens kerne. Han selv er blot den sociale modsigelse i aktion. Han må ved hjælp af teorien retfærdiggøre, hvad han er i praksis, og hr. Proudhon tilkommer fortjenesten af at være det franske småborger-skabs videnskabelige tolk, og det er en virkelig fortjeneste, fordi småborgereskabet vil være en integrerende bestanddel af alle sociale revolutioner, der er under udvikling.

Jeg ville gerne sammen med dette brev have sendt Dem min bog om den politiske økonomi, men desværre har det ikke hidtil været mig muligt at få dette værk trykt, og heller ikke kritikken af de tyske filosoffer og socialister, hvorom jeg fortalte Dem i Bruxelles. De kan ikke forestille Dem, hvilke vanskeligheder en sådan offentliggørelse møder i Tyskland, dels fra politiets, dels fra forlæggernes side, som jo selv er interesserede repræsentanter for alle de retninger, jeg angriber. Og hvad angår vort eget parti, så er det ikke kun fattigt, men en stærk gruppe inden for det tyske kommunistiske parti har taget mig det ilde op, at jeg modsætter mig deres utopier og deklamationer.

Deres hengivne

Karl Marx.

PS. De vil spørge, hvorfor jeg skriver på dårligt fransk i stedet for på godt tysk? Fordi jeg har med en fransk forfatter at gøre.

Jeg ville være Dem meget taknemmelig, hvis De ikke ventede alt for længe med Deres svar, så jeg ved, om De har forstået mig i dette hylster af et barbarisk fransk.

Karl Marx: Om P.-J. Proudhon⁸³⁾ Brev til J.B. v. Schweitzer

London, 24. januar 1865

Ærede hr. Schweitzer!

Jeg modtog i går Deres brev, hvori De anmoder mig om en udførlig vurdering af Proudhon. Mangel på tid tillader mig ikke at opfylde Deres ønske. Desuden har jeg ingen af hans værker ved hånden her. Men for at vise min gode vilje, kradser jeg hurtigt en kort skitse ned. De kan tilføje, tillægge, udelade, kort sagt behandle den efter forgodtbefindende.⁸⁴

Proudhons tidligste forsøg erindrer jeg ikke mere. Hans begynderarbejde om »*langue universelle*« (verdenssprog)⁸⁵⁾ viser, hvor ugenert han gav sig i lag med problemer, til hvis løsning han manglede de mest elementære forkundskaber.

Hans første værk »*Qu'est-ce que la propriété?*« (Hvad er ejendommen?) er ubetinget hans bedste værk. Det er epokegørende, om ikke i kraft af nyt indhold, så dog i kraft af en ny og frisk måde at sige noget kendt på. I de franske socialisters og kommunisters værker,

⁸³⁾ Marx skrev denne artikel efter anmodning fra Schweitzer, redaktør for »Social-Demokrat«, i anledning af Proudhons død. En del af Marx' udkast er bevaret som manuskript.

Brevet blev trykt i »Social-Demokrat« nr. 16, 17 og 18 af 1., 3. og 5. februar 1865 og gengivet i den første og anden tyske udgave af »Filosofiens elendighed«, senere også i en russisk og en fransk udgave. Dietz-udg. bd. 16, s. 25–32. – *Red.*

⁸⁴⁾ Bladets redaktion tilføjede her følgende fodnote: »Vi anså det for det bedste at gengive skrivelsen *uændret*«.

⁸⁵⁾ Det drejer sig om Proudhons artikel »*Essai de grammaire générale*«. – *Red.*

som Proudhon kendte, var »*la propriété*« (ejendommen) naturligvis ikke blot mangfoldige gange blevet kritiseret, men også utopistisk »*afskaffet*«. Proudhon forholder sig i dette skrift omtrent på samme måde til Saint-Simon og Fourier som Feuerbach forholder sig til Hegel. Sammenlignet med Hegel er Feuerbach særdeles fattig. Alligevel var han epokegørende *efter* Hegel, fordi han lagde eftertryk på visse punkter, der var ubehagelige for den kristne bevidsthed og vigtige for kritikens fremskridt, punkter, som Hegel havde efterladt et mystisk *clairobscur* (halvmørke).

I dette skrift af Proudhon hersker der endnu, hvis jeg må udtrykke mig sådan, en kraftig muskulatur i stilen. Og jeg anser dets stil for dets vigtigste fortjeneste. Man ser, at Proudhon finder noget selvstændigt selv dér, hvor kun noget gammelkendt bliver reproduceret; at det, han siger, var nyt for ham selv og gjaldt ham som nyt. En udfordrende trods, der antaster det »Allerheligste« i økonomien; åndrige paradokser, hvormed han driller den gemene borgerlige forstand; en sønderflængende fordømmelse; bitter ironi; nu og da skinner en dyb og sand følelse af oprørthed over det beståendes infami igennem; revolutionær alvor – ved alt dette elektriserer »*Qu'est-ce que la propriété?*« og vakte stor sensation, da den udkom første gang. I en streng videnskabelig historie over den politiske økonomi ville dette skrift næppe være værd at blive nævnt. Men sådanne sensationsskrifter spiller en rolle i videnskaben lige så vel som i romanlitteraturen. Man kan f.eks. tage *Malthus'* skrift om »*Population*« (befolkningsspørgsmålet). I dets første udgave er det ikke andet end en »*sensationnel pamphlet*«, dertil *plagiat* (efterligning) fra ende til anden. Og dog, hvor mange impulser gav dette *paskvil* (smædeskrift) *menneskeslægten!*

Hvis jeg havde Proudhons skrift foran mig, ville det være en let sag at påvise hans *første manér* ved hjælp af nogle eksempler. I de paragraffer som han selv anser for de vigtigste, efterligner han *Kants* behandling af

antinomierne – Kant var den eneste tyske filosof, han dengang kendte i oversættelse; disse afsnit efterlader det tydelige indtryk, at antinomiernes løsning for ham – som for Kant – gjaldt som noget, der lå »*hinsides*« den menneskelige forstand, dvs. noget, som forblev uklart for hans egen forstand.

Trods alt tilsyneladende himmelstormen finder man imidlertid allerede i »*Qu'est-ce que la propriété?*« den modsigelse, at Proudhon på den ene side kritiserer samfundet fra en fransk parcelbondes synspunkt og med hans øjne (*senere* fra en *petit bourgeois'* <småborgers> standpunkt), på den anden side anlægger den målestok, som han har overtaget fra socialisterne.

Værkets utilstrækkelige sigte er allerede antydnet i dets titel. Spørgsmålet var stillet så forkert, at det ikke kunne besvares rigtigt. De *antikke* »*ejendomsforhold*« var gået under i de *feudale*, de feudale i de »*borgerlige*«. Historien selv havde således udøvet sin kritik af de forgangne *ejendomsforhold*. Det som det egentlig drejer sig om for Proudhon, var den bestående *nutidig-borgerlige ejendom*. Spørgsmålet om, hvad denne ejendom er, ville kun kunne besvares ved en kritisk analyse af den »*politiske økonomi*«, der omfattede disse *ejendomsrelationer* i deres helhed, ikke i deres *juridiske* udtryk som *viljesrelationer*; men i deres reale skikkelse, dvs. som produktionsrelationer. Men idet Proudhon sammenflettede disse økonomiske relationer i deres helhed med den almindelige juridiske forestilling om »*ejendommen*«, »*la propriété*«, kunne han heller ikke nå ud over det svar, som Brissot havde givet med de samme ord i et lignende skrift allerede før 1789: »*La propriété c'est le vol*« (Ejendom er tyveri).

I bedste tilfælde kommer der det ud af det, at de borgerlig-juridiske forestillinger om »*tyveri*« også passer på borgerens eget »*redelige*« erhverv. På den anden side indvikler Proudhon sig – fordi »*tyveriet*« som voldelig forseelse mod ejendommen *forudsætter* ejendommen – i alskens for ham selv uklart hjernesvind an-

gående den sande borgerlige ejendom.

Under mit ophold i Paris i 1844 kom jeg personligt i forbindelse med Proudhon. Jeg nævner dette her, fordi jeg til en vis grad er medskyldig i hans »*sophistication*«, som englænderne kalder forfalskningen af en handelsartikel. Under lange debatter, der ofte varede hele nætter igennem, inficerede jeg ham – til stor skade for ham selv – med hegelianismen, som han imidlertid på grund af sit ukendskab til tysk ikke kunne studere ordentligt. Hvad jeg var begyndt med, fortsatte hr. *Karl Grün* efter min udvisning fra Paris. Hr. Grün havde som lærer i tysk filosofi yderligere det fortrin fremfor mig, at han selv ikke forstod noget af den.

Kort før Proudhons andet betydelige værk »*Philosophie de la misere etc.*« udkom, meddelte han mig selv dette i et meget udførligt brev, hvori bl.a. de ord forekom: »*J'attends votre férule critique*« (jeg venter Deres strenge kritik). Imidlertid ramte denne kritik ham snart på en sådan måde (i mit skrift »*Misere de la Philosophie etc.*«, Paris 1847), at det for altid gjorde en ende på vort venskab.

Af det, der her er sagt, kan De se, at det egentlig først var Proudhons »*Philosophie de la misere ou Système des contradictions économiques*«, som indeholdt svaret på spørgsmålet »*Qu'est-ce que la propriété?*« I virkeligheden havde han først begyndt sine økonomiske studier, efter at dette skrift var udkommet; han havde opdaget, at det spørgsmål, som han havde stillet, ikke kunne besvares med en *udskældning*, men kun med en *analyse* af den moderne »*politiske økonomi*«. Han forsøgte tillige at fremstille de økonomiske kategoriers system dialektisk. I stedet for Kants uløselige »*antinomier*« skulle Hegels »*modsigelse*« optræde som udviklingsmiddel.

Angående bedømmelsen af Proudhons omfangsrige to binds værk må jeg henvise Dem til mit svarskrift. Jeg påviste deri bl. a., hvor lidt Proudhon var trængt ind i den videnskabelige dialektiks hemmelighed; hvordan

han på den anden side deler den spekulative filosofis illusioner, idet han forvrøvler de *økonomiske kategorier* til præeksisterende *evige ideer*; i stedet for at forstå dem som *teoretiske udtryk for historiske produktionsrelationer*, der svarer til bestemte udviklingstrin i den materielle produktion, og hvordan han ad denne omvej atter havner på den borgerlige økonomis standpunkt.⁸⁶⁾

Jeg påviste endvidere, hvor aldeles mangelfuldt og til dels ligefrem dilettantisk hans kendskab til den »politiske økonomi« var, som han påtog sig at kritisere, og hvordan han sammen med utopisterne jager efter en såkaldt »videnskab«, som skal tjene til på forhånd at udspekulere formlen til »løsning af det sociale spørgsmål«, i stedet for at aflede videnskaben af den kritiske erkendelse af den historiske bevægelse, en bevægelse, der selv frembringer de *materielle betingelser for befrielsen*. Men navnlig bliver det påvist, hvordan Proudhon forbliver i uklare, halve og falske forestillinger om grundlaget for det hele, nemlig *bytteværdien*, og at han endog anser den utopistiske udlægning af *Ricardos værditeori* for at kunne danne grundlag for en ny videnskab. Om hans generelle standpunkt dømmer jeg sammenfattende således:

»Enhver økonomisk relation har en god og en dårlig side; det er det eneste punkt, hvor hr. Proudhon ikke slår sig selv i ansigtet. Han ser, at den gode side bliver fremhævet af økonomerne, den dårlige anklaget af socialisterne. Fra økonomerne låner han de evige relations nødvendighed. Fra socialisterne låner han den illusion, i elendigheden kun at se elendigheden (i stedet

⁸⁶⁾ »Når økonomerne siger, at de nuværende relationer – den borgerlige produktions relationer – er *naturlige*, så vil de dermed sige, at det er relationer, hvorunder rigdomme frembringes og produktivkræfterne udvikles i overensstemmelse med naturlovene. Følgelig er disse relationer selv *naturlove*, uafhængige af tidens indflydelse. Det er *evige love*, der altid må beherske samfundet. Følgelig har der eksisteret historie, den eksisterer ikke mere«. (Se dette bind, s. 196).

for deri at se den revolutionære, destruktive side, som vil omstyrte det gamle samfund).⁸⁷⁾ Han er indforstået med begge, idet han forsøger at støtte sig på videnskabens autoritet. Videnskaben reduceres for ham til en videnskabelig formels dværgagtige omfang; han er manden på jagt efter formler. I henhold hertil roser hr. Proudhon sig af at have givet en kritik af såvel den politiske økonomi som af kommunismen – han står langt under dem begge. Under økonomerne, fordi han tror, at han som filosof, der har en magisk formel ved hånden, er fritaget for at gå ind på de rent økonomiske detaljer; under socialisterne, fordi han hverken har tilstrækkeligt mod eller tilstrækkelig indsigt til at hæve sig op over bourgeois-horizonten, det være sig endog kun spekulativt... Som videnskabens mand ønsker han at svæve over bourgeois og proletar; han er kun *småborgeren*, der bestandigt bliver kastet hid og did mellem kapital og arbejde, mellem den politiske økonomi og kommunismen«. ⁸⁸

Denne dom kan lyde hårdt, alligevel må jeg endnu den dag i dag bekræfte hvert ord i den. Samtidig må man tage i betragtning, at Proudhon på det tidspunkt, da jeg erklærede hans bog for at være socialismens kodeks for petit bourgeois'en (småborgeren) og påviste det teoretisk, endnu var forkættet som *ultra-ærkerevolutionær* af politiske økonomer og socialister tillige. Derfor har jeg heller aldrig senere stemt i råbet om hans »forræderi« mod revolutionen. Det var ikke hans skyld, hvis han, oprindeligt misforstået både af andre og af sig selv, vakte ubegrundede forhåbninger, som han ikke har indfriet.

I »*Philosophie de la misère*« fremtræder alle mangler ved Proudhons fremstillingsmåde på meget uheldig vis, i modsætning til »*Qu'est-ce que la propriété?*«. Stilen er ofte det, franskmændene kalder *ampoulé* (svul-

⁸⁷⁾ Ordene i parentes er tilføjet af Marx i brevet til S. – *Red.*

⁸⁸⁾ Dietz-udg. bd. 4, s. 143–144.

stig). Højtravende spekulativt volapyk, angiveligt tysk-filosofisk, indfinder sig regelmæssigt, hvor den skarpe galliske forstand slipper op. En markskrigerisk, selvforherligende, en pralerisk tone, navnlig den altid så ubehagelige væven om og falske pynten sig med »videnskab«, gjalder uafbrudt i øret. I stedet for den ægte varme, der lyser igennem det første skrift, deklamerer han sig her i visse afsnit systematisk ind i en febrilsk hede. Dertil det ubehjælpsomt frastødende lærdomsvæsen hos en autodidakt, hvis naturlige stolthed over sin egen evne til at tænke selvstændigt og originalt allerede er brudt, og der nu som en videnskabelig opkomling tror at måtte blære sig med det, han ikke er og ikke har. Desuden småborgerens sindelag, når han f.eks. angriber en mand som *Cabet*, som man må respektere for hans praktiske holdning til det franske proletariat, med uanstændig brutalitet – hverken skarpt eller dybt, og ikke engang rigtigt –, derimod optræder med stor artighed over for en mand som Dunoyer (som ganske vist også er »statsråd«), skønt denne Dunoyers hele betydning kun består i den komiske alvor, hvormed han igennem hele tre tykke og utålelig kedsommelige bind prædikede den samme rigorisme, som Helvétius karakteriserede på følgende måde: »*On veut que les malheureux soient parfaits*« (Man forlanger, at de ulykkelige skal være fuldkomne).

Februarrevolutionen kom i virkeligheden meget ubejlejligt for Proudhon, idet han netop få uger i forvejen uimodsigeligt havde bevist, at »*revolutionernes æra*« var forbi for altid. Hans optræden i Nationalforsamlingen fortjener al mulig ros, selv om den viste meget lidt indsigt i de foreliggende forhold. Efter juni-opstanden var den en handling af stor dristighed. Den havde desuden det gavnlige resultat, at hr. *Thiers* i sin svartale til Proudhons forslag – svartalen blev senere offentliggjort i et særligt skrift – beviste for hele Europa, på hvilket småbørnskatekisme-niveau denne åndelige støtte for det franske bourgeoisie stod. I sammenligning med

hr. Thiers svulmede *Proudhon* op til et sandt fortids-
uhyre.

Proudhons sidste økonomiske »bedrifter« var hans opdagelse af den såkaldte »*crédit gratuit*« (rentefri kredit) og den derpå baserede »*banque du peuple*« (folkebank). I mit skrift »*Bidrag til kritikken af den politiske økonomi*«, hefte 1, Berlin 1859⁸⁹) finder man beviset for, at det teoretiske grundlag for hans opfattelse skyldes en misforståelse af de grundlæggende elementer for den borgerlige »politiske økonomi«, nemlig *varernes* relation til *pengene*, mens den praktiske overbygning blot var en reproduktion af meget ældre og langt bedre udarbejdede planer. At kreditvæsenet – ligesom det i begyndelsen af det 18. og senere igen i begyndelsen af det 19. århundrede i England tjente til at overføre rigdommen fra en klasse til en anden – under bestemte økonomiske og politiske omstændigheder kan tjene til at fremskynde den arbejdende klasses befrielse, kan overhovedet ikke drages i tvivl, er en selvfølge. Men at betragte den *rentebærende kapital* som *kapitalens hovedform*, at ville gøre en særlig anvendelse af kreditvæsenet, den angivelige afskaffelse af pengerenten (Zins) til grundlag for en samfundsomdannelse, det er en helt igennem *spidsborgerlig* fantasiforestilling. I virkeligheden finder man også denne fantasiforestilling langt mere udvandet hos det *engelske småborgerskabs talsmand allerede i det 17. århundrede*. Proudhons polemik mod Bastiat (1850) angående den rentebærende kapital står langt under »*Philosophie de la misère*«. Han præsterer endog at blive slået ud af Bastiat og udbryder i en grotesk udsældning, når hans modstander vinder overhånd.

For få år siden forfattede Proudhon et prisbelønnet skrift – foranlediget af regeringen i Lausanne, hvis jeg husker ret – om »*skatterne*«. Her slukkes endog den sidste gnist af genialitet. Der bliver ikke andet tilbage end

⁸⁹) Dietz-udg. bd. 13, s. 64–69; Rhodos-udg., s. 77–82.

en *petit bourgeois tout pur* <småborger af reneste vand>.

Hvad angår Proudhons politiske og filosofiske skrifter, så viser der sig i dem alle den samme modsigelsesfyldte, tvetullede karakter som i hans økonomiske værker. Tilmed har de kun lokal-fransk betydning. Hans angreb mod religion, kirke osv. kan imidlertid tilkomme en stor lokal fortjeneste i en tid, hvor de franske socialister anså det for passende at demonstrere deres overlegenhed over det 18. århundredes borgerlige voltairianisme og det 19. århundredes tyske gudløshed ved at vise religiøsitet. Når Peter den Store slog det russiske barbari ned ved hjælp af barbari, så gjorde Proudhon sit bedste for at slå det franske frasevæsen ned ved hjælp af frasen.

Ikke kun som dårlige værker, men som gemenheder – dog gemenheder, der svarer til det småborgerlige standpunkt – må man betegne Proudhons skrift om »*Coup d'état*« <statskuppet>, hvori han koketterer med L. Bonaparte, faktisk prøver at gøre ham acceptabel for de franske arbejdere, og hans sidste skrift mod *Polen*, hvori han optræder med idiotisk kynisme for at tækkes tsaren.

Man har tit sammenlignet *Proudhon* med *Rousseau*. Intet kan være mere forfejlet. Snarere har han en vis lighed med *Nicolas Linguet*, hvis »*Théorie des lois civiles*« for øvrigt er en meget genial bog.

Proudhon havde en naturlig tilbøjelighed for dialektik. Men fordi han aldrig forstod den virkelige videnskabelige dialektik, bragte han det ikke videre end til sofistikeri. Faktisk var der et sammenhæng med hans småborgerlig standpunkt. Småborgeren er lige som historiskriveren *Raumer* sammensat af »på den ene side« – »på den anden side«. Det gælder hans økonomiske interesse, og derfor også hans politik, hans religiøse, videnskabelige og kunstneriske anskuelse. Ligeså i hans moral, ligeså in everything <i alt>. Han er den levende modsigelse. Er han samtidig, som Proudhon, en åndrig mand, så vil han snart lære at lege med sine egne mod-

sigelser og at udforme dem, alt efter omstændighederne, til iøjnefaldende, larmende, undertiden skandaløse, undertiden brillante paradokser. Videnskabelig charlataneri og politisk tilpasning er uadskillelige fra et sådant standpunkt. Der bliver kun et bevægende motiv tilbage, subjektets *forfængelighed*, og der spørges kun, som hos alle forfængelige, om øjeblikkets succes, om dagens sensation. Så slukkes nødvendigvis den simple etiske takt, der f.eks. altid holdt en Rousseau borte fra endog et skinkompromis med de herskende magter.

Måske vil eftertiden karakterisere franskmændenes seneste fase ved den omstændighed, at Louis Bonaparte var dens Napoleon og Proudhon dens Rousseau og Voltaire.

De må nu selv tage ansvaret for, at De, så kort tid efter mandens død, har bebyrdet mig med rollen som dommer over den døde.

Deres meget hengivne

Karl Marx.

Forord (1885)

⟨til første tyske udgave af *Filosofiens elendighed*⟩

Det foreliggende værk blev skrevet i vinteren 1846/47, på et tidspunkt, da Marx med sig selv var kommet på det rene med de grundlæggende træk i sin nye historiske og økonomiske betragningsmåde. Proudhons netop udkomne værk »Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère« gav ham anledning til at udvikle disse grundlæggende træk i modsætning til Proudhons opfattelser – den mand, som fra nu af skulle indtage den betydeligste plads blandt de samtidige franske socialister. Deres veje havde fjernet sig mere og mere fra hinanden siden den tid, da de i Paris ofte hele nætter igennem havde diskuteret økonomiske spørgsmål; Proudhons skrift beviste, at der allerede havde åbnet sig en uoverstigelig kløft imellem dem. Det var dengang umuligt at ignorere dette, og følgelig konstaterede Marx i dette svar den uovervindelige afstand.

Marx' endelige bedømmelse af Proudhon findes i den artikel, som følger dette forord og som blev offentliggjort i 1865 i Berlin i »Social-Demokrat« nr. 16, 17 og 18.⁹⁰⁾ Det var den eneste artikel, Marx skrev til dette blad; hr. von Schweitzers forsøg, der snart kom for dagen og gik ud på at lede bladet ind i feudale og regeringsvenlige baner, tvang os til allerede få uger senere offentligt at opsigte vort medarbejderskab.

For Tyskland har det foreliggende værk netop i nu-

⁹⁰⁾ Se dette bind, s. 269.

værende øjeblik en betydning, som Marx selv aldrig har anet. Hvordan kunne han vide, at han ved at slå løs på Proudhon ramte Rodbertus, i dag stræbernes gud, som han dengang ikke engang kendte af navn?

Her er ikke stedet til at komme nærmere ind på forholdet mellem Marx og Rodbertus;⁹¹⁾ der vil formodentlig byde sig lejlighed dertil inden længe. Her skal der kun siges så meget: hvis Rodbertus beskylder Marx for at have »plyndret« ham, idet han skulle have »benyttet hans (Rodbertus') skrift 'Zur Erkenntniss' nok så nydeligt i 'Kapitalen', uden at citere ham«,⁹²⁾ så lader han sig friste til at begå en bagvaskelse, som kun kan forklares ud fra det miskendte genis surhed, samt hans besynderlige uvidenhed om ting, der foregår uden for Preussens grænser, og navnlig angående den socialistiske og økonomiske litteratur. Marx har aldrig nogen sinde set hverken disse anklager eller det nævnte skrift af Rodbertus for sine øjne; af Rodbertus kendte han overhovedet kun de tre »Sociale Briefe«, og disse bestemt heller ikke før 1858 eller 1859.

Med mere grund påstår Rodbertus i disse breve⁹³⁾ at have opdaget »Proudhons konstituerede værdi« allerede før Proudhon; herved smigrer han sig ganske vist atter fejlagtigt ved at antage at være den første opdager. I hvert fald rammer altså kritikken i vort værk også ham, og dette tvinger mig til kort at komme ind på hans)

⁹¹⁾ Engels henviser til sit *Forord* til den første tyske udgave af »Kapitalen«, bind 2, 1885. Se »Kapitalen«, 2. bog 1, s. 7–31. – *Red.*

⁹²⁾ De beskyldninger, der rettes mod Marx, findes i Rodbertus' breve til Rudolph Meyer af 29.11.1871 (Se »Briefe und sozialpolitische Aufsätze von Dr. Rodbertus-Jagetzow. Herausgegeben von Dr. Rudolph Meyer«, Bd. 1, Berlin, s. 134) og i breve til J. Zeller af 14.3.1875 (se »Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft«, Bd. 35, Tübingen 1879, s. 219. – *Red.*

⁹³⁾ Rodbertus, »Sociale Briefe an von Kirchmann. Zweiter Brief: Kirchmann's sociale Theorie und die meinige«, Berlin 1850, s. 54. – *Red.*

»grundlæggende« lille skrift »Zur Erkenntniss unserer staatswirthschaftlichen Zustände«, 1842, for så vidt det nemlig foruden den Weitlingske kommunisme, som det (atter ubevidst) indeholder, også foregriber nogle af Proudhons opfattelser.

For så vidt den moderne socialisme, uanset af hvilken retning, går ud fra den borgerlige politiske økonomi, bygger den næsten uden undtagelse på Ricardos værditeori. De to sætninger, som Ricardo proklamerer i 1817 straks i begyndelsen af sine »Principles«: 1. at enhver vares værdi udelukkende bestemmes af den arbejds- mængde, der er nødvendig for at producere den, og 2. at produktet af samfundets totale arbejde fordeles mellem de tre klasser, godsejere (jordrente), kapitalister (profit) og arbejdere (arbejds løn), disse to sætninger blev allerede siden 1821 i England brugt til at drage socialistiske konklusioner,⁹⁴⁾ og dette endog så skarpt, så resolut, at denne nu næsten glemte litteratur, som for en stor dels vedkommende først blev genopdaget af Marx, ikke er blevet overgået indtil »Kapitalens« fremkomst. Herom mere en anden gang. Hvis altså Rodbertus på sin side i 1842 drog socialistiske konsekvenser af de nævnte sætninger, så var det dengang for en tysker sikkert et meget betydeligt skridt fremad, men det kunne allerhøjest for Tysklands vedkommende anses for at være en ny opdagelse. Hvor lidt nyt der lå i en sådan anvendelse af Ricardos teori, det beviser Marx over for Proudhon, der led af en tilsvarende indbildning.

»Enhver, der bare kender en lille smule til udviklingen af den politiske økonomi i England, er ikke ukendt med, at næsten alle socialister i dette land i forskellige

⁹⁴⁾ 1821 publiceredes i London en anonym pjece med titlen »The source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in: A letter to Lord John Russell«. I sit Forord til den første tyske udgave af »Kapitalen«, bind 2, 1885, giver Engels en vurdering af denne pjece. Se »Kapitalen«, 2. bog 1, s. 20–23. – Red.

tidsepoker har foreslået den *egalitære* (dvs. socialistiske) anvendelse af Ricardos teori. Vi kan citere for hr. Proudhon: 'Den politiske økonomi' af Hopkins, 1822; William Thompson 'An inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness', 1824; Thomes Rowe Edmonds, 'Practical, Moral and Political Economy', 1828, osv. osv. og endnu fire sider ogsåvidere... Vi vil indskrænke os til at lade en engelsk kommunist komme til orde, hr. Bray. Vi vil anføre de afgørende passager i hans bemærkelsesværdige værk 'Labour's Wrongs and Labour's Remedy', Leeds, 1839«. ⁹⁵⁾ Og alene de citater, som her anføres fra Bray, gør det af med en god del af den prioritet, Rodbertus gør krav på.

Dengang havde Marx endnu aldrig sat sine ben i British Museums læsesal. Ud over bibliotekerne i Paris og Bruxelles, ud over mine bøger og notater, havde han under en 6 ugers rejse til England, som vi i fællesskab foretog i sommeren 1845, kun set de bøger igennem, der kunne opdrives i Manchester. Den pågældende litteratur var altså i 40'erne endnu slet ikke så utilgængelig som den er det i dag. Hvis den alligevel for altid forblev ukendt for Rodbertus, så skyldes det udelukkende hans lokale preussiske indskrænkethed. Han er den egentlige grundlægger af den specifikt preussiske socialisme og anerkendes nu endelig som sådan.

Imidlertid skulle Rodbertus heller ikke forblive uforstyrret i sit højtelskede Preussen. 1859 udkom i Berlin Marx' skrift »Bidrag til kritikken af den politiske økonomi, første hæfte«. Heri fremhæves der blandt økonomernes indvendinger mod Ricardo som indvending nr. 2, s. 40:

»Når et produkts bytteværdi er lig med den arbejdstid, det indeholder, så må en arbejdsdags bytteværdi være lig med dens produkt. Dvs. arbejdslønnen må være lig med arbejdets produkt. Men faktisk er det modsatte tilfældet«. Hertil følgende note: »Denne indvending,

⁹⁵⁾ Se dette bind, s. 143. 282

som rejses mod Ricardo fra borgerlig-økonomisk side, blev senere taget op fra socialistisk side. Idet man forudsætter formlens teoretiske rigtighed, beskyldte man praksis for at være i modstrid med teorien og krævede af det borgerlige samfund, at det i praksis drager de formentlige konsekvenser af sit teoretiske princip. I det mindste vendte de engelske socialister på denne måde Ricardos formel for bytteværdien mod den politiske økonomi«. I den samme note henvises der til Marx' værk »Misère de la philosophie«, der dengang endnu kunne fås overalt i boghandelen.

Rodbertus havde altså rigelig lejlighed til selv at overbevise sig om, om hans opdagelser af 1842 virkelig var nye. I stedet for proklamerede han dem gang på gang og anser dem for så mageløse, at det slet ikke falder ham ind, at Marx kunne have draget sine konsekvenser af Ricardo på egen hånd lige så vel som han selv, Rodbertus. En ren umulighed! Marx har »plyndret« ham – ham, hvem samme Marx gav enhver lejlighed til at forvise sig om, at disse konklusioner allerede var blevet udtalt i England længe før både den ene og den anden, i det mindste i den grove form, som de endnu har hos Rodbertus!

Den simpleste socialistiske anvendelse af Ricardos teori er netop den ovenfor nævnte. I mange tilfælde har den ført til indsigt i merværdiens oprindelse og natur, en indsigt, som går langt ud over Ricardo; således bl.a. hos Rodbertus. Bortset fra, at han i denne henseende intetsteds byder på noget, der ikke er sagt mindst lige så godt allerede før ham, så lider hans fremstilling, ligesom hans forgængers, under den svaghed, at han overtager de økonomiske kategorier: arbejde, kapital, værdi osv., i den rå form, som er overleveret ham fra økonomerne og som hænger fast ved den ydre fremtrædelsesform, og uden at undersøge dem for deres virkelige indhold. Hermed afskærer han sig ikke kun fra enhver vej til videre udvikling – i modsætning til Marx, der først har gjort noget virkeligt ud af disse sætninger, som nu i 64 år er blevet gentaget så ofte – men som det vil vise sig, åbner

han også vejen lige ind i utopien.

Ovennævnte anvendelse af Ricardos teori, at det totale samfundsprodukt tilhører arbejderne som *deres* produkt, fordi de alene er de virkelige producenter, fører lige lukt ind i kommunismen. Men som Marx også antyder i det nævnte afsnit, så er det fra et økonomisk synspunkt formelt falsk, fordi det simpelt hen er en anvendelse af moralen på økonomien. Ifølge den borgerlige økonomis love tilhører den største del af produktet *ikke* de arbejdere, som har frembragt det. Hvis vi nu siger: det er uretfærdigt, det bør ikke være sådan, så vedkommer det i første omgang ikke økonomien. Vi siger kun, at denne økonomiske kendsgerning er i modstrid med vor etiske følelse. Marx har følgelig aldrig baseret sine kommunistiske krav derpå, men derimod på den kapitalistiske produktionsmådes nødvendige sammenbrud, der dagligt mere og mere fuldbyrdes for vore øjne; han siger kun, at merværdien består af ubetalt arbejde, hvad der er en simpel kendsgerning. Men det, som er formelt falsk fra et økonomisk synspunkt, kan alligevel være rigtigt fra et verdenshistorisk synspunkt. Hvis massernes etiske bevidsthed erklærer en økonomisk kendsgerning for at være uretfærdig – sådan som i sin tid slaveriet eller hoveriarbejdet – så er dette et bevis for, at kendsgerningen som sådan allerede har overlevet sig selv, at andre økonomiske kendsgerninger er indtrådt, i kraft af hvilke de tidligere er blevet uudholdelige og uholdbare. Bag den formelle økonomiske urigtighed kan der følgelig gemme sig et meget rigtigt økonomisk indhold. Her er dog ikke stedet til at komme nærmere ind på merværditeoriens betydning og historie.

Ved siden af dette kan man imidlertid også drage andre konklusioner af Ricardos værditeori, og de er blevet draget. Varernes værdi bestemmes af det arbejde, som kræves for at producere dem. Men nu viser det sig, at varerne i denne onde verden snart sælges over, snart under deres værdi, og dette sker ikke kun ifølge konkurrencens svingninger. Profitraten har en tendens til at

udlignes på et niveau, der er det samme for alle kapitalister, på samme måde som varepriserne har en tendens til at reduceres til arbejdets værdi i kraft af efterspørgsel og udbud. Men profitraten beregnes i forhold til den totale kapital, som er investeret i en industri-virksomhed. Da nu årsproduktet i to forskellige erhvervs-grene kan repræsentere de samme arbejdsmængder og følgelig de samme værdier, da også arbejdslønnen kan være lige stor begge steder, de udlagte kapitaler derimod i den ene erhvervs-gren kan være dobbelt så store eller tre gang så store som i den anden – og ofte er det — så kommer Ricardos værdilov her i modsætning til loven om den ensartede profitrate – hvad Ricardo allerede selv havde opdaget. Hvis produkterne fra begge erhvervs-grene sælges til deres respektive værdi, så kan profitraterne ikke være ens; hvis imidlertid profitraterne er ens, så kan produkterne fra begge erhvervs-grene gennemgående ikke sælges til deres værdi. Følgelig har vi her en modsigelse, en antinomi mellem to økonomiske love; den praktiske løsning sker ifølge Ricardo (kap. I, sektion 4 og 5)⁹⁶⁾ som regel til fordel for profitraten på bekostning af værdien.

Men nu har Ricardos værdibestemmelse, på trods af dens ominøse egenskaber, en side, som gør den kær og dyrebar for den gode borger. Den appellerer med uimodståelig magt til hans retfærdighedssans. Retfærdighed og lige rettigheder, det er den grundvold, hvorpå borgeren i det 18. og 19. århundrede helst vil rejse sin samfundsbygning oven på ruinerne af de feudale uretfærdigheder, uligheder og privilegier. Og bestemmelsen af værdien ifølge arbejdet og arbejdsprodukternes frie udveksling, som foregår i henhold til dette værdimål mellem ligeberettigede varebesiddere, det er – som Marx

⁹⁶⁾ David Ricardo, »On the principles of political economy, and taxation. I den første udgave af dette værk findes den af Engels anførte inddeling i sektioner ikke. Denne inddeling har Ricardo først foretaget i anden udgave fra 1819. 1821 udkom tredje, stærkt omarbejdede udgave. – *Red.*

allerede har påvist – de reale grundlag, hvorpå det moderne borgerskabs samlede politiske, juridiske og filosofiske ideologi er opbygget. Når først engang den erkendelse er givet, at arbejdet er målet for vareværdien, så må den gode borgers ædlere følelser føle sig dybt såret af verdens ondskab, som ganske vist anerkender denne retfærdighedens grundlov af navn, men hvert øjeblik tilsidesætter den ganske ugenert af gavn. Og navnlig småborgeren, hvis ærlige arbejde – selv om det kun er hans svendes og lærlinges arbejde – dagligt forringes mere og mere i værdi som følge af storproduktionens og maskinernes konkurrence; navnlig den lille producent må hige efter et samfund, hvor produkternes udveksling i henhold til arbejdsværdien endelig engang bliver den fulde sandhed uden undtagelser, med andre ord: han må hige efter et samfund, hvor en enkelt af vareproduktionens love gælder uindskrænket og ubegrænset, men hvor de betingelser er fjernet, hvorunder den i det hele taget har gyldighed, nemlig vareproduktionen og den kapitalistiske produktions øvrige love i det hele taget.

Hvor dybt denne utopi er forankret i den moderne småborgers – den virkelige eller ideelle småborgers – tankesæt, beviser den kendsgerning, at den allerede i 1831 blev systematisk udviklet af John Gray, i 1830'erne blev forsøgt gennemført i praksis og udtværet teoretisk i England; at den blev proklameret som splinterny sandhed i 1842 af Rodbertus i Tyskland, i 1846 af Proudhon i Frankrig; så sent som i 1871 endnu engang forkyndt af Rodbertus som løsningen på det sociale spørgsmål og så at sige som hans sociale testamente;⁹⁷⁾ i 1884 finder den atter tilhængere i den hær af stræbere, som i Rodbertus' navn står rede til at drage nytte af den preussiske statssocialisme.

Marx har leveret en så udtømmende kritik af denne

⁹⁷⁾ 1871 publicerede Rodbertus artiklen »Der Normal-Arbeits-tag« i »Berliner Revue« af 16., 23. og 30. september. Samme år blev artiklen trykt som pjece i Berlin. – *Red.*

utopi, rettet såvel mod Gray som mod Proudhon,⁹⁸⁾ at jeg her kan nøjes med nogle bemærkninger om den specielle form, dens begrundelse og udpensling får hos Rodbertus.

Som allerede tidligere sagt: Rodbertus overtager de traditionelle økonomiske begrebsdefinitioner ganske i den form, hvori de er overleveret ham af økonomerne. Han gør ikke det mindste forsøg på at undersøge dem. For ham er værdi »en tings gyldighed mod de øvrige ifølge kvantiteten, denne gyldighed forstået som mål.«⁹⁹⁾ Denne mildest talt yderst udflydende definition giver os i bedste tilfælde en forestilling om, hvordan omtrent værdien tager sig ud, men den siger absolut ikke noget om, hvad den er. Da dette imidlertid er alt, hvad Rodbertus kan fortælle os om værdien, så er det forståeligt, at han leder efter en værdimålestok, som ligger uden for værdien. Efter han på tredive sider har blandet brugsværdi og bytteværdi sammen i én pærevælling – med den højt udviklede evne til abstrakt tænkning, som hr. Adolph Wagner¹⁰⁰⁾ beundrer så uendelig højt hos ham – kommer han til det resultat, at der ikke findes noget virkeligt værdimål og at man må lade sig nøje med et surrogatmål. Arbejdet kunne tjene som sådant, men kun i tilfælde af, at produkter af samme arbejdsmængder altid udveksles mod produkter af samme arbejdsmængder; det være sig, at dette »allerede er tilfældet af sig selv eller at der træffes foranstaltninger« for at sikre det.¹⁰¹⁾

⁹⁸⁾ Se »Bidrag til kritik af den politiske økonomi«, Rhodos-udg. s. 80–82.

⁹⁹⁾ Rodbertus-Jagetzow, »Zur Erkenntnis unsrer staatswirthschaftlichen Zustände«, Neubrandenburg und Friedland 1842, s. 61. – *Red.*

¹⁰⁰⁾ Engels henviser her til Adolph Wagners Vorwort til Rodbertus' skrift »Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann«, Berlin 1884, s. VII–VIII: »Rodbertus viser her en så kolossal evne til abstrakt tænkning, som kun findes hos de største ånder«. – *Red.*

¹⁰¹⁾ Rodbertus-Jagetzow, »Zur Erkenntnis unsrer staatswirthschaftlichen Zustände«, Neubrandenburg und Friedland 1842, s. 62.

Værdi og arbejde forbliver altså uden nogen som helst saglig sammenhæng, på trods af, at hele det første kapitel bruges til at forklare, at og hvorfor varerne »koster arbejde« og intet andet end arbejde.

Arbejdet bliver også taget ubeset og i den form, hvori det optræder hos økonomerne. Og ikke engang det. For selv om der med et par ord henvises til forskelle i arbejdets intensitet, så bliver arbejdet dog generelt anført som noget, »der koster«, dvs. værdimålende, uanset om det anvendes under samfundets normale gennemsnitlige betingelser eller ej. Om producenterne bruger ti dage eller kun én til at fremstille produkter, som kan fremstilles i løbet af én dag, om de anvender de bedste eller de ringeste redskaber, om de anvender deres arbejdstid til at fremstille artikler, som der er brug for i samfundet, og i den mængde, som der er brug for i samfundet, eller om de fremstiller artikler, som slet ikke er efterspurgt, eller efterspurgte artikler i mængder, som ligger over eller under hvad der er behov for – alt dette tales der slet ikke om: arbejde er arbejde, produkt af samme arbejde skal udveksles mod produkt af samme arbejde. Rodbertus, der ellers til hver en tid, passende eller ej, er parat til at stille sig på det nationale standpunkt og overskue enkeltproducenternes forhold fra et generelt ståsted, undgår det ængsteligt hér. Og han gør det netop, fordi han allerede fra bogens første linie tager kurs mod arbejdspengenes utopi, og enhver undersøgelse af arbejdet i dets egenskab af at være værdidannende ville anbringe uoverkommelige klippeskær i hans farvand. Hans instinkt er her betydelig stærkere end hans evne til abstrakt tænkning – der, nævnt i forbifarten, hos Rodbertus kun er til at få øje på ved hjælp af den mest konkrete tankeløshed.

I en håndevending er nu overgangen til utopien fuldbyrdet. De »foranstaltninger«, som skal sikre, at vareudvekslingen foregår i henhold til arbejdsværdien som fast regel og uden undtagelser, bereder ingen vanskeligheder. Denne retnings øvrige utopister, fra Gray til Proudhon,

slider bravt i det for at udspekulere samfundsmæssige indretninger, der skulle realisere dette mål. De prøvede i det mindste at løse det økonomiske spørgsmål ad økonomisk vej og ved hjælp af de udvekslende varebesidderes egne handlinger. Rodbertus har det meget nemmere. Som den gode preusser, han er, appellerer han til staten: et dekret fra statsmagten beordrer reformen.

Dermed er da til alt held værdien »konstitueret«; men på ingen måde denne konstituerings prioritet, som Rodbertus gør krav på. Tværtimod, Gray ligesom Bray – sammen med mange andre – har gentaget denne tanke: det fromme ønske om foranstaltninger, formedelst hvilke produkterne under alle omstændigheder og udelukkende er udvekslelige i henhold til deres arbejdsværdi –, har gentaget den længe og ofte og indtil lede – og før Rodbertus.

Efter at staten således har konstitueret værdien – i det mindste med hensyn til en del af produkterne, for Rodbertus er også beskeden – udsteder den sine arbejdspapirpenge, yder industrikapitalisterne forskud i disse penge, hvormed de kan aflønne deres arbejdere, hvorpå arbejderne med de modtagne arbejdspapirpenge køber produkterne og således formidler papirpengenes tilbagevenden til deres udgangspunkt. Hvor yndigt dette forløber, det må vi høre hos Rodbertus selv:

»Hvad angår den anden betingelse, så træffes den fornødne forholdsregel m.h.t. at den værdi, som er bevidnet i sedlen, også virkelig er til stede i cirkulationen, derved, at kun den, der virkelig afleverer et produkt, modtager en seddel, hvorpå der nøjagtigt er opgivet den arbejdsmængde, hvormed produktet er fremstillet. Den der afleverer produktet af to dages arbejde, modtager en seddel, hvorpå der står opgivet: 'to dage'. Ved nøje at iagttage denne regel ved udstedelsen, må nødvendigvis også den anden betingelse være opfyldt. Da ifølge vor forudsætning godernes virkelige værdi altid falder sammen med den arbejdsmængde, som deres fremstilling har kostet, og da denne arbejdsmængde har sin må-

lestok i den almindelige tidsinddeling, så har den, der afleverer et produkt, hvortil der er anvendt to dages arbejde, når han får bevidnet to dage, hverken fået mere eller mindre værdi bevidnet eller anvist, end han faktisk har afleveret, og da endvidere *kun* den får et sådant vidnesbyrd, der virkelig har leveret et produkt til cirkulationen, så er det altså helt sikkert, at den værdi, der er opført på sedlen, er til stede og kan tilfredsstille samfundets behov. Uanset hvor omfattende man forestiller sig arbejdsdelingens omfang, så må *summen af de forhåndenværende værdier* – når denne regel nøje følges – *svare nøjagtigt til summen af den bevidnede værdi*. Men da summen af den bevidnede værdi også tillige er nøjagtig summen af den anviste værdi, så må også denne nødvendigvis svare nøje *til summen af den forhåndenværende værdi og alle krav må blive tilfredsstillt og likvidationen rigtigt formidlet*«. (s, 166, 167)

Når Rodbertus hidtil altid har været så uheldig at komme for sent med sine nye opdagelser, så har han denne gang i det mindste krav på en slags originalitet: i denne barnligt naive, gennemskuelige, jeg ville sige: ægte pommeranske form har ingen af hans konkurrenter vovet at udtale den tåbelige arbejdspenge-utopi. Eftersom der for enhver papirseddel er blevet afleveret en genstand af tilsvarende værdi, og eftersom der ikke bliver afhændet nogen genstand, undtagen mod en tilsvarende papirseddel, så må summen af papirsedler altid have dækning i summen af genstande. Regningen går op uden den mindste rest, alt stemmer lige til det sidste arbejdssekund, og ingen i tjenesten grånet regeringshovedkasse-rentekammer-revisor kan påvise den mindste lille regnefejl. Hvad mere kan man ønske?

I det moderne kapitalistiske samfund producerer enhver industriel kapitalist på egen hånd, hvad, hvordan og hvor meget han lyster. Samfundets behov forbliver en ukendt størrelse for ham, såvel hvad angår kvaliteten, arten af de fornødne artikler, som hvad angår deres mængde. Det som i dag ikke kan leveres hurtigt

nok, kan allerede i morgen blive udbudt i mængder, der langt overstiger behovet. Alligevel bliver behovet i sidste ende tilfredsstillet, på den ene eller den anden måde, mere eller mindre godt, og produktionen indstiller sig i det store og hele sluttelig på de efterspurgte artikler. Hvordan bevirkes denne udligning af modsigelsen? I kraft af konkurrencen. Og hvordan bringer konkurrencen denne løsning i stand? Simpelt hen idet den får de varer, som ifølge art eller mængde er uanvendelige for samfundets øjeblikkelige behov, til at falde under deres arbejdsværdi og ad denne omvej lader producenterne føle, at de har produceret varer, som enten overhovedet er uanvendelige, eller varer, som i og for sig er anvendelige, men i uanvendelige, overflødige mængder. Heraf følger to ting:

For det første, at vareprisernes konstante afvigelse fra vareværdierne er den nødvendige betingelse, hvorunder og hvorved vareværdien alene får real eksistens. Kun i kraft af konkurrencens og dermed vareprisernes svingninger slår vareproduktionens værdilov igennem, bliver vareværdiernes bestemmelse ifølge den samfundsmæssigt nødvendige arbejdstid en realitet. At værdiens fremtrædelsesform, prisen, herved som regel ser noget anderledes ud end den værdi, som den får til at fremtræde, denne skæbne deler værdien med de fleste sociale relationer. Kongen ser for det meste også ganske anderledes ud end det monarki, han repræsenterer. At ville etablere værdibestemmelsen ved arbejdstid i et samfund med vareproducenter, som udveksler deres varer, og at gøre det ved at man forbyder konkurrencen at frembringe denne værdibestemmelse gennem tryk på priserne, dvs. på den eneste måde, hvorpå den i det hele taget kan frembringes, det beviser kun, at man i det mindste på dette område har tilegnet sig utopisternes ringeagt for de økonomiske love.

For det andet: idet konkurrencen forskaffer vareproduktionens værdilov gyldighed i et samfund med vareproducenter, som udveksler deres varer, gennemtvins-

ger den netop den – under disse omstændigheder – eneste mulige organisation og orden i samfundets produktion. Kun ved hjælp af produkternes forringede eller forhøjede værdi bliver de enkelte vareproducenter gjort eftertrykkeligt opmærksom på, hvad, og hvor meget af det, samfundet har brug for eller ikke brug for. Men netop denne eneste regulator vil denne utopi, som også Rodbertus repræsenterer, have afskaffet. Og når vi nu spørger, hvilken garanti vi har for, at der af hvert produkt bliver produceret den nødvendige mængde og ikke mere, at vi ikke lider mangel på korn og kød, mens vi kvæles i roesukker og drukner i kartoffelsnaps, at vi ikke savner bukser til at skjule vor nøgenhed, mens bukseknapperne myldrer frem i milliontal – så viser Rodbertus os triumferende sit famøse regnestykke, ifølge hvilket der for hvert overflødigt pund sukker, for hver usolgt tønde snaps, for hver bukseknop, der ikke kan syes fast nogetsteds – er blevet udstedt den rigtige seddel; et regnestykke, der går nøjagtigt op, ifølge hvilket »alle krav tilfredsstilles og likvidationen formidles rigtigt«. Og den der ikke vil tro det, han kan henvende sig til regerings-hovedkasse-rentekammer-revisor X i Pommern, som har revideret regnskabet og fundet det rigtigt, og som må anses for aldeles troværdig, eftersom han endnu aldrig er blevet taget på fersk gerning som kassebedrøver.

Og lad os nu betragte den naivitet, hvormed Rodbertus formedelst sin utopi vil afskaffe industri- og handelskriserne. Så snart vareproduktionen har antaget verdensmarkeds-dimensioner klares udligningen mellem de enkeltproducenter, der producerer for privat regning, og det marked, som de producerer for, men som er dem mere eller mindre ubekendt, hvad angår behovets kvantitet og kvalitet, ved hjælp af et verdensmarkedets tordevej, en handelskrise.¹⁰²⁾ Hvis man nu forbyder kon-

¹⁰²⁾ I det mindste var det tilfældet indtil for nylig. Siden Englands monopol på verdensmarkedet mere og mere bliver

kurrencen gennem stigende eller faldende priser at meddele producenterne, hvordan det står til på verdensmarkedet, så lader man dem famle fuldstændigt i blinde. At indrette vareproduktionen på en sådan måde, at producenterne slet ikke mere kan få noget at vide om tilstanden på det marked, for hvilket de producerer – det er i hvert fald en kur mod krisesygdommen, som enhver kvaksalver måtte misunde Rodbertus.

Man forstår nu, hvorfor Rodbertus slet og ret bestemmer varernes værdi ved hjælp af »arbejdet« og allerhøjest tillader forskellige grader af intensitet. Hvis han havde undersøgt, hvorved og hvordan arbejdet skaber værdi, og følgelig også bestemmer og måler værdien, så ville han være kommet til det samfundsmæssigt nødvendige arbejde, nødvendigt for det enkelte produkt såvel i relation til andre produkter af samme art som også i relation til samfundets totale behov. Derved ville han blive stillet over for spørgsmålet: hvordan fuldbyrdes tilpasningen af de enkelte vareproducenters produktion til samfundets totale behov, og dermed ville hele hans utopi være umuliggjort. Faktisk foretrak han denne gang »at abstrahere«, nemlig at se bort fra det, som det netop kommer an på.

Nu kommer vi endelig til det punkt, hvor Rodbertus virkelig byder på noget nyt: noget der adskiller ham fra alle hans talrige fæller i arbejdspenge-byttegesjæften. Alle kræver de disse bytteindretninger med det formål at afskaffe kapitalens udbytning af lønarbejderne. Hver producent skal få den fulde arbejdsværdi af sit produkt. Deri er de alle enige, fra Gray til Proudhon. Ingenlunde, siger Rodbertus, lønarbejdet og dets ud-

brudt gennem Frankrigs, Tysklands og især Amerikas deltagelse i verdenshandelen, synes en ny udligningsform at gøre sig gældende. Den periode med almindelig højkonjunktur, der går forud for krisen, vil stadigvæk ikke indfinde sig. Hvis den helt udebliver, måtte kronisk stagnation, med kun ringe udsving, blive den moderne industris normale tilstand.

bytning skal fortsat bestå.

For det første kan arbejderen ikke under nogen tænkelig samfundstilstand få hele værdien af sit produkt for at fortære det; af den reproducerede fond må der altid bestrides en række økonomisk uproduktive, men nødvendige funktioner, følgelig må også de pågældende personer underholdes. Dette er kun rigtigt, så længe den eksisterende arbejdsdeling har gyldighed. I et samfund – som dog også er »tænkeligt« – med almindelig forpligtelse til produktivt arbejde, bortfalder dette. Derimod består der fortsat nødvendigheden for en samfundsmæssig reserve- og akkumulationsfond; da vil le ganske vist arbejderne, dvs. alle, fortsat eje og nyde deres totale produkt, men hver enkelt ville ikke nyde sit »fulde arbejdsudbytte«. De andre arbejdspegeutopister har heller ikke overset, at det er nødvendigt at opretholde økonomisk uproduktive funktioner ud af arbejdsproduktet. Men de overlader det til arbejderne at beskatte sig selv til dette formål ad den sædvanlige demokratiske vej, mens Rodbertus, hvis samlede socialreform af 1842 er tilpasset den daværende preussiske stat, overlader hele sagen til bureaukратиets forgodtbeholdende, som oppefra bestemmer, hvilken andel arbejderen må få i sit eget produkt og som allernådigst lader ham tilflyde dette.

Men for det andet skal jordrente og profit fortsat og uformindsket bestå. For også jordejerne og industrikapitalisterne udøver visse samfundsnyttige eller endog nødvendige, omend økonomisk uproduktive funktioner og får så at sige deres løn for det i form af jordrente og profit – en opfattelse, der som bekendt ikke engang var ny i 1842. Egentlig får de nu alt for meget for det lidet, som de yder, og det ret så dårligt, men Rodbertus har nu engang brug for en privilegeret klasse, i det mindste i de næste 500 år, og derfor skal den nuværende merværdirate, for at udtrykke mig korrekt, fortsat bestå, men den skal ikke få lov at stige. Denne nuværende merværdirate anslår Rodbertus til 200 pro-

cent, dvs. hvis arbejderen arbejder 12 timer om dagen, skal han ikke få vidnesbyrd for 12 timer, men kun for 4, og den i de resterende 8 timer producerede værdi skal fordeles mellem jordejer og kapitalist. Rodbertus' arbejdsvidnesbyrd lyver altså direkte. Faktisk må man altså atter engang være en pommeransk herremand for at kunne indbilde sig, at en arbejderklasse ville finde sig i at arbejde 12 timer for at få vidnesbyrd for 4 arbejdstimer. Oversætter man den kapitalistiske produktion hokuspokus til dette naive sprog hvor den fremtræder som utilsløret røveri, så gør man den umulig. Hver seddel, der udleveres til en arbejder, ville være en direkte opfordring til oprør og dermed falde ind under § 110 i det tyske riges strafferetslov.¹⁰³) Man må aldrig have set et andet proletariat end daglejerproletariatet på en pommeransk herregård, hvor der virkelig stadigvæk hersker halvvejs livegenskab, hvor stok og pisk regerer og hvor alle kønne fruentimmere i landsbyen hører til nådigherrens harem, for at kunne forestille sig, at man kunne få lov at byde arbejderne en sådan ufor-skammethed. Men vore konservative er nu engang vore største revolutionære.

Men hvis vore arbejdere er skikkelige nok til at lade sig indbilde, at de i hele 12 timers hårdt arbejde i virkeligheden kun har arbejdet 4 timer, så skal det til gengæld garanteres dem, at deres andel i deres eget produkt i al evighed ikke skal falde til under en tredjedel. Dette er faktisk fremtidsmusik på børnetrompetter og fortjener ikke, at man spilder et ord på det. For så vidt altså Rodbertus' arbejdspenge-bytte-utopi byder på noget nyt, så er dette nye simpelt hen barnagtigt og står langt under det, talrige af hans meningsfæller har præsteret før og efter ham.

¹⁰³)Paragraf 110 i *Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich*, som trådte i kraft i 1871, fastsatte en pengebøde på indtil 200 daler eller fængsel på indtil 2 år for personer, som ved offentlig opslag af plakater eller lignende opfordrer til u lydighed mod love eller retsgyldige forordninger. – Red.

For den tid, da Rodbertus' »Zur Erkenntniss« osv. udkom, var den ubetinget en betydelig bog. Hans videreførelse af Ricardos værditeori i den ene retning var en lovende begyndelse. Selv om den kun var ny for ham selv og for Tyskland, så står den dog i det store og hele på højde med den bedste del af det, hans engelske forgængere har ydet. Men det var netop kun en begyndelse, hvoraf der kun ved grundigt og kritisk videre arbejde kunne opnås en virkelig gevinst for teorien. Denne videreførelse afskar han sig imidlertid selv fra, da han straks fra begyndelsen gik i gang med at videreføre Ricardo også i den anden retning, i retning af utopien. Dermed mistede han den første betingelse for enhver kritik – det uhildede syn. Han arbejdede henimod et på forhånd bestemt mål, han blev tendensøkonom. Engang indfanget af sin utopi, havde han spærret sig selv ude fra alle muligheder for fremskridt i videnskaben. Fra 1842 til sin død gik han i ring, gentog hele tiden de samme tanker, som han allerede havde udtalt eller antydnet i sit første værk, følte sig miskendt, fandt sig udplyndret, hvor der ikke var noget at plyndre, og modsatte sig i sidste ende ikke uden overlæg den erkendelse, at han i grunden dog kun havde opdaget noget, der allerede for længst var opdaget.

På sine steder afviger oversættelsen fra den trykte franske original. Dette beror på indføjede ændringer fra Marx' egen hånd, ændringer, som også vil finde deres plads i den nye franske udgave, der er under forberedelse.¹⁰⁴⁾

Det turde næppe være nødvendigt at gøre opmærksom på, at den udtryksmåde, der anvendes i dette værk, ikke helt falder sammen med den i »Kapitalen«. Således tales der her endnu om *arbejdet* som vare, om køb og salg af arbejdet i stedet for af *arbejdskraften*.

¹⁰⁴⁾ Engels henviser her til den anden franske udgave af »*Misère de la philosophie*«, som dengang blev forberedt til udgivelse af Marx' datter Laura Lafargue. Den udkom først 1896 i Paris. – *Red.*

Som supplement er der i denne udgave tilføjet: 1. et uddrag af Marx' skrift »Bidrag til kritikken af den politiske økonomi«, Berlin 1859, angående den *første* arbejdspenge-bytteutopi af John Gray, og 2. en oversættelse af Marx' tale om frihandelen, holdt i Bruxelles i 1848 og tilhørende samme udviklingsperiode som »Misère«.

London, 23. oktober 1884.

Friedrich Engels.

Personregister

Aikin, John (1747–1822), engelsk læge, historiker og skribent. s. 75.

Aleksander den Store (356–232 f.v.t.), hærfører og statsmand, fra 336 konge af Makedonien. s. 21, 69.

Anderson, Adam (1692–1765), skotsk økonom, skrev et værk om handelens historie. s. 111.

Annenkov, Pavel Vassiljevitj (1812–1887), russisk liberal kritiker og skribent, godsejer; under sine hyppige udenlandsrejser blev han bekendt med Marx, men havde ellers ingen forbindelse med socialismen. s. 5, 7, 254.

Arkwright, Sir Richard (1732–1792), engelsk fabrikant, konstruerede forskellige spindemaskiner. s. 215.

Atkinson, William, engelsk økonomi fra 30'erne til 50'erne i det 19. århundrede, bekæmpede den klassiske politiske økonomi og gik ind for beskyttelsestold. s. 141.

Augustus, Gajus Julius Cæsar Octavianus (63 f.v.t.–14), romersk kejser. s. 56.

Babbage, Charles (1792–1871), engelsk matematiker, mekaniker og økonom, skrev et værk om maskiner. s. 213.

Bastiat, Frédéric (1801–1850), fransk vulgærøkonom. s. 276.

Baudeau, Nicolas (1730–1792), fransk abbed og økonom, fysiokrat. s. 179.

Bauer, Bruno (1809–1882), tysk idealistisk filosof, religionshistoriker og skribent, unghегelianer. s. 6, 36, 43, 48, 50, 52, 53, 55, 57, 89–90.

Blanqui, Jérôme-Adolphe (1798–1854), fransk økonom. s. 124.

Boisguillebert, Pierre Le Pesant, sieur de (1646–1714), fransk økonom, grundlagde den klassiske borgerlige økonomi i Frankrig. s. 140–141, 164.

- Bonaparte, Louis* (1808–1873), nevø til Napoleon I, præsident for den Anden Republik 1848–1852, kejser under navnet Napoleon III. 1852–1870. s. 277, 278.
- Brav, John Francis* (1809–1895), engelsk-amerikansk utopisk socialist, som økonom tilhænger af Owen. s. 143–150, 152, 153, 282, 289.
- Brissot, (de Warville), Jacques-Jean-Pierre* (1754–1793), politiker under den franske revolution, i begyndelsen medlem af jakobinerklubben, senere fører for girondisterne. s. 271.
- Cabet, Étienne* (1788–1856), fransk jurist og skribent, utopisk kommunist; skrev den utopiske roman »Voyage en Ica-rie (Rejsen til Ikarien)«. s. 275.
- Cherbuliez, Antoine-Elisée* (1797–1869), schweizisk økonom, tilhænger af Sismondi. s. 85, 236.
- Constancio, Francisco Solano* (1772–1846), portugisisk læge, diplomat og forfatter; oversatte engelske økonomers værker til fransk. s. 109, 118.
- Cooper, Thomas* (1759–1840), amerikansk lærd og politiker, repræsentant for den borgerlige nationaløkonomi i USA. s. 165.
- Cromwell, Oliver* (1599–1658), engelsk statsmand, leder af den borgerlige revolution i det 17. århundredes England. s. 74.
- Daire, Louis-François-Eugène* (1798–1847), fransk økonom, udgav værker om politisk økonomi. s. 141, 164.
- Droz, François-Xavier-Joseph* (1773–1850), fransk moral- filosof, historisk forfatter og økonom. s. 124.
- Dunoyer, Barthélemy-Charles-Pierre-Joseph* (1786–1862), fransk vulgærøkonom og borgerlig politiker. s. 134, 275.
- Edmonds, Thomas Rowe* (1803–1889), engelsk økonom, utopisksocialist; drog socialistiske konklusioner af Ricardos teori. s. 143, 282.
- Engels, Friedrich* (1820–1895), s. 5–7, 9, 16, 28, 43, 80, 85, 95, 120–121, 124–125, 153, 186–187, 245, 249, 251, 253, 279–297.
- Faucher, Léon* (1803–1854), fransk skribent og politiker, liberal, fjendtlig indstillet over for arbejderbevægelsen. s. 243.
- Ferguson, Adam* (1723–1816), skotsk historiker, moral- filosof og sociolog, professor i fysik i Edinburgh. 204–205.

- Feuerbach, Ludwig Andreas* (1804–1872), tysk filosof. s. 5–7, 9–16, 22, 53–57, 95, 270.
- Fourier, Francois-Marie-Charles* (1772–1837), fransk utopisk socialist. s. 254, 267, 270.
- Gigot, Philippe* (1819–1860), belgisk medlem af Kommunisternes forbund. s. 251–253.
- Goethe, Johann Wolfgang von* (1749–1832), tysk digter. s. 55.
- Gray, John* (1798–1850), engelsk utopisk socialist, tilhænger af Robert Owen. s. 286, 287, 288, 289, 293.
- Grün, Karl* (pseudonym Ernst von der Haide) (1817–1887), småborgerlig skribent, i 40'erne en af hovedrepræsentanterne for den såkaldte »sande« socialisme. s. 252, 227.
- Harvey, William* (1578–1657), engelsk fysiolog, opdagede blodets store kredsløb. s. 225.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (1770–1831), tysk filosof, grundlægger af den moderne dialektiske metode. s. 5, 7, 20, 23, 24, 35, 62, 178, 179, 180, 182, 183, 186, 187, 189, 255, 257, 270, 272.
- Helvétius, Claude-Adrien* (1715–1771), fransk filosof, repræsentant for den mekaniske materialisme, ateist, en af det franske revolutionære borgerskabs ideologer. s. 275.
- Henrik VIII.* (1491–1547), konge af England 1509–1547. s. 71.
- Hilditch, Richard*, engelsk advokat og økonom i midten af det 19. århundrede, gik ind for nationalisering af jorden. s. 236.
- Hopkins, Thomas*, engelsk økonom. s. 143, 282.
- Huskisson, William* (1770–1830), engelsk politiker, tory; handelsminister, gik ind for økonomiske indrømmelser til industribourgeoisiet. s. 245.
- Juvenal (Decimus Junius Juvenalis)* (ca. 60 til ca. 140), satirisk romersk digter. s. 132.
- Kant, Immanuel* (1724–1804), tysk filosof, grundlægger af den transcendentale idealisme. s. 207, 270–271, 272.
- Karl II.* (1630–1685), konge af England og Irland 1660–1685. s. 241.
- Karl den Store* (ca. 742–814), siden 768 frankernes konge, fra 800 romersk kejser. s. 83, 158.

- Kirchmann, Julius Hermann von* (1802–1884), tysk jurist og filosof, liberal. s. 280, 287.
- Lafargue, Laura* (1845–1911), datter af Karl Marx, gift med Paul Lafargue. s. 296.
- Lagentie de Lavaisse*, fransk skribent, oversatte forskellige engelske værker. s. 109.
- Lasalle, Ferdinand* (1825–1864), en af førerne for det tyske socialdemokrati. s. 124.
- Lauderdale, James Maitland, Earl of* (1759–1839), engelsk reaktionær politiker og vulgærøkonom, modstander af Adam Smith. s. 108, 109, 121–122, 170–172.
- Lemontey, Pierre-Édouard* (1762–1826), fransk økonom og historiker. s. 204, 213.
- Licinus (Gajus Licinus Stola)* (ca. 350 f.v.t.), romersk statsmand, som folketribun gennemførte han love til fordel for plebejerne. s. 30.
- Linguet, Simon-Nicolas-Henri* (1736–1794), fransk advokat, skribent, historiker og økonom. s. 277.
- Lucretius, Carus Titus* (ca. 95 til 55 f.v.t.), romersk filosof og digter. s. 185.
- Ludvig XIV.* (1638–1715), konge af Frankrig 1643–1715. s. 163.
- Ludvig XV.* (1710–1774), konge af Frankrig 1715–1774. s. 178.
- Malthus, Thomas Robert* (1766–1834), engelsk præst og økonom, kendt for sin befolkningslov. s. 270.
- Meyer, Rudolph* (1839–1899), tysk økonom. s. 280.
- Mill, John Stuart* (1806–1873), engelsk økonom og filosof. 164, 236.
- Morgan, Lewis Henry* (1818–1881), amerikansk etnolog, arkæolog og historiker, undersøgte familiens oprindelse hos irokeserne. s. 28.
- Napoleon I. Bonaparte* (1769–1821), fransk kejser 1804–1815. s. 58, 118, 186, 245, 278.
- Newton, Sir Isaac* (1642–1727), engelsk fysiker, astronom og matematiker, den klassiske mekaniks grundlægger. s. 76.
- Owen, Robert* (1771–1858), engelsk utopisk socialist. s. 14.
- Peter den Store* (1672–1725), russisk tsar 1682–1725. s. 277.
- Petty, Sir William* (1623–1687), engelsk økonom og statistiker. 241.

- Philip I.* (1052–1108), konge af Frankrig 1060–1108. s. 158–160.
- Pinto, Isaac* (1715–1787), hollandsk børsspekulant, økonomisk skribent. s. 75.
- Proudhon, Pierre-Joseph* (1809–1865), fransk skribent, sociolog og økonom, en af anarkismens teoretiske fædre. s. 5–7, 103–119, 122–123, 125–135, 137–140, 142–143, 153–161, 163–170, 172–177, 182–195, 200–209, 212–215, 218–231, 234–241, 243–245, 251, 254, 257–268, 269–278, 279, 281, 286–288, 293.
- Quesney, François* (1694–1774), fransk læge og økonom, grundlæggeren af fysiokraternes lære. s. 178, 179.
- Raumer, Friedrich von* (1781–1873), tysk historiker, professor. s. 277.
- Ricardo, David* (1772–1823), engelsk økonom, den sidste store repræsentant for den klassiske økonomi. s. 107, 109, 118–124, 129–130, 137–138, 142, 143, 162–163, 170–171, 178, 198–199, 230–235, 273, 281–283, 284, 285, 296.
- Rodbertus-fagetzow, Johann Karl* (1805–1875), preussisk godsejer og økonom. s. 280–283, 286–290, 292–296.
- Rossi, Pellegrino Luigi Edoardo, comte* (1787–1848), italiensk-fransk jurist, politiker og økonom, elev af Smith og Malthus. s. 124, 226.
- Rousseau, Jean-Jacques* (1712–1778), forfatter og samfundsfilosof, den franske revolutions betydeligste ideolog. s. 96, 277, 278.
- Ruge, Arnold* (1802–1880), tysk skribent, unghегelianer, småborgerlig demokrat. s. 43.
- Russel, Lord John* (1792–1878), britisk statsmand. s. 281.
- Sadler, Michael Thomas* (1780–1835), engelsk politiker, tory. s. 166.
- Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de* (1760–1825), fransk utopisk socialist. s. 270.
- Sand, George* (pseudonym for Amandine-Lucie-Aurore Dupin, baronne Dudevant) (1804–1876), fransk forfatterinde. s. 250.
- Say, Jean-Baptiste* (1767–1832), fransk økonom, elev af Adam Smith. s. 109, 117, 130, 163–164, 203, 204.
- Schweitzer, Johann Baptist von* (1834–1875), advokat fra Frankfurt/Main; 1864–1867 udgiver og chefredaktør af »So-cial-Demokrat«. s. 5, 7, 269, 279.

- Senior, Nassau William* (1790–1864), engelsk vulgærøkonom. s. 168.
- Sismondi, Jean–Charles–Léonard Simonde de* (1773–1842), schweizisk økonom og historiker. s. 85, 108–109, 139, 141, 205.
- Smith, Adam* (1723–1790), den betydeligste engelske økonom før Ricardo, grundlagde den klassiske borgerlige politiske økonomi. s. 75, 107, 117–120, 129, 156, 198, 199, 203, 212, 215, 227, 259.
- Starcke, Carl Nicolai* (1858–1926), dansk filosof og sociolog. s. 5.
- Steuart (Steward), Sir James* (1712–1780), engelsk økonom. 227–228.
- Stimer, Max* (pseudonym for Johann Caspar Schmidt), (1806–1856), tysk filosof og forfatter, unghегelianer, en af den borgerlige individualismes og anarkismes ideologer; skrev »Der Einzige und sein Eigenthum« (Den eneste og hans ejendom). s. 6, 23, 24, 50, 53, 62, 91, 96.
- Storch, Heinrich Friedrich von (Andrej Karlovitj)* (1766–1835), tysk-russisk økonom. s. 13.
- Strauss, David Friedrich* (1808–1874), tysk filosof og skribent, unghегelianer. s. 21, 23.
- Thiers, Louis–Adolphe* (1797–1877) fransk historiker og statsmand. s. 275–276.
- Thompson, William* (ca. 1785–1833), irsk økonom, drog socialistiske slutninger af Ricardos teori; tilhænger af Owen. s. 143, 282.
- Tooke, Thomas* (1774–1858), engelsk økonom, frihandelsmand. s. 168.
- Ure, Andrew* (1778–1857), engelsk kemiker og økonom, frihandelsmand. s. 215–218.
- Venedey, Jakobus* (1805–1877), tysk radikalskribent og politiker. s. 53.
- Vilhelm III. af Oranien* (1650–1702), engelsk konge 1689–1702. s. 228.
- Villeneuve-Bargemont, Jean-Paul-Alban, vicomte de* (1784–1850), fransk reaktionær politiker og økonom. s. 185.
- Voltaire, Francois–Marie Arouet de* (1694–1778), fransk deistisk filosof, satirisk forfatter, historiker, repræsentant for den borgerlige oplysning. s. 158, 229, 277, 278.

Wagner, Adolph (1835–1917), tysk borgerlig økonom. s. 287.

Weitling, Christian Wilhelm (1808–1871), tysk utopisk socialist. s. 281.

Wigand, Otto (1795–1870), tysk forlægger og boghandler. s. 53.

Wyatt, John (1700–1766), engelsk opfinder, konstruerede en spindemaskine. s. 215.

Zeller, J., tysk økonomisk skribent. s. 280.

Indhold

(Tallene i parentes i spalten yderst til højre henviser til sidetal-
lene i den benyttede tyske tekst: Karl Marx/Friedrich Engels:
Werke, bd. 3 og 4, Dietz Verlag, Berlin 1969).

Om dette bind	5	
Karl Marx: Teser om Feuerbach	9	bd.3 (5)
Karl Marx: Teser om Feuerbach (Engels' variant)	13	(533)
KARL MARX/FRIEDRICH ENGELS: DEN TYSKE IDEOLOGI, 1. BIND.		
Kritik af den nyeste filosofi i dens repræsentanter Feuerbach, B. Bauer og Stimer	17	(11)
Forord	19	(13)
1. Feuerbach	21	(17)
Modsætningen mellem materialistisk og idealistisk opfattelse	21	(17)
Indledning	21	(17)
A. Ideologien overhovedet, navnlig den tyske	23	(18)
1. Historie	35	(28)
2. Om produktionen af bevidstheden	47	(37)
B. Ideologiens virkelige basis	63	(50)
1. Samkvem og produktivkraft	63	(50)
2. Stat og ret, deres relation til ejendommen	79	(61)
3. Naturlige og civiliserede produktions- instrumenter	83	(65)
C. Kommunisme	90	(70)
Produktion af selve samkvemsformen	90	(70)
KARL MARX: FILOSOFIENS ELEN- DIGHED		
		bd. 4
<i>Et svar på Proudhons »Elendighedens filosofi«</i>	101	(63)

Forord	103	(65)
Første kapitel: en videnskabelig opdagelse	104	(67)
§ 1. Modsætning mellem brugsværdi og bytteværdi	104	(67)
§ 2. Den konstituerede eller syntetiske værdi	116	(77)
§ 3. Anvendelse af loven om værdiens pro- portionalitet	153	(106)
a) Pengene	153	(106)
b) Arbejdsoverskuddet	164	(114)
Andet kapitel: Den politiske økonomis metafysik	164	(114)
§ 1. Metoden	178	(125)
Første bemærkning	179	(126)
Anden bemærkning	184	(130)
Tredje bemærkning	185	(130)
Fjerde bemærkning	186	(131)
Femte bemærkning	188	(133)
Sjette bemærkning	190	(135)
Syvende og sidste bemærkning	195	(139)
§ 2. Arbejdsdeling og maskiner	201	(144)
§ 3. Konkurrence og monopol	219	(158)
§ 4. Jordbesiddelsen og jordrenten	228	(165)
§ 5. Strejker og arbejderkoalitioner	241	(175)
BREVE	251	
Brev fra Karl Marx til Pierre-Joseph Proudhon i Paris	251	
Brev fra Karl Marx til Pavel Vassiljevitz Annenkov	254	
Karl Marx: Om P.-J. Proudhon. Brev til J. B. von Schweitzer	269	
FRIEDRICH ENGELS: FORORD (1885) <til den første tyske udgave af Filosofiens elendighed>	279	
Personregister	298–303	

